

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

УДК 340.11:124.5:340.116

ЖЕБРОВСЬКА Кристина Артаківна

ПРАВОВІ ЦІННОСТІ У ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Спеціальність: 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник

БЕХРУЗ Хашматулла

доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2017

З М І С Т

ВСТУП3

**РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ10**

1.1. Поняття, сутність та ознаки правових цінностей10

1.2. Особливості методології дослідження правових цінностей37

1.3. Правові цінності та правова акультурація54

Висновки до першого розділу66

**РОЗДІЛ 2. УНІВЕРСАЛІЗМ І РЕЛЯТИВІЗМ ПРАВОВИХ
ЦІННОСТЕЙ67**

2.1. Універсалізм правових цінностей67

2.2. Релятивізм правових цінностей89

2.3. Універсалізм та релятивізм європейських правових цінностей98

Висновки до другого розділу107

**РОЗДІЛ 3. УНІВЕРСАЛІЗМ ТА РЕЛЯТИВІЗМ ПРАВОВИХ
ЦІННОСТЕЙ В ДІАЛОЗІ ПРАВОВИХ СИСТЕМ109**

3.1. Ціннісна характеристика діалогу правових систем109

3.2. Конфлікт правових цінностей в діалозі правових систем145

3.3. Права людини як основна засада універсалізму та релятивізму
правових цінностей155

3.4. Акультурація українських правових цінностей у
контексті євроінтеграції171

Висновки до третього розділу180

ВИСНОВКИ183

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ188

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку суспільства відбувається під впливом глобалізації, яка охоплює усі сфери суспільного життя. Глобалізаційні процеси істотно впливають і на правову сферу. Відбувається інтенсифікація взаємодії та взаємовпливу правових систем, що, у свою чергу, залежить від факторів, що впливають на їх формування та функціонування. Серед цих факторів ключову роль відведено їх ціннісній складовій.

Проблематика правових цінностей постійно знаходиться у полі зору дослідників. Правові цінності розглядаються різними гуманітарними та соціальними науками, у тому числі правовою. Дослідження цього питання тісно пов'язане з необхідністю усвідомлення національно-культурної та правової самобутності України, визначення її місця у загальносвітовому розвитку цивілізації, з'ясування її унікального статусу та перспектив подальшого розвитку. Є необхідними звільнення права від абстрактних ідеологічних надбудов, узгодження його з абсолютними цінностями, з національною культурною традицією і практикою розбудови національної державності.

Дослідження цінностей взагалі та правових цінностей, зокрема, вимагає всебічного аналізу їх змістовної складової, що опосередковується їх цивілізаційними особливостями. Правові системи, які формуються під впливом різних цивілізацій, базуються на тих чи інших цінностях, і від рівня сприйняття цих цінностей залежать рівень та якість цієї взаємодії.

Проблематика цінностей взагалі та правових цінностей у різних концепціях їх сприйняття, у тому числі універсалізму та релятивізму, в сучасних умовах набувають особливого значення. Тема дисертаційного дослідження актуалізується у зв'язку з євроінтеграційним вектором розвитку України. Правова система України стрімко розвивається відповідно до стандартів, вироблених у рамках права ЄС та Ради Європи.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом є новим етапом в адаптації законодавства України до законодавства ЄС. У цьому контексті та з урахуванням перспектив вступу України до ЄС особливого значення набувають європейські цінності, закріплені у ст. 2 Договору про ЄС.

Актуальність дисертаційного дослідження полягає в аналізові правових цінностей у загальнотеоретичному аспекті з урахуванням європейських правових цінностей, сприйняття яких є обов'язковою умовою на шляху апроксимації національної правової системи України до права ЄС.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності до планів наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016–2020 рр. (державний реєстраційний номер 01161101842). Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» «Адаптація українського права до європейського права у контексті діалогу правових систем сучасності» на 2016–2020 рр.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті змісту, природи і специфіки правових цінностей та визначенні їх впливу на взаємодію правових систем.

Визначена мета обумовила постановку та вирішення таких задач: розкрити поняття, сутність та ознаки правових цінностей; виявити особливості методології дослідження правових цінностей; розкрити концепцію універсалізму правових цінностей; розкрити концепцію релятивізму правових цінностей; виявити загальне й особливе в універсальності та релятивності правових цінностей;

охарактеризувати співвідношення правових цінностей та правової

аккультурації та їх значення для розвитку правової системи;

визначити особливості універсалізму та релятивізму європейських правових цінностей як орієнтирів реформування правової системи України;

розкрити природу конфлікту правових цінностей в діалозі правових систем;

визначити права людини як правову цінність;

охарактеризувати аккультурацію українських правових цінностей у контексті євроінтеграції.

Об'єктом дослідження є взаємодія правових систем.

Предметом дослідження є правові цінності у взаємодії правових систем.

Методи дослідження. Дослідження питань, пов'язаних із визначенням ролі правових цінностей у взаємодії правових систем, обумовило використання філософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових підходів і методів. Основним методологічним підходом є аксіологічний, оскільки він дозволив розкрити зміст правових цінностей, а також існуючих концепцій сприйняття правових цінностей – універсалізму та релятивізму (р. 1). Діалектичний підхід надав можливість проаналізувати співвідношення універсалізму і релятивізму правових цінностей (п.п. 2.1, 2.2). За допомогою цивілізаційного підходу виявлено унікальні та універсальні правові цінності, а також проаналізовано специфіку правових цінностей окремих цивілізацій, виявлено нові можливості правової аккультурації у рамках діалогу правових систем (р. 2). Значне місце відведено феноменологічному підходу, який сприяв розглядові правових цінностей як на рівні індивідуальних суб'єктивних переживань, так і на рівні правореалізації (п.п. 2.1, 3.1, 3.2). Завдяки історичному підходу розглянуто умови, за яких формуються і розвиваються правові цінності, що відповідають конкретній національній правовій системі (п.п. 1.1, 1.3, 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий підхід застосовано при визначенні ролі та значення правових цінностей у

становленні та трансформації правових систем (п. 1.1, р. 2, п. 3.4). Синергетичний підхід уможливив пошук універсальних принципів самоорганізації та еволюції правових цінностей, надав можливість визначити сценарій розвитку правової системи з урахуванням правових цінностей, які є домінуючими у тій чи іншій правовій системі (п.п. 2.3, 3.4). Системний підхід дозволив дослідити правові цінності як цілісне багатоаспектне явище, яке складається із підсистем та елементів. Цей підхід надав уявлення про універсальні та регіональні стандарти правових цінностей (п. 1.1, р. 2). Для аналізу концептуальних засад правових цінностей у контексті взаємодії правових систем було залучено формально-логічний та системно-функціональний методи (п.п. 1.1, 1.2, 2.2, 2.3). Для аналізу нормативно-правової бази дослідження використано такі методи, як індукція та дедукція (п.п. 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Теоретичною основою дослідження правових цінностей та їх ролі в діалозі правових систем є розробки таких вітчизняних та зарубіжних науковців з теорії держави і права, інших галузей права та інших гуманітарних та соціальних наук, як: А.Є. Абрамов, Л.А. Акерман, С.С. Алексеев, К.О. Апель, С.О. Арутюнов, В. Бартон, В.А. Бачинін, Х. Бехруз, М. Вебер, К.В. Горобець, О.В. Грищук, А.А. Гусейнов, В.В. Дудченко, М.А. Дамірлі, Б.С. Єрасов, М.І. Козюбра, Л.О. Корчевна, О.М. Лисенко, Ю.П. Лобода, С.В. Лукашева, В.А. Малахов, С.І. Максимов, С.В. Михайлов, Г.С. Мальцев, М.М. Марченко, Г.Г. Оборотов, Ю.М. Оборотов, А.П. Овчиннікова, С.А. Павлов, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, І.М. Ситар, С.Р. Станік, А.Дж. Тойнбі, А.А. Фальковський, Ю. Хабермас, Є.О. Харитонов, І.Л. Честнов та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є першим у вітчизняній юридичній науці монографічним дослідженням, присвяченим визначенню ролі правових цінностей у діалозі правових систем.

Здійснене дослідження дало змогу отримати такі важливі результати:

уперше:

визначено вплив правових цінностей, як продукту культурного, історичного, політичного, правового розвитку суспільства, на процес правової акультурації в діалозі правових систем, оскільки вони можуть бути каталізатором правового розвитку, або навпаки, гальмувати цей процес, можуть сприйматися або не сприйматися відповідною правовою системою; визначено особливості концепції універсальності та релятивізму правових цінностей, які характеризують останні в універсальному та регіональному вимірі, що відображають різні концептуальні підходи до їх розуміння: універсальна концепція правових цінностей створює єдині правові стандарти, стимулює сприйняття і запозичення корисних традицій, а прагнення до насадження єдиних стандартів правових цінностей для всіх цивілізацій веде до формування негативного ставлення до універсальних правових цінностей;

охарактеризовано дуалізм європейських правових цінностей відповідно до концепцій універсалізму і релятивізму, що має прояв у таких основних формах: європейські правові цінності заклали основу для формування універсальних правових цінностей, що відображені у нормативно-правових актах універсального характеру; європейські правові цінності відображають особливості історичного, політичного, культурного та економічного розвитку європейської цивілізації, а також специфіку і зміст європейських правових традицій, що свідчить про їх релятивістський характер;

удосконалено:

методологічні засади дослідження правових цінностей шляхом подальшої розробки спеціальної методології, яка визначає концептуальні підходи, принципи, методи та інші дієві інструменти пізнання правових цінностей;

аналіз основних європейських правових цінностей, вироблених у рамках європейської правової традиції як орієнтирів реформування

правової системи України, основними з яких є: повага до людської гідності; фундаментальні права і свободи людини; свобода (волевиявлення, свобода слова, свобода ЗМІ); демократія; рівність усіх членів суспільства (включаючи меншини) незалежно від тендеру; верховенство права; плюралізм думок; відсутність дискримінації; толерантність; справедливість тощо;

набули подальшого розвитку:

розуміння діалогу правових систем як засобу запобігання конфліктів та зіткнень у міжцивілізаційній взаємодії та характеристика чинників, які впливають на процес діалогу правових систем, мають як позитивний, так і негативний характер, головним серед яких визначено процес глобалізації, що опосередковує розвиток усіх сфер людського буття;

положення щодо того, що в основі діалогу правових систем сучасності має бути покладено принципи універсалізму та релятивізму, які диктують необхідність чіткого уявлення про особливості взаємодії та розмежування правових культур, що базується на ціннісних властивостях кожної з них;

ідеї розуміння прав людини як основної правової цінності, оскільки вони визначають становище людини у тій чи іншій правовій культурі, цивілізації, ступінь її свободи, її взаємовідносини з владою, суспільством, іншими людьми, розкривають особливості цивілізацій тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки дисертації можуть бути використаними у:

науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження правових цінностей у контексті діалогу правових систем, що набуває особливого значення у розумінні та сприйнятті європейських правових цінностей у процесі євроінтеграції України;

правотворчій діяльності – у процесі адаптації законодавства України до законодавства ЄС з урахуванням особливостей традицій правового розвитку;

навчальному процесі – при складанні навчальних планів і програм із професійної підготовки юристів, а також при удосконаленні навчального матеріалу із загальнотеоретичної юриспруденції, порівняльного правознавства, філософії права.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія». Результати дослідження було апробовано на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.); науковій конференції «Сучасні проблеми порівняльного правознавства (м. Ужгород, 6–8 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 15–16 жовтня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті професора Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.); науково-практичному симпозиумі «Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи (м. Одеса, 18 грудня 2015 р.); міжнародному круглому столі «Правові системи сучасності: взаємодія та конфлікти (м. Одеса, 16 липня 2016 р.).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ

1.1. Поняття, сутність та ознаки правових цінностей

Загальновідомим є факт, що категорії – це один з основних у науці інструментів пізнання. Вивчення категорій сприяє удосконаленню інструментарію правової науки і, як наслідок, збільшує ймовірність успішного вирішення тих чи інших правових проблем.

Визначеність у базових категоріях юриспруденції має велике як теоретичне, так і практичне значення. Чітке розуміння базових понять і категорій – це запорука успішного розвитку методології юридичної науки і перспектива отримання юридичними знаннями статусу наукових. «Категорія» – це інструмент наукового пізнання. Правові категорії знаходять своє підтвердження в адекватних термінах, поняттях, тобто кожна категорія повинна визначатися понятійно.

Однак, як справедливо зазначають дослідники, «у юридичній літературі протягом багатьох років висловлювалися сумніви у доцільності спеціального вивчення правових категорій і самостійної розробки понятійної системи права. Постановка питання щодо пізнавального значення юридичних понять розглядалася як складова формально-догматичного методу буржуазної юриспруденції. Але у міру поглиблення філософського осмислення правознавством своїх теоретичних проблем стало зрозумілим, що такий підхід не враховує значення правильних, серйозних абстракцій і категорій у теоретичній, науково-пізнавальній діяльності [217, с 18].

В юридичній літературі для позначення тих чи інших базових теоретичних узагальнень вживається, як правило, термін «категорія». У той же час намітилася чітка тенденція щодо вживання термінів: «термін», «поняття», «терміно-поняття».

У філософських словниках термін «категорія» у найзагальніших рисах тлумачать як найбільш загальні поняття тієї чи тієї галузі знання, філософії науки, що слугують для «скорочення» досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності [327, с. 272; 214]. Категорії відіграють важливу методологічну роль у мисленні та діяльності людини, оскільки визначають порядок розгляду інших понять, певний тип бачення найрізноманітніших об'єктів [291, с. 312].

Термін – це назва з відтінком її спеціального (наукового) значення, яке уточнюється у контексті певної теорії або галузі знань. Термін є знаковим вираженням предмета. У науці смислове значення знаку полягає у моделюванні раціональних побудов з метою досягнення однозначних існуючих термінів [200, с. 29].

«Поняття» – це думка, яка відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності і зв'язок між ними з фіксацією загальних і специфічних ознак, в якості яких мають прояв властивості предметів, явищ і відносин між ними. Поняття опредмечуються, матеріалізуються як у мовній формі, так і в результатах творчої діяльності людини [200, с. 29]. Цілком очевидно, що в такому аспекті поняття є самостійним інструментом пізнання, проте мова йде тільки як про один з елементів системи понять.

Але будь-яке поняття, термін або категорія покликані позначати, окреслювати предмет пізнання, їх не спрямовано на організацію самого процесу пізнання. Цілком очевидно, що висновки, отримані в результаті пізнавальної діяльності, засновані виключно на поняттях, є поверховими через методологічну неспроможність в рамках такого підходу поставити питання як щодо змісту, так і щодо сутності явища правової реальності, що пізнається.

Говорячи про різні поняття і категорії, не можна не зазначити, що це, як правило, стислі й точні поняття. Однак «стислість наукових визначень – це їх позитивна властивість і недолік одночасно. Тому, чим складнішим є те чи інше державно-правове явище, тим з меншим успіхом

можна виразити все необхідне у його стислому визначенні. Визначення в такому разі набуває характеру лише певного способу первинної орієнтації у предметі, але розкрити повністю усі властивості досліджуваного явища не може.

У подібних випадках застосовується кілька взаємозалежних дефініцій, які утворюють понятійний ряд» [46, с. 67].

Значення наукових понять, як атрибутів пізнання буття, є вкрай важливим для будь-якої наукової сфери, у тому числі і для юриспруденції. І в теорії права поняття є логічною формою осягнення суті правових явищ, як відбиток закономірного і особливого у правовій реальності. Вони не є апріорними, а є адекватними колу об'єктивно існуючих правових явищ, є результатом синтезу правових уявлень, квінтесенцією юридичних знань. Правові наукові поняття – це змістовні, предметні образи, які утворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності і відносин, які існують у ній, і висловлюють спеціальну правову якісну визначеність цих процесів і явищ [68, с. 24].

Протягом багатьох століть у людей вироблялася здатність виокремлювати у навколишньому середовищі предмети і явища, які відповідають їхнім потребам і до яких вони ставляться по-особливому: цінують і оберігають їх, орієнтуються на них у своїй життєдіяльності. До таких феноменів відносяться цінності взагалі, та правові цінності зокрема.

Проблема цінностей – це одвічна і завжди нова проблема. Такий незмінний інтерес до них обумовлений визначальною, принциповою роллю, яку вони відіграють у людському житті. Становлячи певний спосіб буття людини у світі, спосіб її ставлення до світу, вкладаючи сенс усього простору душі індивіда і надаючи йому цілісності, вони стають чинниками, через які люди відчують себе людьми, мірилом людського у людині й виражаються у думках, діях, усій поведінці [20, с. 7].

Питання про ціннісні орієнтири право- та державотворення сучасної держави не втрачає актуальності, оскільки в епоху змін життєво

необхідним як для індивіда взагалі, так і для соціальних інститутів, є переосмислення накопиченого досвіду і вироблення нових орієнтирів суспільного розвитку.

У сучасних умовах проблема цінностей набуває великого значення. Це пояснюється тим, що процес оновлення усіх сфер суспільного життя викликає чимало нових явищ як позитивного, так і негативного характеру. Науково-технічний прогрес, індустріалізація та інформатизація усіх сфер сучасного суспільства іноді опосередковано впливають на зростання негативного ставлення до історії, культури, традицій і веде до девальвації цінностей у сучасному світі. В особливі історичні моменти необхідним компонентом підтримки стабільності суспільства, основою взаєморозуміння і взаємодії людей є саме певні цінності.

На виключне значення цінностей у переломні моменти суспільного розвитку, яким для України є теперішній етап державотворення, звертає увагу М. А. Дамірлі. На його думку, настав час зрозуміти, що якість історичного процесу залежить від домінуючої системи цінностей людства. Мабуть, саме зараз, коли норми права в цілому, міжнародно-правові норми особливо, все частіше і частіше відходять в сторону, вкрай важливим є відповідь на запитання: чим керуються і повинні керуватися у своїх діях «суб'єкти історії», що одночасно є в даному випадку суб'єктами міжнародного права? - один з найголовніших історіософських питань в сфері правопізнання [76].

Поняття «цінність», як одне із ключових у сучасній суспільній думці, використовується для позначення об'єктів і явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, що є втіленням суспільних ідеалів, є еталоном належного [159].

Історія дослідження цінностей сягає в глибоке минуле. Античні філософи пояснювали ціннісний зміст права втіленням «світу ідей». Зберегли свою важливість і актуальність положення античних дослідників права щодо нерозривності зв'язку права і справедливості, права і добра.

Ціннісний зміст права пояснювався Платоном втіленням ним світу ідей. Аристотель вважав, що право має бути «критерієм справедливості». Однак того часу істина і цінність сприймалися практично як синоніми, їх ототожнювали.

В епоху Середньовіччя право сприймалося як результат божественної волі, а його метою було забезпечення справедливості, миру і злагоди у суспільстві (Аврелій Августин).

Починаючи з епох Відродження і Нового часу, право розглядається не з точки зору предмета у його власних буттєвих якостях, а як значущість для суб'єкта, суспільства і держави (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо), тобто формується суб'єктивно-релятивістський спосіб трактування аксіології права.

Аналізуючи взаємодію духовних цінностей із соціальними системами, А. М. Бабенко вважає, що є три основних пояснення цієї взаємодії: «Перше свідчить про втілення ідеалів, цінностей в реальній дійсності (Платон, Гегель, І. Кант). Друге, навпаки, пояснює обумовленість ідей і цінностей матеріальним буттям (К. Маркс). Третє не обумовлює одне іншим, а акцентує увагу на функціональній взаємопристосованості елементів у живому соціокультурному цілому, причому ідеї і цінності беруть участь у соціальних процесах спільно з іншими елементами системи (М. Вебер, Т. Парсонс)» [19, с. 14].

Використання поняття «цінність» у спеціальному сенсі з позицій її моральності пов'язують з І. Кантом, який писав: «Приємним кожен називає те, що надає йому найвищу насолоду, прекрасним – те, що йому тільки подобається, хорошим – те, що він цінує, схвалює, тобто те, у чому вбачає об'єктивну цінність» [113, с. 211].

Цінності у його трактуванні — це те, що має значення у моральному світі обов'язковості і свободи. Цей апріорний світ належного (должного) конструється І. Кантом у відриві та протистоянні до «буття» (суцього, світу емпіричного явища), де панують причинно-наслідкові зв'язки і

необхідність. Як цілком вірно підкреслюється в юридичній літературі, «мова по суті, йде про нормативне і регулятивне значення цінностей, які являють собою, за Кантом, апріорні імперативи розуму – цілі, вимоги, форми належного. Із цією нормативністю пов'язані й ті категоричні імперативи, філософ формує щодо моралі та права» [23, с. 490].

Послідовники І. Канта (Р. Лотце, В. Віндельбанд та ін.) розвинули кантівське бачення нормативно-регулятивної значущості цінностей і цілепокладання у сфері не тільки моральності, але й науки, мистецтва, культури тощо. Так, неокантианець В. Віндельбанд тлумачив цінності як норми культури і, крім цінностей істини, добра і краси, визнавав цінностями такі блага людської культури, як мистецтво, релігія, наука і право» [23, с. 490].

Наприкінці ХІХ ст. з'явився новий напрям неокантианства – «філософія цінностей».

У сучасній зарубіжній та вітчизняній літературі поняття «цінності» є дискусійним і здебільшого трактується з протилежних позицій. Так, О. А. Івін, наголошуючи на необхідності дослідження цінностей в теорії пізнання, вважає, що «зміст поняття істини не може бути розкритий без протиставлення істини цінності» [101, с. 328]. Д. О. Леонтьєв виокремлює три форми існування цінностей у їх співвідношенні між собою і взаємопереходах: соціальні ідеали; предметно втілені цінності (матеріальна і духовна культура людства як цінність, що здійснюється, і що об'єктивується формами існування цінностей); особистісні цінності [148, с. 18].

Представники ідеалістичної філософської думки визначають цінність як уявлення людини про будь-які ідеальні стани, наявність яких обумовлюється задоволенням потреб – фізіологічних, матеріальних, інтелектуальних, духовних тощо.

Поширеним є визначення цінностей як узагальнених уявлень людей про найбільш значущі цілі і норми поведінки, які є пріоритетними у

сприйнятті дійсності, визначають орієнтації їх дій і вчинків у всіх сферах життя. Система або сукупність домінуючих цінностей у концентрованому вигляді виражає особливості культури та історичного досвіду певного суспільства.

Основні аспекти, що визначають людське буття, його смисловий зміст, зазвичай складають ті чи інші цінності або система цінностей. При цьому цінності, по-перше, належать до фундаментальних основ людського співіснування (в ім'я цінностей проживається життя); по-друге, цінність, навіть якщо вона є реалізованою, не втрачає своєї якості належного; по-третє, цінність має загальний характер для життя, культури, індивіда, душі; по-четверте, цінність отримує свою зовнішню символічну форму в діях, предметах, думках і промовах; по-п'яте, цінності, сприйняті індивідом, пронизують собою весь його духовний світ [].

Цінність – термін, який досить широко застосовується у філософській, соціологічній, юридичній та художній літературі для визначення значення і важливості для людини певних явищ дійсності.

«Як і в повсякденному житті, так і в наукових працях, досить часто вживається поняття, так чи інакше пов'язане з вживанням терміна «цінність». Це, зокрема, матеріальні, економічні цінності. Оскільки вони стосуються різних сфер життя людини, не пов'язаних з її духовною активністю, вони не набувають аксіологічного забарвлення, тобто це цінності в прямому, економічному значенні цього слова, які відображають матеріальне наповнення того чи іншого предмета або явища. Називаючи певне явище цінністю, переважно виходять із його значення для суспільства і людини. Поняття цінності – це певний підхід до явищ і дійсності» [344, с. 9].

Незважаючи на те, що вивчення проблеми цінностей має давню історію, до цих пір не існує загальноприйнятого визначення цінності.

У літературі існує безліч визначень цінності. За визначенням, розміщеним у «Філософській енциклопедії», цінність – «це поняття, які

позначають, по-перше, позитивну або негативну значущість будь-якого об'єкта, на відміну від екзистенціальних та якісних характеристик його цінності (предметні цінності); по-друге, нормативну, оціночну сторону явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності)» [82, с. 462]. Що стосується предметних цінностей, то це такі з них, як: природне благо і зло, які втілені у природних багатствах і стихійних лихах; споживча вартість продуктів праці (корисність взагалі); соціальне благо і зло, що містяться у суспільних явищах; прогресивне або реакційне значення історичних подій; культурна спадщина минулого, яка виступає у вигляді предметів багатства сучасників; значення наукової істини; моральне добро і зло, втілені в діях людей; естетичні характеристики природних і суспільних об'єктів і витворів мистецтва. Суб'єктивні цінності – це: суспільні установки, імперативи і заборони, цілі та проекти, виражені у формі нормативних уявлень (про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про сенс історії і призначення людини, про ідеали, норми, принципи, дії) [8, с. 135].

Соціологічна наука цінність розглядає як «набуте, засвоєне з досвіду узагальнене і стабільне поняття про те, що є корисним; це тенденція і критерій постановки цілей дії» [101, с. 329]. Основа системи цінностей у цьому сенсі базується на потребах, які соціалізуються у процесі життєдіяльності.

У результаті ті явища об'єктивної дійсності, які здатні задовольняти певні суб'єктивні потреби особистості, які є необхідними і корисними для її існування і розвитку, визнаються, забезпечуються і гарантуються правом [256, с. 85].

Із психологічної точки зору цінності – це переконання, установки, традиції, життєвий і професійний досвід, позитивні зразки поведінки, історія організації або окремого підрозділу, що здійснює регулятивний вплив на поведінку і професійну діяльність людини [197, с. 71].

З позицій культурології цінності – це соціально схвалювані та такі, що поділяються більшістю людей уявлення про те, що таке добро,

справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони втілюють уявлення про те, як має бути влаштований світ і якою має бути людина [140].

На думку В.О. Карташкіна, поняття «цінність» має суто позитивну конотацію. Для індивіда, держави і суспільства корисним є те, що служить їхнім взаємним інтересам і сприяє їхньому розвитку [120, с. 5].

Як вважає С. В. Михайлов, негативну значущість будь-якого об'єкта можна трактувати «цінною» не тільки тому, що це може бути корисним для окремих осіб. Більше того, поняття «цінність» має містити і нульову цінність, під якою слід розуміти виключення значущості предмета пізнання суб'єктом зі сфери своїх інтересів. Якщо добро – це цінність із точки зору окремого індивіда, то виникає сумнів, а де впевненість, що в цій оцінці воно є істинним, достовірним, оскільки за певних умов є можливим втілення у принцип про себе і для себе як загального блага, так і свавілля» [194, с. 11].

Кожній особистості притаманна специфічна ціннісна ієрархія, яка є сполучною ланкою між культурою суспільства та індивідуальним буттям. Ціннісна ієрархія відбивається у свідомості індивіда у формі ціннісних орієнтацій, які являють собою гнучку, що враховує індивідуальні інтереси і потреби людини, систему включення найбільш значущих суспільних детермінант у механізм поведінки особистості. На думку С.М. Кривошея, «за допомогою вироблення ціннісних орієнтацій реалізується винахідливість людської поведінки, її безпосередня обумовленість уявленнями індивіда про соціально-правову природу людського життя, свободу, можливе й належне в поведінці. При цьому цінності виявляються у зв'язку між суб'єктом, який пізнає і перетворює світ, і об'єктом, на якого спрямовано дію суб'єкта» [135, с. 6].

Ціннісні орієнтації містять широке коло соціальних цінностей, визнаних особистістю, але таких, які не завжди сприймаються нею як власні цілі та принципи. Тому можливим є «як неповне, неадекватне відображення особистісних цінностей у свідомості, так і орієнтація у плані

свідомості на цінності, які не є реальними мотивами діяльності особистості» [230, с. 67]. Розвиток ціннісної орієнтації є ознакою зрілості особистості, показником її соціальності, найважливішим фактором, що регулює і детермінує її мотивацію.

Враховуючи негативні правові цінності, які можуть стати основою мотивації девіантної поведінки, зазначено, що їх можна назвати патологією права, тобто вони являють собою «потворне відхилення від права, яке суперечить загальним принципам і самій суті права як форми існування справедливості, яка визнана суспільством і охороняється державою» [193, с. 163].

Існує безліч визначень поняття «цінності», для більшості з яких характерним є визначення існування цінності як явища духовного життя людини. При цьому, як зазначає А.Б. Чефранов, «цінність не є певною властивістю предмета або явища (об'єкта оцінки), що виступає складовою його змісту. Про цінності йдеться саме тоді, коли виникає ціннісне ставлення – особлива форма зв'язку між суб'єктом та об'єктом оцінки. Саме зворотний зв'язок між суб'єктом і об'єктом оцінки є причиною виникнення уявлень про цінності, які є властивими об'єкту з точки зору суб'єкта оцінки. Іншими словами, цінності не існують як факти об'єктивної дійсності, а виникають у результаті духовної активності людини. Вони існують не в суб'єкті і не в об'єкті оцінки, а в їх взаємозв'язку» [344, с. 9].

В.К. Самигуллін зазначає, що у повсякденному житті цінності розуміються як те, що цінують люди. А для них зазвичай цінним є те, що корисне. Із цієї точки зору цінністю можуть бути природні та соціальні явища, речі і вчинки, навіть погляди і переконання.

Філософський підхід до поняття «цінність» передбачає розуміння через відносини будь-кого до тих чи інших речей і явищ. Цей хтось визнає цінним лише те, що служить задоволенню його потреб та інтересів і відіграє певну роль у його діяльності, житті. Тому поняття «цінність» ототожнюють часом із поняттям «значущість». Але вони не є тотожними.

Якщо значущість містить у собі здатність предметів і явищ, які мають цінність для будь-кого, володіти як позитивними, так і негативними якостями, то цінність передбачає лише позитивну сторону» [280, с. 143-144].

Спираючись на положення про зв'язок цінності та корисності з потребами, філософією розроблено низку підходів до розуміння природи потреб [94, с. 211]. О. О. Бандура схиляємося до тієї точки зору, що стосовно людини потреби являють собою, по-перше, стимули людської діяльності, а по-друге, свого роду суспільні відносини, в тому розумінні, що вони не існують поза суб'єктом, який має соціальну природу. Ці сторони потреб не тотожні. Таке положення є справедливим і щодо інтересів [20, с. 45].

Цінності є сферою духовного життя людини, однак вони досить часто втілюються в предметах або явищах матеріального світу, які стають їх носіями. У зв'язку із цим певні предмети або явища, які є носіями цінності, досить часто помилково ототожнюють із самими цінностями. Це може привести до того, що аксіологічне поняття «цінність» може бути невірно трактуватися як економічна категорія «вартість» [344, с. 9].

На думку М. С. Кагана, носієм цінності є конкретні речі: будь-який предмет (матеріальний, духовний, художній), речі, дія чи подія, а цінність є тільки значенням цього об'єкта для суб'єкта. Тому поділ цінностей на матеріальні і духовні, який широко застосовується у філософській літературі, є правильним, оскільки у цьому разі мова йде про «носії цінностей», а не про самі цінності» [109, с. 77].

З одного боку, цінностями є загальнозначущі блага, які є змістом і умовою життя людини. Це цінності-об'єкти, цінності-цілі. До них належать, наприклад, життя, свобода, справедливість. З іншого боку, цінністю наділені й самі принципи, механізми, інститути, за допомогою яких здійснюються і захищаються такі цінності. Це – інструментальні цінності, цінності-засоби, без яких цінності-цілі не можуть існувати. Саме

вони містяться у моральних нормах, а мораль, як правило, є засобом оцінки норм права [317, с. 21].

Розуміння цінності як зразка є основою оцінки суб'єктом об'єкта пізнання, дозволяє виокремити в системі цінностей «культурні цінності», «етичні цінності», «правові цінності» тощо. Багато із суб'єктивних цінностей особистості є правовими, що надає їм статусу загальнообов'язкових, перетворюючи із моральних, абстрактних побажань на реальність.

В основі права знаходяться такі абсолютні цінності, як збереження життя, сім'ї, власності, забезпечення безпеки, отримання знань, прийняття рішень, тощо [227, с. 390].

Що стосується поняття правових цінностей, то це, перш за все, узагальнені правові цілі та правові засоби їх досягнення, які виконують роль правових норм. С. С. Алексєєв під правовими цінностями розуміє «конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них належать: конкретне вираження власної цінності права у практичному житті людей – безпека людини у конфліктних ситуаціях, визначеність та гарантованість прав, забезпечення істини, правди при вирішенні юридичних питань; фундаментальні природні права людини, основоположні демократичні правові принципи; особливі правові засоби і юридичні механізми (все те, що називається юридичним інструментарієм), що забезпечують цінність права, гарантованість прав, інститути, які виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання тощо» [284].

О. Ф. Скакун під цінністю права розуміє його здатність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. Цінності у праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Цінність у праві – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою [288].

Правовими цінностями називають також будь-які прояви значущості у праві. Але чи усе значуще і корисне є правовою цінністю? По-перше, не вірним є зведенні значущість в аксіології можна лише до корисності, до користі. Цінність об'єкта визначається не його реальною користю, а очікуваннями, яких цим викликано. Сама корисність речей визначається уявленнями кожного про їх цінність. Зокрема, правопорядок як правова цінність – це ті правові очікування, які виникають у суб'єктів у зв'язку з уявленнями, розумінням, сприйняттям самого правопорядку. По-друге, значущість – це характеристика суб'єктивного аспекту правової цінності, тобто це звернення до суб'єкта. Цей критерій вказує на роль суб'єкта, що реалізує себе у правовій сфері. Роль суб'єкта не є пасивною, а є активною, оскільки саме суб'єкт права у своїх вчинках реалізує правові цінності [283, с. 24].

У сучасній юридичній літературі простежується підхід, коли як правові цінності розглядаються усі загальнолюдські цінності. Це такі цінності, як свобода, рівність, справедливість тощо. Однак такі цінності – це перш за все, етичні (моральні) цінності. Правового характеру вони набувають лише у контексті держави і права.

Як справедливо зазначає О. В. Сидорова, «перехід соціальної цінності у правову цінність починається з колективного переживання втрати гарантованості звичних умов їх відтворення. Це опосередковує формування нового соціального досвіду і передбачає необхідність юридичного оформлення соціальних змін у вигляді соціальних норм. Таким чином, цінності, які мають прояв в інших сферах суспільного життя, стають саме правовими цінностями, або вони формуються самостійно саме як акт рефлексії інтенції людини у правовій сфері, як зміст права, як таке явище дійсності, яка не мислиться поза правом. Правові цінності можуть існувати лише на основі властивостей, які притаманні праву як регулятивній системі, – нормувати, наказувати. Вони закріплюються як правові за допомогою цих властивостей» [283, с. 25].

В юридичній літературі також висловлюється точка зору, що правових цінностей як таких не існує, оскільки право використовує інші цінності – моральні, етичні та інші, відображаючи їх у своєму змісті. Однак, слід зазначити, що якби все було саме так, то право не можна було би відокремити від інших інститутів соціального регулювання. «У права мають бути власні цінності, оскільки воно, як самостійна сфера суспільного життя, здатне їх створювати і транслювати. У свою чергу, правові цінності, є засобом відтворення права, вони надають йому властивості стабільності, дієвості та реальності. Правові цінності – це те, що служить самозбереженню, саморозвиткові права, надаючи йому рис стабільності та стійкості» [73, с. 16].

Цілком очевидно, що правові цінності стають явними за їх відсутності. Виходячи із цього, правові цінності є абсолютними. Коли мова йде про відносні цінності, говориться про ціну, тобто про те, що можна порівняти за різними характеристиками з іншими об'єктами. Цінність є безцінною. Вона є самодостатньою і очевидною, універсальною і конкретною. Цінність є такою, що якщо вона є незамінною, то саме тому вона не порівняна ні з чим іншим.

Правові цінності – це зв'язок між реальним і належним, але це самостійне явище. До належного можна примушувати, до цінності – ні. Але це не проблема правового вибору, це правовий абсолют, що існує у формі наповнення права смыслом. Коли говориться про цінності, говориться про необхідність. Цінності існують незалежно від ступеня їх здійснення у дійсності. Їх суть полягає в ідеї, що має місце по ту сторону реального буття, але це не означає безумовну необхідність реального примусу. Те, що вони суть в ідеї, має місце по ту сторону реального буття або небуття. Вимога має місце і там, де вона не виконується, навіть там, де її неможливо виконати [56, с. 130].

Кожен історичний період характеризується наявністю певної системи правових цінностей. У цій системі фіксуються поняття і категорії,

визначені і визнані конкретним суспільством на конкретному історичному етапі розвитку, у зв'язку з чим вони стають основою для більш конкретних і спеціалізованих систем нормативного контролю, відповідних суспільних інститутів і безпосередньо певних дій з боку індивідів. Тільки засвоєння системи правових цінностей кожним окремим індивідом є основою підтримки правопорядку у конкретному суспільстві.

Як зазначає Ю. М. Оборотов, «ціннісні системи формуються і трансформуються протягом усього історичного розвитку суспільства, але їх значення не обмежується часовими рамками існування певних суспільних груп, які їх створили. Так, етнічні цінності Античності зберегли своє значення після загибелі цієї цивілізації. Тривалим і дієвим залишається вплив гуманістичних і демократичних ідеалів європейського Просвітництва, джерела яких знаходяться в античних та елліністичних культурах. Найбільш важливі цінності різних епох сформували так звану систему загальнолюдських цінностей, яка є орієнтиром для розвитку сучасного українського суспільства і його окремих особистостей» [222, с. 154].

Дослідниками зазначається, що в юридичній літературі виникла дивна тенденція проголошувати універсальні (за широтою охоплення відносин між людьми) цінності, що не мають іншого змісту, крім правового, правовими за своєю природою. Існує думка, що моральні цінності даровані людству правом, що тільки право є справедливим, і що рівності і свободи поза правом немає» [182, с. 6].

В. І. Букреєв, визначаючи право як мінімум загального блага, зараховує до його складу духовно-моральні загальнолюдські цінності або культуру (добро, справедливість), національну самосвідомість, колективні норми поведінки [41, с. 205].

Така точка зору притаманна деяким західним дослідникам, які перебільшують роль права у суспільному житті, в силу чого домінуючою над іншими ціннісними орієнтирами особистості є саме правова

ідеологія.

А. І. Овчинников абсолютно слушно зазначає, що за таких умов «правові цінності посідають більш високе становище стосовно морально-етичних, релігійних, політичних цінностей. Причому в ієрархії самих правових цінностей панують індивідуалістичні та приватноправові цінності – цінності суб'єктивного права, автономії, договору, децентралізації тощо» [229, с. 163].

У результаті виникає установка, відповідно до якої право – єдина цінність, а всі неправові орієнтири суспільного життя впливають тільки із сутності права, у тому числі й норми моральності, справедливості, уявлення про добро і зло. Така точка зору призводить до руйнування ієрархії цінностей, цінності права гіпертрофуються, що є неприпустимим, оскільки право, насамперед – це засіб досягнення справедливості, міра належного і сущого.

Правові цінності впорядковують правову реальність, вносять в її осмислення оціночні моменти, відображають інші порівняно з юридичною наукою аспекти правової дійсності. Правові цінності співвідносяться не з істиною, а з уявленням про ідеальне у праві. Правові цінності надають сенс правовому життю.

У рамках науки філософії права виокремився такий напрямок, як аксіологія права (наука про цінності у праві). Аксіологія права (від грец. цінність) – це система теоретичних понять, висновків, концепцій щодо цінності права [213].

Цінність права – це його позитивна значущість (роль) у задоволенні потреб учасників суспільного життя: кожної людини, соціальних спільнот і об'єднань, суспільства в цілому. Цінність загальносоціального права (воно виникає та існує незалежно від держави, зокрема права людини, права нації), проявляється у його здатності задовольняти потреби суб'єктів суспільного життя. Цінність спеціально-соціального (юридичного) права є волевиявленням держави, обов'язковим для

виконання, що має прояв у здатності сприяти реалізації загально соціального права за допомогою спеціальних механізмів і процедур [211, с. 49-50].

Інтерес до аксіологічної проблематики пов'язаний з еволюцією антропоцентричної моделі світу. Оскільки будь-який фрагмент реальності, який має значення для людини, може стати предметом її зацікавленості і, отже, цінністю, це дозволяє говорити про те, що головна особливість усіх цінностей полягає у тому, що вони мають антропогенний характер. Визначальним фактором є ставлення людини до них.

Правова аксіологія є одним із напрямків аксіології, тобто теорії про цінності, теорії загальнозначущих принципів, що визначають діяльність людини, мотивацію її поведінки. Проблема цінностей пов'язана проблемою культури, що знаходить своє вираження у виокремленні як визначальних цінностей такі з них, як істина, добро, краса тощо. Поряд з ними існують такі цінності культури, як релігія, правопорядок, мистецтво і наука, – це цінності – блага культури. Для правової аксіології важливо звернути увагу на розмежування норм і цінностей. Цінність стає нормою, якщо з нею узгоджується суб'єкт. При цьому цінності є тим вищими, чим вони є довготривалішими, чим глибшим є задоволення, якого вони на дають.

Специфічною рисою правових цінностей, що відрізняє їх від норм, є саме те, що вони мають ієрархічну структуру. Проблематика ієрархії правових цінностей належить до одних із найбільш актуальних.

Так, наприклад, Л. І. Іванько зазначає, що «норма не має градацій: її або наслідують, або ні. Правові цінності ж розрізняються за інтенсивністю, характеризуються більшою або меншою мірою настійності (настоятельности)» [100, 150]. Як слушно зазначає С. В. Михайлов, «правові цінності у правосвідомості людини і в масовій правосвідомості суспільства будуються за ієрархічним принципом: одні з

них є менш важливими, ніж інші, і ними можна пожертвувати в ім'я більш значущих із них. Безумовно, нормативна система права також характеризується ієрархічністю, але ця ієрархія будується за юридичною силою, тобто в залежності від рівня відповідного джерела права. У рамках же одного нормативного акта немає ніякої ієрархії норм, а їх протиріччя сприймається як колізія, дефект законодавства» [197, с. 72].

С. С. Алексєєв принципи ієрархізації цінностей права звів до п'яти основних закономірностей, які забезпечують справедливе суспільство, а саме:

кожна реалізована цінність перебуває у ціннісному відношенні до будь-якої іншої реалізованої цінності;

кожна реалізована цінність має право на повноту свого гідного існування і розвитку в рамках загальної системи цінностей;

кожна реалізована цінність у разі порушення нормальних відносин з іншою цінністю має право на відновлення рівноваги;

відносини реалізованих цінностей визначаються ступенем гідності, що притаманна кожній цінності;

відносини між реалізованими цінностями мають утворювати порядок соціальної справедливості і солідарності [258].

Слід зазначити, що спроби побудувати ієрархію цінностей права мали місце як у працях вітчизняних філософів права, так і в межах нормативної складової українського права [199; 307].

Конституція України фактично закріплює і проголошує основні цінності українського права, утворюючи їх певну ієрархію

Сучасна вітчизняна юридична наука при визначенні ієрархії основних цінностей права крокує двома принципово різними шляхами. Перший із них полягає в обґрунтуванні системи та ієрархії цінностей права крізь призму гуманістичної традиції (О. В. Грищук [69], А. А. Бандура [], А. Г. Карась [117; 116] та ін.). Другий шлях є суто нормативним і полягає у дослідженні ієрархії цінностей права, які

відображені у Конституції України, законах України та інших нормативно-правових актах.

Важливим є аналіз цих основних концепцій розуміння цінностей права.

Гуманістична традиція розуміння системи та ієрархії цінностей права полягає, по-перше, у визнанні існування загальнолюдських цінностей як таких, що вироблені людиною як членом суспільства у його межах; по-друге, вершину ієрархії цінностей посідає право на життя, яке розшифровується як існування усього суспільства у єдності із життям кожної окремої людини [21].

В. Я. Тацій справедливо зазначає, що «... найвищим досягненням у розробці методологічних проблем у правовій науці України є утвердження як світоглядних орієнтирів базових загальнолюдських цінностей – принципів демократії, правової, соціальної державності, гуманізму, поваги до людської гідності, прав і свобод людини і громадянина» [305].

Таким чином, найвищою цінністю права у контексті гуманістичної традиції є збереження життя окремого члена суспільства.

Важливим питанням при побудові наступних рівнів ієрархії цінностей права є проблема критеріїв такої ієрархії. Тут знову є можливими два варіанти: розуміння цінностей права з позиції сутнісних характеристик людини як основної цінності права і розуміння цінностей права з точки зору потребового підходу, розробленого П. М. Рабіновичем [258; 264; 262; 261]. Ці два шляхи багато в чому переплітаються, оскільки так чи інакше виходять із того, що забезпечення буття людини пов'язане з благами, від яких воно залежить.

Актуальною проблемою сучасного права є також відповідність ієрархії цінностей права, яка побудована, виходячи з найвищої цінності людини, нормативної системі, заснованій на конституційних принципах. Конституція України, яка є фундаментом для всієї системи українського

права, пропонує цікавий і оригінальний підхід до ієрархізації цінностей права, який, виходячи з природи такої ієрархії, можна назвати нормативним [64].

Так, наприклад, В. О. Телегіна виокремлює: абсолютні цінності (свобода, справедливість, рівність, демократія, порядок); нижче стоять «основні цінності» [це людина і ті цінності, які із цим пов'язані (життя, здоров'я, честь, гідність)]; спеціальні цінності, що охоплюють безпеку, приватну власність, свободу віросповідання тощо [307, с. 32].

На думку Х. Бехруза, «система цінностей має свою ієрархію, яку можна співвіднести з ієрархією людських потреб. Так, базовими цінностями, які можна охарактеризувати як первинні, співвіднесені з основними потребами, що складають основу виживання людини як біологічного виду, є життя і продовження роду. При задоволенні базових або первинних потреб виникає потреба в приналежності до соціальної групи, а згодом – потреба у визнанні. Це етап усвідомлення людиною себе як особистості. Саме на цьому ступені розвитку мова йде про людину як про соціальну істоту. Для людини стають значущими соціальні, економічні, політичні цінності – сім'я, власність, причетність до владних структур суспільства тощо, а також відбувається усвідомлення необхідності морально-етичних, релігійних і правових норм, заснованих на цих цінностях. Перша глибока диференціація суспільства, ціннісних орієнтацій його індивідів і смислів, якими вони наділяють поняття «цінності», відбувається саме на цьому етапі» [37, с. 130]. На думку науковця, процес формування зрілої особистості завершується потребою у самовираженні. Із цим етапом можна співвіднести етап осмислення людиною своєї системи ціннісних координат, і, як наслідок, не тільки розуміння різного ступеня значущості і ролі тих чи інших цінностей у його житті та житті інших людей, але також розуміння їх глибинного сенсу, призначення і можливості наділення новим змістовим наповненням цінностей, що

становлять основу не тільки його соціальної активності, але і самого буття. Цінності, які стають для людини значущими на цьому етапі, визначають його духовний і творчий потенціал, здатність до виживання та еволюції культурного розвитку [36, с. 50].

М. М. Алексєєв свого часу зазначив, що усі цінності утворюють сувору й несуперечливу структуру. Ця ієрархія взаємного існування цінностей і є справедливість. Глибинною основою ідеї справедливості є думка про ієрархічний порядок цінностей. Правильна їх побудова і є справедливими відносинами [7, с. 119].

На думку О. В. Сидорової, ієрархії правових цінностей бути не може. «Це підтверджує абсолютний характер цінностей, їх незамінність, те, що не дозволяє їх порівнювати та зіставляти. Ідеологія пов'язана з ієрархією цінностей, тобто те, що є елементом правової політики, може бути штучно систематизовано, вбудовано за певною ієрархією. Але об'єктивний характер цінностей вказує на неможливість такої ієрархії. Навіть суб'єктивний зріз правових цінностей розкриває індивідуальність ціннісного змісту, і якщо цінність є інтерсуб'єктивною, то ціннісна сфера є суб'єктивною. Цінності є рівнозначними, більше того, правові цінності мають вираження одна через одну. Наприклад, свобода як правова цінність, знаходить свої межі, що визначають її зміст, через феномен безпеки, а правосуддя можна охарактеризувати через зміст правопорядку» [283, с. 26].

Важливим у дослідженні правових цінностей є визначення їх основних ознак (властивостей), завдяки яким розкриваються їх сутнісні риси і зміст. Як зазначає О. В. Сидорова, «властивості – це завжди ті характерні риси, які, з одного боку, дозволяють ідентифікувати у відповідному просторі те чи інше явище, з іншого – це набір характеристик, що дозволяють відрізнити це явище від однорідних, типових. У результаті у правовій аксіології це питання про ті властивості, які перетворюють цінність на правову цінність, дозволяють

відокремити їх від політичних, етичних, загальнолюдських тощо. Питання про властивості правових цінностей – це те, що розкриває її сутнісні риси і змістовне наповнення, функціональну характеристику, а також генезис» [285, с. 81].

Правові цінності створюються і транслуються у праві, вони є засобом його відтворення, надаючи йому рис стабільності, стійкості та реальності.

Правовим цінностям притаманні такі ознаки, як нормативність та оціночний характер. Н. Неновські зазначає: «Правові цінності є можливими лише на основі властивостей, які притаманні праву як регулятивній системі, – нормувати, наказувати, бути масштабом оцінки» [207, с. 47]. Нормативність, як властивість, більшою мірою притаманна правовим цінностям-цілям, а оціночність – для цінностей, що розглядаються як засоби-інструменти. Нормативними правові цінності є у зв'язку з тим, що їх закріплено у позитивному праві і вони містять у собі не тільки певний сенс та ідеали, але й особистісні спрямування і стандарти правил поведінки. Цінності визначають нормативну основу, яка забезпечує можливість існування тієї чи іншої правової системи. У свою чергу, тип правової системи багато в чому опосередковується системою цінностей, якої покладено у їх основу. Тип права залежить від наявності у ньому правових цінностей, що домінують у ньому. Цілком очевидно, що правові норми конкретизовано та спеціалізовано відповідно до певних соціальних функцій і типів соціальних ситуацій. При цьому норми містять у собі не тільки елементи ціннісної системи, але й містять конкретні способи орієнтації для дії у функціональних і ситуаційних умовах, що є специфічними для певних колективів. Цінність є способом реалізації норми права. Це – місток, який дозволяє сприймати правову норму як необхідну, обов'язкову, правильну. У правових цінностях, властивих різним правовим традиціям, втілюється уявлення про правильне, справедливе, належне, гуманне, які склалися у тому чи

іншому суспільстві, і на підтримку яких спрямовано правовий вплив [].

Статусу цінностей у праві можуть набути різні факти і явища матеріального та ідеального характеру – матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, цілі, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки є основою і правопорядку, вони є ідеальним обґрунтуванням норми права, закріплюються та охороняються правовими нормами, метою права та його інститутів [207, с. 176-177].

Однак, правові цінності, на думку деяких дослідників, «можуть і не бути надбанням державного права, а можуть існувати в рамках конкретної соціальної групи. Це свідчить, у першу чергу, про наявність інших форм сучасного права, які відтворюють правові цінності. Але існування базових правових цінностей, які не залежать від рівнів правового регулювання, є очевидним. Так, правопорядок – це одна з правових цінностей, це емпірична і ідеальна даність, він сам по собі є самодостатнім і автономним, як юридична цінність, він є основою самого себе» [251, с. 18].

Однією з головних ознак правових цінностей є їх соціальна значущість. Сутність правових цінностей складається, у першу чергу, їх значущості, а не фактичності. В одній культурі, в одній традиції існує безліч цінностей. Має значення те, що «прийнято взаємодіючими суб'єктами, сприяє стабільності їх відносин і способу життя, а також їх розвитку. Загальнозначуще – це те, що є загальноприйнятим у певному співтоваристві, має соціокультурні підстави об'єктивності, а також потенційно поширене на невизначене коло суб'єктів на добровільних засадах» [194, с. 10].

Наступною ознакою правових цінностей є їх імовірнісність. «Це пов'язано з можливістю свідомого, вольового вибору суб'єктами права об'єктивно існуючих в реальності поведінкових варіантів. Цінності існують незалежно від ступеня їх реалізації у правовій дійсності.

Цінності примушують, але не панують над сущим. Ціннісне почуття – це безпосередній контакт із цінним» [207, с. 210].

Сфера цінностей – це сфера їх впливу, без звернення до якої неможливо найбільш повно охарактеризувати їх зміст. Правові цінності перетворюються на принципи організації правового життя тільки через пізнання, надаючи суспільним відносинам властивості зрозумілості, розумності і необхідності.

Правові цінності, їх історична доля, збереження і зміна знаходять безпосереднє вираження у проблемі наступності. При цьому наступність у праві виступає як зв'язок між етапами або ступенями розвитку, яка полягає в збереженні елементів права як цілого або окремих його сторін при переході правової системи з одного стану в інший. Правові цінності відтворюють право, трансляючись у рамках окремої правової культури. Вони забезпечують спрямованість правового розвитку, чітко визначаючи його зміст і не дозволяють позитивному праву нав'язувати суспільній правосвідомості орієнтири, що суперечать правовим цінностям.

Цінності посідають провідне місце у тому, що стосується виконання соціальними системами функцій щодо збереження та відтворення зразка, оскільки є не чим іншим, як уявленням про бажаний тип соціальної системи [244, с. 18].

Визнаність – ще одна ознака правових цінностей. Як зазначає О. В. Сидорова, «правові цінності – це феномени сприйняття, тому для їх повної характеристики є необхідним опис правового досвіду. З одного боку, правовий досвід є підставою феноменологічного опису, з іншого – підставою визнання правових цінностей. Потреба у визнанні тієї чи іншої правової цінності є наслідком відображення потреб та інтересів суспільства» [285, с. 83].

Поведінка людини визначається ціннісними уявленнями, трансляючи правові відносини у часі, всупереч несприятливим факторам як зовнішнім, так і внутрішнім. Цілі, які не співпадають із

загальноприйнятим уявленням про правильне і належне, залишаються здебільшого нереалізованими в силу переважання ціннісної основи, яка сприймається як те, що є розумним, прийнятим і визнаним. Правові цінності є не тільки засобом відтворення, але й критерієм ефективності регулювання суспільних відносин. Співвіднесення з правовими цінностями визначає бажану модель поведінки з боку суб'єктів права.

Правові цінності можуть проявлятися як на етапі правотворення, так і правореалізації. «Виступаючи формою, яка зумовлює ставлення до правової ситуації, правова цінність визначає мотивацію правомірної поведінки суб'єкта. Вона є імпульсом, який обумовлює активність індивіда в правовій сфері. Якби цінностей не було, то наша воля опинилася би перед обличчям світу млявою, цілком апатичною. Але завдяки їх присутності наш світ і наше життя наповнені змістом, цінність якого необхідно розглядати як спосіб набуття сенсу. Цінності присутні в індивідуальному досвіді і виступають мотивом діяльності індивіда. Виступаючи формою, яка зумовлює ставлення до правової ситуації, правова цінність визначає мотивацію правомірної поведінки суб'єкта» [349, с. 141].

Цінності права набувають статусу принципів самоорганізації людини, безпосередньо беруть участь у процесах інтеграції та самоідентифікації індивіда у праві, визначаючи зміст його правової соціалізації. На рівні пізнання права, формування «правових образів», усвідомлення особистісних спрямувань індивід ідентифікує себе у правовому житті, на рівні втілення цих домагань, набуття правових статусів і станів індивід інтегрує себе у правовий простір. Основна роль у соціалізації належить саме індивіду [222, с. 155].

Наступна властивість правових цінностей – це їх об'єктивність. Цінність як феномен виходить від об'єкта, її зміст не залежить від суб'єкта сприйняття. Цінності об'єктивно відповідають моральним засадам, етичним переконанням філософської і культурної традиції, при

цьому втілюючи і відтворюючи об'єктивну реальність моральних принципів.

Цю властивість цінностей описує М.І. Пантікіна, зазначаючи, що «якщо ми говоримо про об'єктивність цінностей, ми маємо на увазі цінності як такі, а не блага, які більш-менш випадково і недосконало їх реалізують. Феноменологічний аналіз дозволяє розрізняти сутнісний зміст цінності від конкретного способу її реалізації. У першому випадку об'єктивність означає внутрішню цінність, яка є цінною за своїм змістом незалежно від зовнішніх обставин, а отже, сама по собі гідною бути бажаною (право як цінність).

В іншому випадку, цінності, відображені в реальних предметах, є об'єктивними, оскільки вони є справжніми якостями цього предмета (справедливість)» [243, с. 112].

У дослідженні правових цінностей необхідним є принцип повноти, який є вимогою до аксіоматичної теорії і характеризує достатність для визначення цілей її дедуктивних засобів. Використовуючи його, можна визначити і охарактеризувати такі властивості правових цінностей, як універсалізм і загальність. Універсальний характер правових цінностей проявляється у їх необмеженому прояві у правовій сфері. У всіх людей є певні загальні уявлення про справедливе, правильне і гідне. Змістовно ці уявлення можуть варіюватися, але сама їх наявність сприймається як свідчення обумовлених природою або іншим першоджерелом певних засад. Правові цінності – це те, що існує незалежно від нашого з ними зіткнення. Загальність правових цінностей – це втілення безвідносності нормативних суджень щодо конкретних осіб і ситуацій. Це має прояв у надситуативності, універсальності розуміння правових цінностей як властивостей організації життєдіяльності соціуму [243, с. 135].

Суперечливість – це ще одна ознака правових цінностей. Таким

чином, правові цінності відображають конфліктність у різних сферах правової реальності.

Цінності – це феномени нашої свідомості і доступні нам лише апріорі. Цінності є властивостями мислення про реальність. Цінність можна «побачити» за наявністю у свідомості безпосереднього ціннісного принципу. Бачення цінностей було і залишається апріорним розсудом, яке може бути або первинною формою ціннісного почуття, або формою ускладненого розпізнання [124, с. 23].

У кожній правовій традиції і культурі є правові цінності, властиві тільки їм. Цінності формуються і змінюються одночасно з розвитком правових систем. На різних етапах розвитку одні цінності з'являються, інші – втрачають своє значення. Зі зміною соціальних відносин змінюються і цінності, які є основою відповідних норм. Суспільство безперервно змінюється і трансформується, і це опосередковує зміни його нормативного елементу [86, с. 342-343].

У природно-правових концепціях, що визначають загальні правові цінності (безпека, порядок тощо), загальнолюдське у правових цінностях є невіддільним від конкретно-історичного. Цінність, реалізована у певній суспільно-історичній епосі, тим чи іншим народом, окремою особистістю, має конкретний характер. Однак тією чи іншою мірою та формою вона втілює в собі загальнолюдську цінність [124, с. 30].

Таким чином, правові цінності є найважливішим елементом правового впливу в суспільстві, вони значною мірою впливають на механізм правового регулювання. Цінності є результатом узагальнення соціального досвіду та еталоном належного, оскільки втілюють у собі суспільні ідеали. Правові цінності – це феномен, який постійно розвивається. Вони взаємопов'язані з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю, правореалізацією, по-друге, це – конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. Правові

цінності мають ієрархічну побудову, їх система базується на відповідній системі інтересів, що має своїм підґрунтям систему людських потреб.

Специфічні ознаки правових цінностей сприяють їх вирізненню серед інших цінностей (загальнолюдських, соціальних, моральних, релігійних та інших видів цінностей), а також дозволяють визначити їх змістовне наповнення, надати функціональну характеристику, а також дослідити генезис їх становлення та розвитку. Вони дають можливість визначити характерні риси правових цінностей, дозволяють ідентифікувати правові цінності у різних правових системах, відокремити ці явища правової реальності від однорідних явищ. До таких ознак зараховано: нормативність, оціночний характер, значущість, імовірнісний характер, об'єктивність тощо.

Завдяки таким ознакам (властивостям) правових цінностей, як нормативність, значущість, історико-культурна обумовленість, наявність правової форми тощо, вони є ефективним інструментом гармонізації між зовнішнім впливом і механізмами саморегуляції у праві. Правовими можна вважати ті непорушні цінності, які є фундаментом протягом усього розвитку права, оскільки саме вони є найважливішою частиною культури права і виконують усі функції правових цінностей.

1.2. Особливості методології дослідження правових цінностей

Проблема цивілізацій, їх становлення і розвиток, універсалізм і своєрідність, займають центральне місце в правовій аксіології. Особливості цивілізаційних процесів розвитку дозволяють уявити картину більш повної, що відбиває різноманіття різних правових культур, їх неоціненний внесок у пізнання правової дійсності. «Цивілізаційні дослідження звернені до людського фактору, діяльності, поведінки людей, вони орієнтовані на

потреби, цінності, принципи, символи, властиві певному культурно-історичному типу суспільства або самобутньої цивілізації» [77, с. 88].

Методологія дослідження правових цінностей має бути побудована на засадах плюралізму, що передбачає використання значної кількості концептуальних підходів і методів пізнання і передбачає використання як загальнонаукових, так і приватно наукових методів пізнання.

Як свідчить практика, загальнонаукові методи тісно пов'язані із приватно науковими. При цьому, приватно наукові методи базуються на загальнонаукових. Як зазначає А. Х. Саїдов, «приватно наукові методи являють собою відносно самостійні способи пізнання, що використовують загальнонауковий метод, конкретизують його вимоги стосовно завдань вивчення правової реальності. При дослідженні предмета спеціальних наук, загальнонаукові методи діють через приватноправові, інакше вони не зможуть розкрити усієї своєрідності їх предмета. Співвідношення загальнонаукових та приватно наукових методів полягає, таким чином, у їх взаємопроникненні. Загальнонаукові методи діють всюди, у тому числі і в структурі приватно наукових методів. Приватно наукові методи також є необхідними для підвищення ефективності загальнонаукових методів, яких вони збагачують» [277, с. 43-44].

В юридичній літературі зазначається, що найбільш повно специфіку правових цінностей розкривають можливості цивілізаційного підходу. Адже загальновідомо, що будь-яка цивілізація виробляє свою власну систему правових цінностей. Цивілізаційний підхід «руйнує одноманітну картину світу, одномірність, однолінійність його розвитку; розкриває своєрідність і неповторність життєустрою народів різних соціокультурних спільнот, які прагнуть до збереження своєї ідентичності; у той же час дозволяє побачити ті загальнолюдські засади, які створюють умови для взаємодії цивілізацій, їх діалогу, допомагають не тільки зрозуміти інші системи буття народів, інші способи їх організації, але і поважати їх» [159,

с. 3].

Провідна роль при дослідженні правових цінностей, властивих різним правовим культурам, як відводиться цивілізаційного підходу. Такий підхід «дозволяє розглядати соціокультуре як предтечу права, виявити походження юридичних норм, конструюють поряд з іншими нормами (політичними, релігійними, моральними, естетичними, мовними та ін.) Культуру. Але не менш очевидна і роль права як інструменту легітимації і стабілізації культури, важливого засобу привнесення в суспільство нових ідей та культурних цінностей» [299, с. 12].

Використання цього підходу в пізнанні правових цінностей, властивих різним цивілізаціям забезпечує об'єктивний розгляд не тільки існуючих цивілізацій, але і правових традицій, правових культур, правових менталітетів і різних підходів до праворозуміння, що разом є визначальним у функціонуванні цивілізацій. Завдяки цивілізаційного підходу правова панорама світу стає багатоликою, різнобарвною, різноманітною. Разом з тим співіснування різноманітних не тільки за формою, а й за змістом цивілізацій, вносить свою лепту у формування загальної правової панорами світу.

Цивілізаційний підхід використовується не тільки як порівняльний метод дослідження специфіки розвитку різних цивілізацій з їх особливими правовими цінностями. Він показав невинуватеність агресивності антропоцентричного підходу до історії, який нівелює розвиток високої культури інших незахідних цивілізацій.

Важливість цивілізаційного підходу полягає у «відмові від застосування принципу європоцентризму, який полягає у вузькому підході до аналізу всесвітньої історії, що є наслідком недостатності знань про історію інших народів, і певною демонстрацією переваги над іншими, незахідними цивілізаціями» [35, с. 60].

Цивілізаційний підхід дає можливість розглядати історію людства

як багатоваріантний процес, а не як єдину «магістральну» лінію історичного розвитку, емпірично представлену історією Західної Європи.

Цивілізаційний підхід сприяє виявленню як унікальних, так і універсальних правових цінностей, а також визначенню специфіки правових цінностей окремих цивілізацій, відкриттю нових можливостей правової акультурації в рамках взаємодії правових систем.

Цивілізаційний підхід дає можливість подолати недоліки формаційного підходу, який у ролі основної детермінанти історико-правового процесу виокремлює тільки один аспект – соціально-економічний. Формаційний підхід спрямований на макроправовий аналіз права та ігнорує мікроправовий, який створює основу соціально-правового дослідження внутрішньої сторони права: правових цінностей, норм поведінки, правових стереотипів, колективної правосвідомості, що знайшло відображення у правовій культурі.

У зв'язку із цим при пошуках типологічних рис, властивих тій чи іншій правовій традиції, втрачається аналіз цілісної природи діалектики розвитку права, до уваги береться інша головна особливість правового буття – правова культура, правова досвід, правова спадщина, правова ментальність, правова свідомість, які втілюють ірраціональну складову правопізнання. При цьому використання цивілізаційного підходу передбачає застосування такої правової категорії, як правова традиція, інституалізація та стереотипізація права.

Відповідно до цивілізаційного підходу цивілізація – це все людство, об'єднане спільною історією і культурою, або окремі держави чи групи держав, об'єднані певними специфічними рисами, елементами культури [351, с. 12]. Мова, мистецтво, наука, промисловість, релігія, міста, високі технології тощо – це компоненти цивілізації. Отже, при цивілізаційному підході є можливими десятки класифікацій держав у залежності від компонента, якого буде обрано критерієм [12, с. 261].

Складнощі застосування цивілізаційного підходу при дослідженні правових цінностей полягають у такому: «незважаючи на те, що проблема цивілізацій посідає одне з провідних місць у сучасних суспільних науках, відсутня єдність у визначенні поняття «цивілізація»; існують також розбіжності поглядів на компоненти складу цивілізаційної системи. Так, цивілізація розглядається як: складне суспільство, що має свої підсистеми: політичну, економічну, культурну, соціальну; як місто, міське товариство; як сучасний тип суспільного устрою, притаманний високорозвиненим країнам Заходу; це добре організоване і гуманістично побудоване суспільство, що забезпечує основні права особистості, у тому числі право власності, свободу совісті і віросповідання; це якісна специфіка кожного з великомасштабних суспільств, які існували у світовій історії або існують нині, із властивими їм своєрідними рисами соціального і духовного життя, базовими цінностями і принципами життєустрою. Ця специфіка формується досвідом історичного розвитку і стає основою самосвідомості суспільства і встановлення відмінності від інших цивілізацій» [159, с. 6].

На важливості залучення цивілізаційного підходу до дослідження різних правових традицій і цінностей наголошує Х. Бехруз. Так, вчений зазначає, що «право не є єдиним інструментом діалогу культур. Право не може існувати без релігії, моралі, культури. Так, через право є можливим налагодження діалогу. Але ж діалог цивілізацій є можливим на різних рівнях, через різні засоби» [32, с. 249].

Значна роль у методології дослідження правових цінностей відводиться феноменологічному підходу. Його основні принципи сприяють розглядові правових цінностей як на рівні індивідуальних суб'єктивних переживань, так і на рівні правореалізації. Як стверджує В. П. Малахов, «цей підхід зорієнтований на рефлексію про переживання правового досвіду і правової реальності, яке й веде до справжньої очевидності (а не до важливості) і достовірності; вона являє собою комплекс засобів і прийомів

редукції наукових знань про право до ідей і того, що є очевидним» [171, с. 48]. Як вважає О.В. Сидорова, «феноменологічний опис доцільного застосовувати до явищ сприйняття і тих явищ, які мають прояв у безпосередніх переживаннях, що є актуальним при дослідженні правових цінностей. У цьому контексті мова йде про ціннісні почуття, що опосередковують зв'язок між свідомістю індивіда і правовою реальністю. Вхідження у правову сферу починається з переживання права на рівні психологічних процесів, пов'язаних із його відчуттям, визнанням. Формальне право, в силу наявності ціннісного аспекту, його відповідності нормативним принципам, або приймається суб'єктом, або відторгається ним, викликаючи внутрішні протиріччя. Правовий суб'єкт стикається із ситуацією вибору переваг, на що значною мірою впливають існуючі стереотипи, загальноприйняті уявлення і особиста переконаність індивіда у нормативності процесів, що відбуваються» [284, с. 96].

За допомогою феноменологічного аналізу є можливим відмежування змісту цінностей від процесу їх реалізації. Правові цінності, як стверджує О.В. Сидорова, виникають внаслідок свідомого вольового освоєння людиною правової реальності, як певне його ставлення до права. Реальність з'являється за допомогою цінностей й у формі цінностей. Цінності опосередковують розуміння людиною тих чи інших явищ, задають кут зору, під яким осмислюються право, політика, економіка. Державі і право є притаманним стійкий набір засобів, що є незмінними за будь-яких умов, але набувають різного сенсу при різних ціннісних установках [284, с. 97].

Феноменологічний підхід дозволяє «виявити і описати механізми «переживання» цінностей (у тому числі політичних і правових). Він сприяє пізнанню ціннісних основ побудови права, реальність правових цінностей та їх дієвість» [171, 49].

При дослідженні правових цінностей важливим є залучення

історичного підходу. Будь-яка історична епоха і цивілізація характеризуються своєю власною системою цінностей взагалі, та правових цінностей, зокрема. Тому є очевидним, що цінності ранніх етапів розвитку у подальшому можуть втрачати своє значення.

Завдяки історичному підходу стає можливим розгляд умов, за яких формуються і розвиваються різні правові цінності, що є відповідними конкретній правовій системі. Очевидно, що якісні межі правової системи сягають її витоків, але «з'явившись раз саме у тому чи іншому складі і змісті, вони вже не здатні змінюватися, поки взагалі цей народ існує, самоідентифікується» []. При цьому, безперечним є існування загальних правових цінностей, таких як справедливість, правопорядок, безпека тощо, які у кінцевому результаті набувають специфічних рис у зв'язку з правовою традицією кожної конкретної правової системи.

Але історичний підхід не зводиться лише до опису правових цінностей у різних правових системах. При дослідженні правових цінностей відбираються лише ті їх моделі, які відіграють важливу роль при характеристиці становлення і розвитку тієї чи іншої правової системи. Так, досліджуючи проблеми західної політико-правової традиції, М.В. Сальников вважає характерним виокремлення таких цінностей, як народний суверенітет, механізм стримувань і противаг, конституціоналізм, суверенітет особистості, парламентаризм [279]. Саме вони, на думку вченого, з одного боку, є відображенням часу, його підвалин, з іншого – саме характер історичного розвитку зумовлює появу ціннісних суджень, які згодом стають ідеологією буржуазного суспільства. Історичний метод дозволяє аналізувати систему цінностей не лише окремих правових систем, але й різних цивілізацій, що за епохи глобалізаційних процесів набуває важливого значення як для теорії, так і для практики взаємодії народів.

Зі зміною культурних епох одночасно змінюється ставлення до правових цінностей, одні цінності можуть змінюватися іншими. На думку

Г.В. Мальцева, «якщо правова історія є нескінченним чергуванням циклів, всередині яких визначаються певні фази та процеси, які багато разів повторюються, то це свідчить, що право рухається за власним колом з обов'язковим поверненням до певних вихідних точок» [176, с. 96].

Особлива роль історичного підходу має прояв у можливостях вивчення процесу кристалізації правових цінностей у різних правових системах.

Г. Ріккерт, стверджуючи, що філософія історії має справу саме з цінностями, здійснив типологію цінностей у цій сфері. По-перше, «це цінності, на яких базуються форми і норми емпіричного історичного пізнання; по-друге, це цінності, які як принципи історично суттєвого матеріалу, конституюють саму історію; і, по-третє, нарешті, це цінності, які поступово реалізуються у процесі історичного розвитку» [267, с. 94].

Розробляючи філософські основи аксіології, філософ наголошував на таких важливих моментах. По-перше, теоретичне осмислення цінностей, що здійснюється трансцендентальним суб'єктом, слід відокремлювати від їх практичної оцінки, що надається індивідуальним суб'єктом. За своєю логічною суттю – це два принципово відмінних акта. Історія має справу із цінностями, оскільки багато об'єктів розглядаються як блага. Віднесення до цінностей залишається сферою встановлення фактів, оцінка ж впливає з неї. По-друге, один і той же історичний факт у залежності від різних зв'язків, в яких його розглядає історик, набуває дуже різного значення та оцінки, хоча об'єктивна цінність його залишається тією ж самою. По-третє, історичні дослідження, спрямовані на індивідуалізацію, користуються методом віднесення до цінності, також мають бути спрямовані на встановлення причинних зв'язків, хоча б для зображення індивідуальних причинних відносин, але методичний принцип вибору істотного і визначення причинних зв'язків в історії повною мірою залежать від цінностей. По-четверте, завдяки загальності культурних цінностей

знищується свавілля історичної появи понять, тобто саме ця загальність і є підставою об'єктивності [267, с. 95-97].

Ще одним важливим методологічним інструментом пізнання правових цінностей є порівняльно-правовий підхід.

Порівняльно-правовий підхід використовується при визначенні місця правових цінностей у різних правових системах. Дещо знижується потенціал цього підходу при аналізові правового масиву однорідних систем правових цінностей, характерних, наприклад, для західної традиції права. Якщо ж мова йде про неоднорідні релігійно-общинні нормативні системи, то порівняльно-правовий підхід у пошуку правових цінностей відіграє визначальну роль. Релігійно-общинне право – це полісистемний комплекс, представлений, як правило, множинністю правових систем територіального та персонального характеру. Правові цінності окремих регіонів, стикаючись із такими комплексами, відсилають до традицій і правил конкретного регіону, цивілізації. Але подібні відсилення не вирішують проблеми по суті через обмеженість саме відсильності. Тому порівняльно-правовий підхід має бути застосований у таких ситуаціях за жорстким нормативним правилам. Порівняльно-правовий підхід повинен бути заснований на принципі загальності відмінності, згідно з яким відмінності існують між системами правових цінностей, властивих різним правовим традиціям. Не існує абсолютно однакових систем правових цінностей []. Навіть абсолютно тотожні правові цінності вимагають відсилення до правової системи.

Порівняння з метою виявлення відмінностей реалізуються на рівні видових правових цінностей. У такому сенсі можна говорити про відносну або неповну тотожність, коли певні фрагменти правових цінностей є однаковими лише у певних характеристиках. Саме на ці випадки звертав увагу Г. Гегель, зазначаючи, що речі можуть мати прояв лише у стосунках з іншими речами, проявляючи при цьому свої властивості» [57, с. 581-582].

Загальна тотожність реалізується у сфері правової реальності або в умовах загального правового об'єкта, яким є «правовий світ». Не можна навести перелік усіх випадків тотожності, оскільки тотожністю «є загальний закон відображення, який є малодослідженим» [24, с. 26].

Підстави правового порівняння можна виокремити в залежності від видів самих відмінностей. Наприклад, можна виокремити відмінності правових цінностей у залежності від правової традиції, в якій їх було сформовано і в якій вони розвивалися. Визначення відмінностей правових цінностей відіграє важливу роль у розвитку теорії та методології пізнання правових цінностей. Крім теоретичного значення, це має і практичне значення. Як справедливо зазначає О.В. Єгоров, «по-перше, ми екстраполюємо правовий світ, вирішуючи політичні завдання державної суверенності, заснованої на самобутності культури та унікальності умов генезису певного суспільства, яке функціонує у рамках державних кордонів. По-друге, ми забезпечуємо збереження тотожності правового світу, який, за наявності для цього об'єктивних причин, у будь-який момент може набути нового якісного стану, оскільки немає нічого більш корисного для тотожності, ніж констатація і збереження постійних відмінностей. І, по-третє, ми сприймаємо правовий світ системно, як частину навколишньої дійсності, яка може бути змінена суб'єктом пізнання у процесі активної діяльності при правильній постановці практичної мети такої зміни» [84, с. 34].

Різниця, як зазначав Г. Гегель – це певна відмінність, яка передбачає або схожість, або несхожість [57, с. 584]. Різниця правових цінностей, на відміну від відмінності, не є постійною. Перш за все, «предмети, що різняться, постійно виключають один одного, відстоюючи саме своє юридичне значення на правовій мапі світу. Компаративістський аналіз розбіжностей порівнюваних об'єктів не є настільки результативним, як встановлення відмінностей. Тому встановлення вихідних елементів різниці

має орієнтуватися на констатацію уже існуючих різних об'єктів, представлених у певній системі. За інших умов уся діяльність, спрямована на характеристики різниці, буде марним тренуванням мислення суб'єкта пізнання. Не можна пізнати різницю між певними національними правовими системами поза сферою різних романо-германських, англосаксонських і релігійно-общинних систем» [85, с. 111].

Застосування аксіологічного підходу при дослідженні правових цінностей дозволяє виробити методологічну основу вивчення ціннісних відносин у цій сфері. Як вважає В.С. Нерсисянц, «виникнення і розвиток юридико-аксіологічних досліджень пов'язано з природно-правовими вченнями, з різницею права природного і права позитивного (штучного, довільного, офіційно встановленого тощо)» []. Практично у будь-якій сучасній правовій системі існує своя власна філософія права як сукупність пануючих наукових поглядів про належне і суще у праві, про правомірне і протиправне, про систему пануючих у тому чи іншому суспільстві цінностей. Очевидним є те, що для східної правової традиції характерним є сприйняття права крізь призму релігійної ідеології, традицій і звичаїв. Так, наприклад, «в Китаї даосизм, раніше визнаний як офіційна релігійна ідеологія, заперечував правові настанови як штучні, оскільки Людина має підкорятися законам Землі, Земля – законам Неба, а Небо – загальним правилом гармонії «Дао». Китайській державі були характерними легізм і конфуціанство, які також заперечували цінність права як основного регулятора суспільного життя. Сучасний Китай будує соціалістичну державу на основі прагматичного вчення Ден Сяопіна, відповідно до якого не важливо, якого кольору є кішка, аби вона ловила мишей» [251, с. 17].

Евристичні можливості аксіологічного підходу дозволяють міркувати про ціннісне бачення права і моральності. Х. Бехруз висловлює думку, що «в залежності від того, який прояв має особистісна цінність права, можна міркувати про те, до якої правової сім'ї належить та чи інша

правова система, яким є рівень реалізації прав людини в різних правових системах. Наприклад, якщо в західних правових системах право відіграє роль головного регулятора суспільних відносин і є головним засобом захисту прав людини, то в «незахідних» правових системах право не є єдиним і головним регулятором відносин у суспільстві, і роль права в еволюції цих суспільств є різною» [35, с. 66].

Але при цьому не можна зводити правові цінності тільки до моральності. Такі універсальні правові цінності як справедливість, рівність, свобода у першу чергу є моральними цінностями, і тільки у контексті держави і права вони набувають характеру правових цінностей.

Дослідники справедливо зазначають, що перехід соціальної цінності у правову починається з колективного переживання щодо втрати гарантованості звичних умов їх відтворення. Це сприяє формуванню нового соціального досвіду і передбачає необхідність юридичного оформлення соціальних змін у вигляді соціальних норм. Таким чином, цінності, що з'являються в інших сферах суспільного життя, набувають статусу саме правових або вони формуються самостійно саме як акт рефлексії інтенції людини у правовій сфері, як зміст права, як таке явище дійсності, яке не мислиться поза правом. Правові цінності можуть існувати лише на основі властивостей, які притаманні праву як регулятивній системі. Вони закріплюються як правові за допомогою цих властивостей [284, с. 100].

Для дослідження правових цінностей виправданим є залучення літературного методу, який є одним із нових напрямків в юриспруденції. Такі дослідження передбачають запозичення методів теорії літератури для вивчення правових і державних явищ. У вітчизняній юридичній літературі питання взаємодії права і літератури є маловивченим, а виокремлення цієї сфери міждисциплінарних досліджень є предметом дискусій [132].

Право, як і мистецтво, є невіддільною частиною культури, воно

забезпечує інтеграцію індивіда у соціальне ціле, воно є втіленням накопиченого соціального (правового) досвіду, а форма права визначається формами культури, в якій існує право. Художню літературу, кінематограф, живопис можна зарахувати до джерел знань про правове життя суспільства. Зв'язок права і художньої літератури обумовлюється не тільки їхнім взаємним впливом одне на одного, але і схожістю їх знакового вираження.

Конструктивним є застосування синергетичного підходу до розуміння правових цінностей. Із позиції синергетики з'являються нові можливості пошуку універсальних принципів самоорганізації та еволюції правових цінностей. Синергетика може бути застосовна до моделювання та визначення сценарію розвитку правової системи з урахуванням правових цінностей, які є домінуючими у тій чи іншій правовій системі.

Дослідження правових цінностей вимагає залучення великої кількості методологічного інструментарію. Як зазначає Г. Щедровицький: «сучасна методологічна позиція, яка отримала назву діяльнісної, впливає із визнання у пізнавальній діяльності як споглядального, так і перетворювального компонента. Перший відповідає природним, другий – штучним сторонам об'єкта. Тим самим визнається, що об'єкт, з яким має місце наука, частково є артефактом, деякі з його сторін є результатом перетворюючого впливу діяльності людини. Не заперечуючи пізнавального значення онтології природи, діяльнісна методологія у той же час не визнає її узагальненого статусу, припускаючи різні варіанти дуалістичних і плюралістичних конструкцій об'єкта, що має «природно-штучний» характер. Із точки зору діяльнісної методологічної позиції необхідною є чітка розбіжність предмета і об'єкта» [352, с. 165-168]. Таким чином, «об'єкт визнається природно-штучним утворенням, а предмет у цьому контексті є чистим артефактом, результатом конструктивної діяльності мислення, що являє собою частину об'єкта, зняту методом. Зрозуміло, «природні» характеристики об'єкта, але вже в іншій, перетвореній

мисленням формі ідеального змісту», зберігаються [81, с. 63].

Синергетична парадигма на теперішній час є придатною для організації міждисциплінарних правових досліджень, вона спирається на припущення щодо того, що найбільш ефективною стратегією подібної організації та отримання необхідних у цьому разі системних уявлень про соціокультурне ціле є синтез методів на основі системно-синергетичного бачення правових цінностей.

Як зазначає І. С. Кривцова, проникнення ідей синергетики у сферу дослідження правової реальності дозволить перейти на новий рівень правового дослідження, скоординувати логіку правового пізнання з логікою постнеокласичної науки, переглянути деякі онтологічні та гносеологічні підстави пізнання правової реальності; дозволить змінити інтуїтивні прогнози на конструктивні моделі, розробити техніку прогнозу [136, с. 7].

Ще одним концептуальним підходом в методології досліджень правових цінностей є системний. Саме він дозволяє здійснювати дослідження правових цінностей як цілісної множинності, які складаються із підсистем та елементів. Системний підхід дає уявлення як про універсальні правові цінності, так і про регіональні стандарти правових цінностей. Цей методологічний підхід обумовлений системною сутністю правових цінностей. Його використання при дослідженні правових цінностей пояснюється тим, що їх розуміння не є можливим без їх розгляду в системному аспекті [].

Розкриття такої властивості правових цінностей, як ієрархічність, не є можливою без системного підходу. В. П. Малахов зазначає, що, незважаючи на те, що цінності об'єднуються в рамках права, вони є дуже різнорідними за призначенням і характером: загальнолюдські, відносні цінності, цінності-цілі, інструментальні цінності, вони можуть бути як загальними для суспільства, так і індивідуальними тощо. Тому, скоріше за

все, неможливо виявити єдину систему цінностей, пов'язану одним типом відносин. Ієрархія правових цінностей значно полегшила би правові оцінки й рішення, оскільки у кожному окремому випадку завжди можна було би встановити, яка цінність є більш важливою або якою цінністю можна пожертвувати для досягнення найбільш значущих цілей [174, с. 142-143].

Відсутність ієрархії правових цінностей свідчить про їх унікальний та універсальний характер. Усі правові цінності є рівнозначними. Більше того, вони доповнюють одна одну.

Останнім часом в юриспруденції активно розвивається споживчий підхід до дослідження правової реальності. П.М. Рабінович вважає, що споживчий підхід до пізнання правових цінностей – невід'ємний елемент методології дослідження, а також зазначає, що він є аксіоматичною ідеєю про те, що соціальна природа, соціальна суть явищ – це їх здатність бути засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства. У зв'язку із цим стає зрозумілим, що розкрити суть соціального явища можна тільки встановивши:

а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний елемент: або потреби окремих індивідів (фізичних осіб), або їх спільнот, об'єднань, або суспільства в цілому;

б) які саме види таких потреб він задовольняє. Ідея, парадигма, яка спрямовує дослідження на виявлення зазначених соціальних чинників, якраз і втілює, «відокремлює» такий дослідницький підхід, який названий споживчим» [265, с. 271].

Для використання потребового підходу у дослідженні сутності правових цінностей необхідно також враховувати дві умови. По-перше, слід усвідомити загальне розуміння потреби виокремлення тих чи інших правових цінностей у різних правових системах, а також виокремити основні види таких потреб, здійснити їх класифікацію. По-друге, є необхідними змістовні знання загальнолюдських, групових та

індивідуальних потреб у тому суспільстві, де сформувалися, функціонують і розвиваються правові цінності. Тільки за реалізації зазначених умов є можливим зрозуміти, чи здатні правові цінності бути засобом задоволення індивідуальних чи загально соціальних потреб [].

Акцентується увага на визначальному значенні споживчого підходу до встановлення соціальної сутності явищ: «потребовий підхід – це єдино можливий інструмент з'ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема і правових явищ). Його місце і роль у системі дослідницьких підходів до вивчення будь-яких соціальних явищ пояснюється тим, що, з одного боку, він не має бути абсолютизованим, оскільки – як і будь-який інший підхід – має об'єктивні межі свого застосування, а тому не підміняє і не витісняє інші дослідницькі підходи. У той же час, з іншого боку, останні втрачають свою евристичність, наукову ефективність, корисність, якщо залишається невідомою (або ж спотвореною) суть тих явищ, які становлять їх об'єкт, тобто якщо застосування інших підходів не спирається на розуміння цієї суті» [265, с. 272].

Оскільки результати будь-якого наукового дослідження не можуть бути достовірними при використанні обмеженої кількості методів, тому методологія дослідження правових цінностей передбачає використання множинності різних методів пізнання, як загальнонаукових, так і приватно наукових. Правильних методологічних підходів і методів у дослідженні різноманітних явищ правової реальності, у тому числі правових цінностей, не існує. Тому повноцінне дослідження правових цінностей має будуватися на принципові плюралізму методології. Це дозволить здійснити повноцінний аналіз правових цінностей, а також вивести закономірності, які присутні у сучасних правових системах. Плюралістичність підходів до розуміння правових цінностей матиме місце і в подальшому, що продиктовано різними правовими традиціями, і що тільки постійне

удосконалення теоретичної та методологічної основ правових цінностей сприятиме найбільш якісному та ефективному діалогу правових систем.

Усі ці поняття тією чи іншою мірою характеризують взаємодію правових систем, пов'язаних із виробленням інтегрального праворозуміння. Воно пов'язане з орієнтацією на формування інтегральної юриспруденції, в рамках якої аналіз аспектів такого багатогранного явища, як право, здійснюється з позицій загального уявлення про наявність певного сутнісного ядра, що дозволяє утримувати у сфері свого тяжіння різноманітні правові культури. На підставі цього формується реальна пов'язаність правових систем, що є результатом правової конвергенції, і базується на принципах комплементарності, парадигмальності або глобальності.

Крім термінологічного словосполучення «правова когерентність», вчені також використовують термінологічне словосполучення «правова інтернаціоналізація», який розуміється як включення національних правових систем суверенних держав у систему, в якій загальносвітове міжнародне право, право регіональних об'єднань і національне право знаходяться у постійному взаємозв'язку, дифузії, взаємозалежності. За допомогою такої взаємодії національні правові системи здійснюють вплив одна на одну, який дедалі посилюється.

Причини негативних процесів, пов'язаних із правовою інтернаціоналізацією, криються у тому, що вітчизняною юридичною наукою не вироблено теоретичних та практичних критеріїв відбору та застосування зарубіжного досвіду з розробки та впровадження нормативно-правової бази. Як слушно зазначається, для ефективного управління необхідними є детальне вивчення усіх аспектів юридичної акультурації, розробка її механізму та виявлення закономірностей, що допоможе усунути деякі суперечності в системі управління, а також запобігти культурній експансії та ідеологічним протиріччям [].

1.3. Правові цінності та правова акультурація

На сучасному етапі розвитку цивілізації не можуть існувати ізольовано, без контактів. На початку третього тисячоліття діалог правових систем є однією з центральних проблем сучасного світу. Діалог різних правових культур обумовлює діалог правових систем сучасного світу. При цьому мова має йти не тільки про взаємодію держав, але й про діалог різних цивілізацій, субкультур. Саме право має стати діалогічним. Основним принципом діалогу правових культур є визнання і прийняття культурних, релігійних, морально-етичних та інших особливостей інших правових культур.

У діалозі правових систем та правових культур самотність національних правових цінностей є тією властивістю, яка забезпечує усталеність національної правової системи.

Взаємодія цивілізацій є неодмінною умовою, і, як наслідок, сприйняття правових цінностей інших культур. Взаємодія та взаємовплив – складний і суперечливий процес, який обумовлює зміни різного ступеня. На думку П. О. Сорокіна, «така взаємодія, якою би болючою вона не була, є необхідною умовою для будь-якої культури, щоб творчо розвиватися протягом усього її існування. Творчі сили будь-якої культури можуть бути вичерпаними, і тоді культури і суспільства стають «мертвими і нетворчими». Культури і суспільства, які не змінюють форму і не знаходять нові шляхи і засоби передачі цінностей, стають інертними і непродуктивними» [295, с. 433]. Як справедливо зазначає В. М. Межуєв, «за сучасних умов важко обмежуватися одним лише минулим. Багато чого доводиться переосмислювати, створювати нове або запозичувати в інших народів. Без цього культура – лише історичний релікт, місце якому в музеї, а не в житті» [190, с. 569].

Правова акультурація – це феномен, який заслуговує на статус міждисциплінарного підходу у дослідженні. Його аналізом займаються такі

науки, як психологія, політологія, антропологія права, загальнотеоретична юриспруденція, історія держави і права, порівняльне правознавство, соціологія права та ін. Серед науковців-правознавців, у сферу наукових інтересів яких увійшла ця проблематика, окремо необхідно назвати А.Є. Абрамова, В.М. Карташева, Ю.В. Скворцову, Л.В. Сокольську, Ю.М. Оборотова, І.М. Ситар, С.Р. Станік, О.В. Кресіна, Л.А. Петручак та ін.

Не буде перебільшенням сказати, що майже усі сучасні порівняльно-правові дослідження, особливо комплексного характеру, включають у себе, хоча у переважній більшості не виокремлюючи її, проблематику правової акультурації, як процесу запозичення однією правовою системою в іншій правовій системі певних правових положень (норм, правових інститутів, принципів тощо), які забезпечують її розвиток. Це опосередковує наступність у нормативно-правовій сфері, за умов відповідності запозичених правових положень історичним, культурним та правовим традиціям, що супроводжують становлення та розвиток правової системи.

Звернемося до аналізу дефініцій «аккультурація» та «правова акультурація», вироблених різними науками.

У словниках здебільшого міститься тлумачення акультурації, як процесу зміни матеріальної культури, звичаїв і вірувань, що відбувається при безпосередньому контакті і взаємовплив різних соціокультурних систем [140, с. 45]. Термін акультурація використовується для позначення як самого цього процесу, так і його результатів. Близькими до нього за значенням є такі терміни, як «культурний контакт» і «транскультурація».

Слід розрізняти акультурацію у системі однопорядкових категорій, таких, наприклад, як асиміляція, яка передбачає повну втрату одним народом своєї мови і культури при контакті з іншим, що домінує. Акультурація може виступати як певний етап до повної асиміляції.

Акультурація може відбуватися у наступних напрямках і за наступних умов. По-перше, при вільному запозиченні контактуючими культурами елементів (цінностей, правових цінностей) одна у одної, що відбувається при відсутності військово-політичного панування однієї спільноти над іншою. Добровільність запозичення культурних елементів, у тому числі й цінностей, традицій, їх вільний перехід з однієї культурної традиції в іншу, створюють можливість для налагодження стійких міжкультурних комунікативних відносин (діалогу між правовими системами). По-друге, за умов спрямованого і регульованого культурного штурму, коли домінуюча у військовому, економічному чи політичному відношенні система здійснює політику насильницької культурної асиміляції підпорядкованої групи. При такому підході міжкультурна взаємодія ставить взаємодіючі культури у нерівне становище, а виникаючі між ними відносини розпадаються, як тільки силова складова цього процесу втрачає вплив [141].

А. Х. Саїдов висловив думку, за якою правова акультурація - прищеплення елементів правової цивілізації традиційним суспільствам або товариствам, які поступається у правовому розвитку [277, с. 13].

З позицій антропології права, правова акультурація є глобальною трансформацією, яка є наслідком контактів між правовими системами, і цей процес передбачає використання різних за своєю природою і силою впливу засобів примусу» [272, с. 18].

Одним із перших науковців-правознавців, хто запровадив використання поняття «правова акультурація», була С. С. Станік. Явище правову акультурації вона характеризує як руйнацію замкнутості правових культур. Втрата деяких рис національної правової культури під впливом акультурації не означає, навіть у близькому майбутньому, втрати відмінностей між правовими культурами. Сучасний світ не може існувати в умовах замкнутості правових культур, тобто йдуть процеси правової

аккультурації. При цьому правова аккультурація здійснюється за допомогою законодавства і судової практики, шляхом укладання договорів, нарешті, на рівні юридичної науки і юридичної освіти [296].

Правову аккультурацію також визначають як загальний напрямок взаємовпливу правових систем (культур) і результат цього взаємовпливу одна на одну, або ж запозичення явищ з одного правового середовища і впровадження його в інше, включаючи так зване «приживання». Отже, аккультурація – це процес запозичення, а саме запозичення як результат – це запозичений об'єкт. Іншими словами, правова аккультурація є процесом запозичення, виражений у засвоєнні інновації суб'єктом (державою, народом), що запозичує, і адаптації до них [289].

На думку В.Н. Карташова, правова аккультурація є процес впливу правових систем одна на одну, та сам результат такого впливу. При цьому результат правової аккультурації може бути сприятливим (імплантований елемент приживається у новому правовому середовищі), або несприятливим (відбувається відторгнення нового юридичної явища) []. С.А. Софронова вважає, що аккультурація – це результативний процес взаємодії правових систем.

Ю. М. Оборотов зазначає, що під правовою аккультурацією необхідно розуміти засвоєння і використання правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів діяльності інших правових культур, правових систем, правових сімей. Оскільки сучасний світ не може існувати в умовах замкненості правових культур, відбувається свого роду циркуляція у суспільній свідомості різноманітних ідей, світоглядних і ціннісних установок, поширюваних через систему освіти і виховання. Правова аккультурація може здійснюватися також владою за допомогою законодавчих змін або судової практики. Науковець виокремлює наступні види правової аккультурації: 1) владну; 2) договірну; 3) доктринальну [224, с. 33].

У праці «Традиції і новації у правовому розвитку» Ю.М. Оборотов зазначає, що нова епоха, яка називається постмодерном, змушує подивитися на ситуацію нестабільності правової сфери людського буття, диференційовано підійти до правового спадку. «Оцінка західної традиції права як традиції переживає ґрунтовну кризу, оскільки розуміння західної традиції завжди ототожнювалося з правами людини, і це був синонім права», – пише він» [30, с. 4]. Отже, на теперішній час існують певні розбіжності у розумінні фізичних (соматичних) прав людини. Національна (українська) правова традиція, основу якої становить християнський світогляд, не підтримує західної концепції права у цьому аспекті.

Ю.М. Оборотов зазначає, що із діалогу правових культур випливає, що самобутність є невід’ємною властивістю національної правової культури, визначеним моментом її існування. Нарощення взаємодії правових культур максимально розширює простір правової культури, вимагає від кожної правової культури стійкості щодо інших правових культур і здатність до освоєння інновацій [225, с. 109].

І. М. Ситар правову акультурацію визначає як правову інтерференцію, добровільний процес соціокультурної взаємодії, де правові системи виступають в ролі «донора» і «реципієнта», в результаті чого відбуваються якісні зміни в обох правових системах [287]. Зв’язок між правовими цінностями та правовою акультурацією науковець висловлює наступним чином: «Філософсько-антропологічний підхід до з’ясування змісту таких ціннісних категорій, як благо, шкода, користь, сенс життя, добро, зло, істина, брехня, краса, «безобразіє», свобода, не-свобода, любов, ненависть, підпорядкування, воля, творчість тощо, визначає людські цінності, на основі яких формуються соціальні, правові конструкції та інститути. Процес запозичення таких конструкцій у будь-якому разі ґрунтується на прийнятті екзистенційно і духовно важливих положень [287].

Дослідники, звертаючи увагу на аспекти взаємодії правових систем сучасності та процесах запозичення правових цінностей, застосовують не тільки термін «правова акультурація», але й інші суміжні поняття - «правова рецепція», «правові запозичення», «імплементация», «уніфікація», «універсалізація» тощо, які, незважаючи на певну спорідненість, все ж таки розрізняються.

Універсалізація національного права – це є проявом правової глобалізації, вона обумовлює визнання основних правових цінностей, універсалізацію юридичної мови, а також правових норм, створення універсальних правових засобів та інструментів.

Універсалізація права здебільшого проявляється у прагненні виробити загальні, всеосяжні підходи до права, його уніфікації, що означає введення до правових систем держав одноманітних норм, – явище не нове в державно-правовому житті різних країн. На думку В. С. Нерсисянца, всі особливості національних систем, права, усіх його елементів, являє собою історію його все більшої універсалізації й уніфікації, історію просування до все більш глобального права, і такі історично прогресуючі властивості й характеристики права, що розвивається, знаходять свого вираження, закріплення і здійснення як в окремих національно-державних системах права, так і в міжнародному праві [210, с. 40].

Правова універсалізація спрямована на формування універсальних «правил гри», в рамках яких суб'єкти права в правових системах різних рівнів можуть вступати в правові відносини, врегульовані не тільки правовою системою одного рівня. Природно цей процес є достатньо складним, суперечливим, на хід і зміст його впливає безліч чинників. Для успішного просування у такому напрямі необхідно враховувати стан різних компонентів національних правових систем, починаючи із стану законодавства, закінчуючи типом праворозуміння, правосвідомості, правової культури, особливості національних правових традицій тощо.

Найважливішим засобом, що здійснює універсалізацію національного права, в юридичній літературі називають правову рецепцію. Термін «рецепція» означає ухвалення. Щодо правової рецепції, то Ж. Карбоньє розглядав її як різновид правової акультурації, називав її «тотальною акультурацією» або «культурною мутацією» [118, с. 198, 201]. Стосовно права рецепцію розуміють як «запозичення, сприйняття будь-якою національною правовою системою принципів, інститутів, основних рис іншої національної системи» [40, с. 53]. Таким чином, рецепція це, перш за все, сприйняття, визнання і схвалення національною правовою системою норм і принципів наднаціонального права, спрямоване на універсалізацію національного права. Тобто рецепція, у порівнянні з правовою акультурацією, передбачає позитивні наслідки своєї дії, позитивне її сприйняття.

Наступним засобом, який є спорідненим із правовою акультурацією, є гармонізація права. І. І. Лукашук визначає гармонізацію як процес цілеспрямованого зближення правових систем в цілому або окремих галузей, утвердження загальних інститутів і норм, усунення суперечностей [160, с. 45]. С. Ю. Кашкін визначає гармонізацію одним з методів правової інтеграції, суть якої полягає в перетворенні правових норм шляхом приведення їх до єдиного знаменника [122]. Аналізуючи вищенаведені точки зору, можна зазначити, що гармонізація, на відміну від рецепції, вона не означає автоматичного сприйняття, включення правових цінностей у правову матерію відповідної національної правової системи, а припускає адаптацію запозичень до конкретних умов історичного, ідеологічного, соціально-економічного та культурного характеру.

Ще одним засобом універсалізації національного права, включення правових цінностей у правову матерію іншої правової системи, виступає правова уніфікація, суть якої полягає у введенні до національної правової системи держав нових, одноманітних правових норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Ще одним засобом універсалізації права є імплементація. Імплементація, за визначенням А. З. Гавердовського, забезпечується за рахунок сукупної, організованої владними актами відповідних органів держави діяльності суб'єктів національного права [55].

Правова інтеграція розглядається в якості особливого виду соціальної інтеграції. Під правовою інтеграцією пропонується розуміти закономірний процес соціально-правового розвитку, що забезпечує за рахунок застосування правових засобів і формування якісно однорідної правової основи поетапне об'єднання соціальних (політичних, економічних, культурних, правових, інформаційних) систем в єдину консолідовану соціальну систему вищого рівня, а також підтримання цілісності та єдності вже існуючої соціальної системи.

Загальним об'єктом правової інтеграції виступають соціальні системи і їх складові елементи. При використанні правових засобів здійснюється об'єднуюча взаємодія економічних, політичних, культурних, інформаційних та інших систем. Однак ефективна взаємодія можлива лише на основі уніфікованих правил, тому безпосереднім об'єктом правової інтеграції виступають правові системи. В даному випадку слід виходити з твердження про системність існування матерії і розглядати категорію «правова система» в широкому сенсі. Категорія «правова система» охоплює всі системні компоненти в правовій сфері, у тому числі правові цінності.

Отже, правова інтеграція є формою правової акультурації, за умов здійснення якої повністю зберігається національна правова культура, правові цінності, при цьому має прояв терпимість до інших правових цінностей.

Отже, правова інтеграція, імплементація, гармонізація, рецепція і правова акультурація утворюють деяке загальне смислове поле, яке охоплює широкий спектр різноманітних процедур, які виникають при взаємодії правових систем, правових культур, у діалозі правових систем.

Найбільш узагальнюючим поняттям у розглянутих вище, є універсалізація права.

Правова акультурація різновекторна за своїми наслідками.

Правові новації, викликані правовою акультурацією, можуть сприйматися, ігноруватися або не сприйматися відповідною правовою системою. У цьому контексті правові цінності, як продукт культурного, історичного, політичного, правового розвитку суспільства, можуть бути каталізатором правового розвитку, або навпаки, гальмувати цей процес.

На різнохарактерність наслідків правової акультурації звертає увагу Ю. М. Оборотов, вказуючи на її позитивний або негативний характер. Позитивна акультуризація характеризується схваленням того чи іншого правового інституту, негативна пов'язана з несприйняття правовою матерією відповідної правової системи певного запозичення чи відмовою від його використання [224, с. 33].

Правова акультурація здебільшого сприяє розвитку права. В основі правової акультурації лежить процес передачі права примусово або без примусу одним суспільством іншому. Якщо розглядати правовий розвиток у всесвітньому масштабі, то цей процес характеризується безперервним впливом однієї, більш розвиненої правової системи, на інші, менш розвинені. У результаті відбувається запозичення, тобто перенесення елементів розвиненої правової системи у правову систему, що поступається у розвитку, і як наслідок, є її реінтеграцією. Наприклад, підкорені Халіфатом, а пізніше Османською імперією, народи в результаті ісламізації впровадили закони шаріату [289].

Зрозуміло, що правова акультурація як, у тому числі, як процес запозичення правових цінностей, є менш конфліктною між правовими системами, які обумовлені схожими історичними умовами розвитку суспільства, релігійними традиціями тощо.

Для розуміння такої риси правової акультурації, як різновекторність її напрямків, необхідно звернутися до психологічних аспектів цього явища.

Адаптація до норм культури домінуючої групи неминуче тягне за собою стрес у представників приймаючої сторони. Як наслідок, розуміння незначущості власної культури, усвідомлення залежності свого становища, безсилля, самотність, відчуття ворожості навколишнього світу і відповідна ворожість, а також статус чужинця, постійно обертається дискримінацією. Зазначається, що цей феномен в антропології, соціальній та міжкультурній психології називається стресом адаптації, культурним шоком (у нашому контексті – стресом акультурації). Включаючись в інше культурне середовище, чужинець відчуває невпевненість і занепокоєння. Ця природна реакція на невизначеність свого статусу і місцем у чужому суспільстві, може перерости в непереборний страх, недовіру і, в крайньому випадку, як останній засіб самозахисту, може спровокувати конфлікти [151].

Такий стрес адаптації (акультурації) відбувається при несприйнятті певних західних правових цінностей, як при взаємодії західної і незахідної цивілізацій і правових систем, так і за умов входження представників незахідних правових культур у західну, так би мовити, на території останньої. Це має місце у Європі, де останнім часом значно збільшилася кількість мігрантів. При цьому необхідно враховувати, що європейська (західна) цивілізація у теперішній час складається з неоднорідних культурних спільнот. Як зазначає С. Маркова-Мурашова, «процеси глобалізації викликали великий потік мігрантів в країни європейської цивілізації із країн Азії та Африки. Вони прийшли у європейську культуру зі своїми звичками, традиціями, віруваннями. Перебуваючи в інокультурному оточенні, більшість мігрантів із соціально неблагополучних верств не прийняли чужої культури. Більше того, чужа культура викликає в них неприйняття, а здебільшого ворожість. Це пояснюється, ймовірно, величезними відмінностями у соціальних умовах життя, в негативному ставленні до них з боку національної більшості як до сторонніх, «низьких» верств, які задіяно на непрестижних роботах, і які задовольняються мізерною заробітною платою» [177, с. 273].

Також стихійний, некерований процес правової акультурації призводить до негативних результатів і небажаних наслідків як для держави, так і для суспільства. Залучення до національної правової системи того чи іншого досвіду, реалізованого в іншому правовому просторі, може завдати істотної шкоди для законодавства приймаючої країни. Крім того, запозичений досвід у силу культурних, історичних, національних та інших особливостей може бути непотрібним і зайвим [293, с. 107].

Погоджуємося з твердженнями, що не будь-який запозичений досвід, здобутий у процесі акультурації, може сприяти позитивному реформуванню. Тільки продумане використання зарубіжного і власного, накопиченого поколіннями досвіду, приведе національну правову систему у відповідність до загальносвітових вимог і стандартів демократичної і правової держави. Вирішити це завдання можна лише шляхом серйозного вивчення національних особливостей і правових ідей розвитку національної державності, а також удосконалення правових механізмів, за допомогою методів правового регулювання.

Правова акультурація, як глобальний процес взаємодії правових систем, нині особливо гостро потребує ефективного врегулювання та управління. На думку багатьох правознавців, це один із шляхів подолання кризового стану суспільства. Загальнолюдські цінності сучасного демократичного суспільства, закріплені у більшості сучасних конституцій, зобов'язують використовувати досвід сучасних розвинених країн.

Правова акультурація – це процес запозичення однією правовою системою в іншій правовій системі певних правових положень (норм, правових інститутів, принципів тощо), які забезпечують її розвиток. Це опосередковує наступність у нормативно-правовій сфері, за умов відповідності запозичених правових положень історичним, культурним та правовим традиціям, що супроводжують становлення та розвиток правової системи.

Правова акультурація за своїм спрямуванням та результатами є

неоднозначною та різновекторною. Правові новації, викликані правовою акультурацією, можуть сприйматися, ігноруватися або не сприйматися відповідною правовою системою. У цьому контексті правові цінності, як продукт культурного, історичного, політичного, правового розвитку суспільства, можуть бути каталізатором правового розвитку, або навпаки, гальмувати цей процес.

Висновки до першого розділу

1. У сучасній юридичній літературі поняття «цінність» є дискусійним. Більшість дослідників розуміють їх як явища духовного життя людини. Цінності є результатом узагальнення соціального досвіду та еталоном належного, оскільки втілюють у собі суспільні ідеали. Різноманітність підходів до розуміння поняття «цінність» здебільшого пояснюється приналежністю дослідників до різних наук. Специфіка соціологічного підходу до розуміння цінностей полягає у тому, що вони інтерпретуються як набуте, засвоєне з досвіду узагальнене і стабільне поняття про те, що є бажаним; це тенденція і критерій постановки цілей дії. З позицій психологічного підходу, цінності – це переконання, установки, традиції, життєвий і професійний досвід, позитивні зразки поведінки, історія організації або окремого підрозділу, що регулятивно впливає на поведінку і професійну діяльність людини. Із позицій права під цінністю розуміють певні значущості, що функціонують у правовій сфері та мають вираження у їх сутності. Найчастіше до правових цінностей зараховують такі правові ідеї, як природне право, справедливість, правосуддя, нормативність, правопорядок тощо.

2. Правові цінності – це, по-перше феномен, який постійно розвивається. Вони взаємопов'язані з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю, правореалізацією, по-друге, це – конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. Специфічні ознаки правових

цінностей сприяють їх вирізненню серед інших цінностей (загальнолюдських, соціальних, моральних, релігійних та інших видів цінностей), а також дозволяють визначити їх змістовне наповнення, надати функціональну характеристику, а також дослідити генезис їх становлення та розвитку. Вони дають можливість визначити характерні риси правових цінностей, дозволяють ідентифікувати правові цінності у різних правових системах, відокремити ці явища правової реальності від однорідних явищ. До таких ознак зараховано: нормативність, оціночний характер, значущість, імовірнісний характер, об'єктивність тощо.

3. Більш повноцінне дослідження правових цінностей має будуватися на принципові плюралізму методології. Це дозволить здійснити повноцінний аналіз правових цінностей, а також вивести закономірності, які присутні у сучасних правових системах. Плюралістичність підходів до розуміння правових цінностей матиме місце і в подальшому, що продиктовано різними правовими традиціями, і що тільки постійне удосконалення теоретичної та методологічної основ правових цінностей сприятиме найбільш якісному та ефективному діалогу правових систем.

4. Правова акультурація – це процес запозичення однією правовою системою в іншій правовій системі певних правових положень (норм, правових інститутів, принципів тощо), які забезпечують її розвиток. Це опосередковує наступність у нормативно-правовій сфері, за умов відповідності запозичених правових положень історичним, культурним та правовим традиціям, що супроводжують становлення та розвиток правової системи. Правова акультурація сприймається неоднозначно. Правові новації, викликані правовою акультурацією, можуть сприйматися, ігноруватися або не сприйматися відповідною правовою системою. У цьому контексті правові цінності, як продукт культурного, історичного, політичного, правового розвитку суспільства, можуть бути каталізатором правового розвитку, або, навпаки, гальмувати цей процес.

РОЗДІЛ 2

УНІВЕРСАЛІЗМ І РЕЛЯТИВІЗМ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ

2.1. Універсалізм правових цінностей

Як зазначають дослідники проблематики правових цінностей, при усьому різноманітті підходів до розуміння правових цінностей можна виокремити два основних напрямки: по-перше, універсалізм, до якого можна зарахувати аксіологічний трансценденталізм, різні напрямки релігійної філософії, персоналізм, своєрідною складовою трансцендентальної традиції розуміння цінностей є комунікативна концепція цінностей; по-друге, релятивізм, особливо у вигляді культурно-історичного релятивізму і соціологічного напрямку. Аксіологічна парадигма є найбільш загальною світоглядно-теоретичною моделлю, у своїй основі має широкий спектр ціннісних підходів та визначається широким визнанням у сучасному науковому дискурсі. Саме аксіологічна парадигма обумовлює звернення до ціннісної проблематики у розкритті будь-яких явищ, що підлягають дослідженню. Друге значення – аксіологічною парадигмою вважається певний тип праворозуміння, а саме – нормативно-ціннісний [322].

Актуальними для сьогодення є слова П. А. Сорокіна, сказані ще за часів Другої світової війни на адресу сучасної йому «чуттєвої культури» Заходу, заснованої на ціннісному плюралізмі, а отже, релятивізмі, відносності усіх цінностей: «Звільняючи» себе від Бога, від усіх абсолютів, від категоричних імперативів, воно (суспільство) стало жертвою відкритого фізичного насильства та обману. Суспільство досягло крайньої точки моральної деградації і тепер трагічно розплачується за свою нерозсудливість ... Позбавляючи людину всього божественного, чуттєвого настрою, етика та право знизили його до рівня електронно-протонового комплексу і рефлекторного механізму, що не має ніякої

святості ... Без ... нової абсолютизації та універсалізації цінностей суспільство не зможе уникнути цього тупика» [295, с. 503-504].

Соціокультурні цінності, які знаходять відображення у праві, не вичерпуються вище перерахованими. Але при цьому слід розрізняти цінності права (цінності, властиві самому праву: порядок, свобода, відповідальність, рівність, справедливість) та цінності у праві, які відображають інтереси і потреби людей і реалізуються за допомогою права.

Суть і сенс існування людини у суспільстві багато в чому розкривається в основних цінностях - свободі, праві, основоположних правах і свободах людини і громадянина. «Всі вони закріплені в актах планетарної значущості, в конституціях, законодавстві багатьох держав. Однак на рівні суспільної свідомості ставлення до них індивідів, соціальних груп, націй, етносів все ще залишається неоднозначним – від відмови або байдужого ставлення до безумовного прийняття, що пояснюється факторами об'єктивного, або суб'єктивного порядку. Відмінності у їх оцінках, є явищем цілком природним і закономірним, обумовленим дією колишніх, або появою нових соціально-політичних теорій, прихильністю до національних традицій, зміною поколінь, які, нерідко, скептично ставляться до сприйнятої колись, здавалося б, непорушної парадигми» [233, с. 47].

Універсальні правові цінності, за рідкісним винятком, самі по собі не є продуктом юридичної думки, вони виходять за її рамки, вони є більш універсальними і привносяться в політичну і правову думку із світоглядної сфери. Справедливість, рівність, свобода, добро – поняття не суто юридичні. Ці цінності є властивим філософії, релігії, історії, праву тощо. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй наголошує: «Істотно важливе значення для міжнародних відносин у ХХІ ст. матимуть ряд фундаментальних цінностей» (п. 6 розділу 1 «Цінності і принципи»).

До них Декларація зараховує свободу, рівність, солідарність, терпимість, повагу до природи, а також загальний обов'язок народів світу з управління глобальним економічним і соціальним розвитком, усунення загроз міжнародному миру і безпеці. Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 р., говорячи про «цінності різних ініціатив щодо діалогу між культурами і цивілізаціями» (п. 144), підкреслює, що «загальні основні цінності, включаючи свободу, рівність, солідарність, терпимість, повагу всіх прав людини, повагу до природи, і загальну відповідальність, мають найважливіше значення для міжнародних відносин» (п. 4).

Універсальні цінності – це загальнолюдські цінності, вони належать усьому людству незалежно від приналежності до тієї чи іншої правової традиції, культури, релігії тощо. Універсальні цінності є загальновизнаними, загальноприйнятим на світовому рівні. На підставі цього можна зробити висновок, що універсальні правові цінності - це «загальновизнані і загальноприйняті усіма цивілізаціями історично стійкі позитивні нематеріальні категорії, що характеризують суспільні відносини на певних етапах розвитку суспільства» [120, с. 5].

Видається очевидним, що вичерпного переліку універсальних правових цінностей бути не може. На різних етапах розвитку цивілізації правові цінності змінювалися та доповнювалися. Але цілком очевидно, що до універсальних правових цінностей «не можна відносити такі, що суперечать людській гідності і порушують права людини, та практику, навіть вкорінену в традиціях, а також цінності, характерні тільки для одного або кількох народів і цивілізацій, але не прийнятих на світовому рівні» [159, с. 59].

У сучасній юридичній літературі неодноразово висловлювалися точки зору щодо того, які правові цінності можна вважати універсальними. При цьому точки зору різняться. Універсальними правовими цінностями можна вважати, наприклад, такі цінності, як

гідність, свобода, справедливість, відповідальність та багато інших.

Методологічно важливою при вивченні універсальності у праві та універсальності правових цінностей є думка, висловлена П. М. Рабіновичем. Дослідник зазначає, що універсальна теорія права - це концептуально-методологічний фундамент теорії національного і теорії наднаціонального (міжнародного, міждержавного) права:

праворозуміння – загальнометодологічна основа універсальної теорії права;

предмет універсальної теорії права – загальні соціальні об'єктивні закономірності національно-державного і міжнародно-державного регулювання (загального та індивідуального) суспільних відносин, що розглядається крізь призму того чи іншого праворозуміння. Діалектика соціумоцентристської і людиноцентристської парадигми у дослідженні та інтерпретації тих феноменів, які відображаються термінопонятіє «право»;

однакові властивості, загальні ознаки національних і міжнародних правових систем (інтерпретованих з позицій кожного з основних «класичних» типів праворозуміння);

відмінні властивості національних і міжнародних правових систем; типологія національних і міжнародних правових систем: загальне й особливе в них;

дослідження взаємовпливу міжнародних і національних правових систем в умовах глобалізації та їх міжкультурного діалогу як фактор розвитку універсальної теорії права [263, с. 245-246].

На сучасному етапі розвитку в реалізації цих правових цінностей простежується важлива особливість - вони сприймаються як данність, без належного усвідомлення їхньої соціальної значущості. Причиною такого стану речей є «вихід на перший план їх споживчих переваги, притаманних у вигляді доступних благ – відсутність бар'єрів для самореалізації, забезпеченні права на приватну власність, можливості вираження думок,

сповідування релігійних та інших переконань тощо. Осмислене розуміння сутності і необхідності права, свободи, значущості невідчужуваних достоїнств людини при цьому затушовується. Суспільною та індивідуальною свідомістю в їх справжньому і первинному сенсі вони слабо сприймаються. Такого роду особливість – показник на користь наведених вище цінностей» [233, с. 47; 266, с. 110].

Рівень свободи визначається ступенем незалежності в ухваленні рішень, у можливості самостійно розпоряджатися наданими можливостями. Повноцінність реалізації свободи неможлива без володіння забезпеченими невідчужуваними правами. По суті, це «квінтесенція існування свободи, яка визначає можливості і одночасно є індикатором правових і моральних меж дії людини, у тому числі стосовно до подібних собі. Тут спостерігається диктат волі, коли вона бажає самої себе і свободи інших» і тим самим визначається розумна основа існування соціуму, за якої «... свобода кожного має бути сумісною зі свободою усіх інших».

Зупиняючись на первинних аспектах розуміння свободи, ще раз слід зазначити, що її існування поза встановленими соціальними обмеженнями є неможливим. Цим суспільство обмежує себе від свавілля, що виходить за рамки допустимого, коли «зовнішнім правом» досягається «... обмеження свободи кожного за умови узгодження її свободою всіх інших ...». Як зазначає С. С. Алексєєв, «такі межі обумовлені конкретно історичними умовами існування суспільства. Їх кінцева мета – спрямувати дії суспільства і людини у розумне русло, що відповідає умовам нормального функціонування суспільства. Тим самим, створюються рівні умови й передумови для реалізації прагнень та інтересів усіма членами суспільства. Встановлення зазначеного оптимального співвідношення є можливим лише за допомогою норм права, що володіють, як відомо, ознаками універсальності, обов'язковості, а для їх виконання - апаратом

примусу. Визнання права як основної цінності, є не тільки умовою реалізації свободи у названому вище сенсі, але й вихідною засадою стабільного існування суспільства» [9, с. 418-420].

Свобода і гідність є визначальними цінностями як у розвитку суспільства в цілому, так і розвитку конкретного індивіда. Ці поняття є досить широкими, що ускладнює формування більш-менш узгодженого визначення. Складність в інтерпретації цих дефініцій, на думку О. А. Лукашевої, полягає у тому, що судження про свободу і гідність часто спираються не тільки на об'єктивні, але й на суб'єктивні їх оцінки. Очевидно, що суб'єктивні судження можуть бути помилковими у залежності від завищеною або заниженої самооцінки, орієнтованої на помилкові цінності [159, с. 72].

Гідність і свобода є тими правовими цінностями, які визначають становище людини у конкретному суспільстві і державі, незалежно від культурної приналежності останніх. Це ті цінності, які лежать в основі основних прав людини. Їх значення для заохочення та захисту природних і невідчужуваних прав не можна недооцінити і переоцінити.

Права людини є наслідком гідності та свободи людини, її відповідальної поведінки перед суспільством та іншими людьми. Ці загальнолюдські цінності є критеріями, якими слід керуватися при визначенні умови дотримання і захисту прав людини. Позбавлення окремих людей або групи осіб гідності або свободи є несумісним із дотриманням прав людини. Таке позбавлення веде до заперечення практично усього комплексу фундаментальних прав. Дотримання свободи і гідності вимагає того, щоб доступні обмеження прав людини не були довільними, а суворо підпорядковувалися нормам, закріпленим у міжнародних договорах. Більше того, повага загальнолюдських цінностей передбачає неприпустимість будь-яких обмежень щодо багатьох прав людини. Розуміння гідності й свободи, як традиційних цінностей усього

людства, надає їм багатогранного характеру і сприяє універсалізації прав людини [120, с. 6].

Гідність і свобода тісно пов'язані між собою. Порушуючи встановлені державою закони, людина не тільки применшує свою людську гідність, але й може позбутися волі. У разі застосування до особи такого покарання, як позбавлення волі, держава повинна поважати гідність засудженої особи. У разі мова йде тільки про позбавлення волі, що не повинно спричинити обмеження в інших правах і свободах. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права підкреслюється: «Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу гідності, властивої людській особистості» (п. 1 ст. 10). Позбавляти волі людину можна лише в випадках, встановлених у законах і тільки за вчинення найбільш тяжких злочинів».

Ці правові цінності закріплюються як в основоположних міжнародних документах з прав людини, так і в регіональних стандартах прав людини, що підтверджує їх універсальний статус. Так, у преамбулі Статуту ООН йдеться про народи ООН, «сповнені рішучості ... знову затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості». Преамбула Загальної декларації прав людини починається словами: «Беручи до уваги, що визнання гідності, яка є властивою усім членам людської сім'ї, в рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру». Характерним є той факт, що в багатьох міжнародних документах гідність сполучається зі свободою. Саме ці правові цінності є умовою дотримання основних прав людини і громадянина. Як зазначається у висновках Тегеранської конференції, «головним завданням Організації Об'єднаних Націй є досягнення кожною людиною максимуму свободи і гідності. Для здійснення цієї мети закони кожної країни повинні надавати кожному громадянину, незалежно від раси, мови, релігії або політичних переконань, свободу слова, інформації,

совісті і релігії, а також право брати участь у політичному, культурному та соціальному житті країни» [].

Ще одним міжнародним документом, який є визначальним для розуміння свободи і гідності, є Віденська декларація і програма дій, в якій підкреслюється, що тільки забезпечення свободи і гідності на основі поваги до прав людини сприяє встановленню стабільності і добробуту.

Концепцією гідності і свободи закріплено, як уже зазначалося, і в міжнародних документах регіонального характеру. Зокрема, мова йде про Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Американську концепцію про права людини 1969 р., Африканську хартію прав людини і народів.

Гідність і свобода є універсальними цінностями. Вони являють собою джерело і основу прав людини. Саме визнання природних і невід'ємних прав людини виникає із її гідності та свободи. Гідність і свобода є також критеріями, якими слід керуватися при інтерпретації юридичних норм, обсягу їх заохочення і дотримання.

Заохочення і дотримання прав людини має узгоджуватися не тільки з гідністю і свободою індивіда, але й з відповідальною поведінкою перед державою, суспільством та іншими людьми [].

Справедливість є універсальною правовою цінністю. У повсякденному житті справедливість розуміється як щось самоочевидне, певне благо, яке є зрозумілим кожному на рівні етичної дихотомії добро – зло. При наступному наближенні виявляється необхідною розробка загальних для всіх уявлень про те, що є справедливим, тобто загальних моральних норм. Констатуючи, таким чином, моральне походження справедливості, не можна забувати про мінливість моральних норм і про їх слабку захищеність; справедливість ж сприймається як певна постійна, майбутня і наперед задана данність. Тим самим, справедливість уявляється як необхідна умова існування людського співтовариства, яке

створює і захищає норми соціальних регуляторів, керуючись певними уявленнями про те, що є справедливим [245, с. 40].

Як зазначає Д. Джонстон у своїй роботі «Коротка історія справедливості», найбільш значним винаходом за всю історію поняття була розробка соціальної справедливості: «... Це розвиток уявлення про те, що люди здатні змінювати ландшафт свого соціального світу, щоб пристосувати його до певного розробляється типу» [355, с. 223]. Це зауваження Д. Джонстона перегукується зі словами Г. М. Гурвича щодо третього аспекту аристотелівського підходу до розуміння справедливості: «Справедливість – це рухома система, що співвідноситься, розподіляє справедливість і врівноважує справедливість» [72, с. 285].

Як підкреслює французький вчений-юрист Жан-Луї Бержель, існує багато інтерпретацій поняття «справедливість», і в залежності від конкретного випадку право вдається до тієї чи іншої інтерпретації. Він виокремлює три типи справедливості: «комутативна справедливість» - це справедливість, яка встановлює арифметичну рівність в обмінах (між суб'єктами). «Дістрібутативна справедливість», навпаки, має на меті оптимальний розподіл майна, прав та обов'язків між людьми; «легальна справедливість» розуміється як обов'язок усіх членів суспільства сприяти загальному благу при врахуванні прав громади, до якої вони (ці люди належать) [29, с. 61-62]. Справедливість означає, як зазначають деякі авторами, - це вимога відповідності між правами і обов'язками індивідів (соціальних груп), між працею і винагородою, злочином і покаранням тощо. Невідповідність співвідношень оцінюється як несправедливість [125, с. 66]. Справедливість вимагає відповідності між діями, їх соціальними наслідками, що відповідає їх оцінці. Справедливість – складне явище і може виражатися у різних формах.

О. Б. Венгеров зазначає, що справедливість і несправедливість в тих чи інших соціальних координатах і відповідно до того, хто це

визначатиме в конкретних випадках, – це питання, на яке не можуть чітко відповісти вже багато століть представники моральної, природно-правової, етичної школи права. У практичній діяльності (судовій, арбітражній) ідеологія моральної школи права не може бути реалізована через аморфність, розмитість моральних норм, наявність серйозних суперечок про їх зміст [51, с. 107].

Зміст справедливості виражається через такі поняття, як рівність, як відповідність вчинків загальноприйнятим нормам моралі, прагнення до пошуку компромісу тощо. Як справедливо зазначає С. С. Алексєєв, «справедливість характеризує засади «рівноваженості» у праві і співвідноситься з його визначальною якістю – буттям і дією права як «рівна міра» [10, с. 680]. Разом із тим, не можна не погодитися із В. О. Мартишиним у тому, що справедливість не є одновимірним поняттям. Наприклад, з його точки зору, пріоритет прав особистості ніяк не узгоджується з принципом поваги прав інших осіб, що визнання права приватної власності ніяк не заперечують необхідності у певних випадках його обмеження, що формальне рівність ніяк не можна протиставити фактичного рівності тощо [181, с. 163-165].

Слід звернути увагу на неможливість надати нормативне визначення справедливості, оскільки вона може виражатися через різні категорії і поняття, іноді несумісні. Наприклад, більшість дослідників визначають справедливість через рівність. Однак категорії «справедливість» і «рівність» не є однопорядковими. В ієрархії правових принципів, як справедливо зазначає Є. М. Бирдін, справедливість посідає вищий щабель порівняно з принципом рівності. Закон закріплює як «рівність», так і «нерівність», аби вони не суперечили принципів справедливості. Використання, наприклад, рівного підходу до рівних в юридичному відношенні людей, але нерівних у фізичному, матеріальному, соціальному відношенні, було б несправедливим. Не випадково,

наприклад, що законодавство встановлює пільги, переваги для жінок, дітей, пенсіонерів та ін. Таким чином, справедливість може мати прояв не тільки в рівності, але й у відповідних ситуаціях і в нерівності.

Саме багатоаспектність, можливість інтерпретувати поняття справедливості під різними ракурсами робить її універсальною правовою цінністю. Кожна цивілізація знаходить в цій цінності відображення своїх традицій, культури, релігії тощо.

Ідея справедливості міститься у багатьох міжнародних актах. Так, правове вираження вимоги справедливості міститься у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

Що ж стосується такої універсальної правової цінності, як відповідальність, то як зазначає В. Є. Карташкін, вона «принципово відрізняється від юридичної та міжнародно-правової відповідальності. Під юридичною відповідальністю індивіда зазвичай розуміється застосування державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, передбачене законом. Міжнародно-правова відповідальність виникає у разі протиправних діянь міжнародного права і має вираження у різних видах» [120, с. 7].

Відповідальність як універсальна правова цінність, є однією з основ особистої моральної позиції людини і є внутрішньої мотивацією її поведінки і вчинків. Відповідальність є морально-етичної категорією, яка характеризує взаємини між особистістю, суспільством із точки зору здійснення пред'явлених до них моральних вимог.

Своєрідність відповідальності як універсальної правової цінності полягає у тому, що вона виступає в якості орієнтира і спрямовує діяльність як окремого індивіда, так і суспільства у цілому.

Відповідальність як традиційна універсальна правова цінність, є не тільки обов'язком що-небудь вчинити або утриматися від вчинення

заборонених законом дій, але і мотивацією вчинків людини. Тільки вільна і відповідальна особа може повністю реалізувати себе у соціальній поведінці і, тим самим, максимально розкрити свій потенціал.

Реалізація основних прав людини є неможливим без відповідальної поведінки з боку держави, груп або окремих осіб, на яких покладається обов'язок щодо забезпечення тих чи інших прав людини. У цьому контексті вкрай актуальною є положення ст. 30 Загальної декларації прав людини, в якій мова йде про заборону «надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації».

Незважаючи на те, що відповідальність як універсальна правова цінність не тотожна поняттю «обов'язок», проте між ними існує тісний зв'язок. У будь-якій правовій системі існує чітка система «права-обов'язки-відповідальність», без якої неможливо забезпечити правопорядок у суспільстві, забезпечити основні права і свободи людини. Так, ст. 29 Загальної декларації прав людини закріплює такі положення: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві».

Подібне положення знайшло своє відображення у преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і у преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.: «кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна домагатися заохочення і дотримання прав».

Сенс існування людини у сучасному суспільстві багато в чому

розкривається через основні правові цінності – свободу, рівність, справедливість, гідність, права і свободи людини, відповідальність тощо. Усі ці цінності визнаються універсальними. Однак на рівні різних правових культур ставлення до них все ще залишається неоднозначним – від відмови або байдужого ставлення до безумовного прийняття. Як зазначає В. М. Осін, «відмінності в оцінках – явище цілком природне і закономірне, обумовлене дією колишніх, або появою нових соціально-політичних теорій, прихильністю до національних традицій, зміни поколінь, які здебільшого скептично ставляться до сприйнятих колись і, здавалося б, непорушних парадигм» [233, с. 47].

Незважаючи на суперечливість, неоднозначність сприйняття різними правовими культурами універсальних правових цінностей, все ж слід констатувати наростаючу їх значущість, визнання як базові правові принципи. Причина полягає у їх історичній виправданості. Ізоляція цивілізацій у сучасному світі неприпустима. Р. Ієрінг проголошував замкнутість смертним гріхом народів, бо вищий закон історії є спілкування. Це загальний закон для світу духовного і матеріального; життя є запозичення ззовні і внутрішньо привласнення; засвоєння і асиміляція - ось дві основні функції, на існуванні і рівновазі яких ґрунтується буття і здоров'я будь-якого живого організму. Спілкування охоплює не тільки економічну і технологічну сторони життя народів, але й культурну: мову, звичаї, релігії, ідеї, забобони, мистецтво, науку [103, с. 6].

Взаємодія між різними правовими системами, розвиток економічних, інформаційних, екологічних, культурних та інших зв'язків не могло не позначитися на сприйнятті універсальних правових цінностей, запозичення еталонів західної правової культури, готовності будувати відносини відповідно до них. Однак після певного часу стало ясно, що європейські правові цінності, що увібрали в себе кращі ідеали політичної і

правової думки європейського континенту, важко сприймаються представниками інших цивілізацій.

Західні уявлення та ідеї фундаментально відрізняються від тих, які притаманні іншим цивілізаціям. В ісламській, конфуціанській, буддистській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму» прав людини і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури ... Та й сама теза про можливість «універсальної цивілізації» - це західна ідея. Вона знаходиться в прямій суперечності з партикуляризмом більшості азійських культур, із їх акцентом на відмінності, що відокремлюють одну людину від іншої. І дійсно, як показало порівняльне дослідження значущості ста ціннісних установок в різних суспільствах, цінності, що мають першорядне значення на Заході, набагато менш важливими в іншому світі. У політичній сфері ці відмінності найбільш чітко виявляються у спробах Сполучених Штатів та інших країн Заходу нав'язати народам інших країн західні ідеї демократії і прав людини. Сучасна демократична форма правління історично склалася на Заході. Якщо вона й утвердилася подекуди в незахідних країнах, то лише як наслідок західного колоніалізму під натиском, примусом [332, с. 43].

Критика нав'язування універсальних (західних) правових цінностей незахідним цивілізаціям міститься у праці А. Шаой: «Чим більше прагнення нав'язати панування своїх богів, тобто прав людини і правової держави «варварам», тим менше шансів на успіх. Більш того, якщо однією з богинь є терпимість, то звільнення нетерпимих язичників призведе не тільки до невдачі місіонера, але й до його відступу від самих

ідеалів» [347, с. 3].

Цілком очевидно, що світ не може бути єдиним будинком, а жителі різних цивілізацій жителями цього будинку. «Як є неможливою універсальна (загальносвітова) цивілізація, також неможливою є універсальна людина (природа людини). Про єдність людської природи дозволено говорити лише як про беззмістовну абстракції. Його ж соціальна сутність задана культурно-історичним контекстом, в який поміщений ця конкретна людина і який він інтерпретував у свій спосіб життя, у тому числі в політико-правові орієнтації. Саме цивілізація, до якої волею долі належить кожна окрема людина, визначає його соціальний, а отже, і правовий статус і наділяє конкретним обсягом прав і обов'язків» [341, с. 80-81].

Вироблені протягом століть правові цінності, які становлять певну «конструкцію» цивілізацій, є стійкими, що вони бережуть спадщину своєї правової культури і передаються з покоління у покоління. В. С. Стьопін механізм передачі таких універсальних цінностей називає культурно-генетичним кодом того чи іншого типу соціалізації, а мутації генного апарату соціальних організмів – зміною світоглядних універсалій культури». На думку вченого, це система звичаїв, традицій, звичок, образів діяльності, розпоряджень, знань, які зберігає культура. Весь цей складно організований набір програм існує завдяки особливій структурі, яка є свого роду геном соціального життя..

Поряд зі стабільними компонентами культури, які практично не піддаються змінам, мутацій (релігія, традиції, звичаї, вірування, звичаї), в культурі існують і динамічні елементи, які в процесі взаємодії з іншими цивілізаціями добровільно запозичують доцільні, корисні нормативи, що виправдовують себе в процесі застосування. До таких нормативів слід, перш за все, зарахувати право.

Слід враховувати, що все більше розширюється мережа взаємодії,

спілкування та обміну, знижується локальна обмеженість цивілізацій в умовах глобалізації. Все це стало би великим благом для світового суспільного розвитку, якби глобалізаційні процеси відбувалися б у єдиному правовому просторі, яке спиралося б на принципи рівності, справедливості, єдині стандарти [159, с. 24]. Однак, слід визнати, що взаємодія правових систем сучасного світу будується не на діалозі цивілізацій, а на монолозі.

Говорячи про співвідношення універсальних і релятивних правових цінностей у контексті різних цивілізацій необхідно зазначити, що в юридичному співтоваристві відсутній єдиний підхід. Спірним залишається питання, що стосується проблеми відповідності універсальних правових цінностей вимогам культурних, релігійних, ментальних та інших особливостей різних регіональних і національних правових систем сучасності.

Основні положення концепції універсальних правових цінностей зводяться до такого. Прихильники універсальності правових цінностей виходять із того, що природа людини визначається біологічними, а не культурними факторами, і оскільки у всіх ця природа є загальною, то правові цінності є єдиними для всіх [323].

Зокрема, слід навести міркування В. В. Мицика щодо універсальності такої правової цінності, як права людини: «В правах людини відображені найважливіші загальнолюдські цінності, якими повинен володіти кожен індивідуум, ким би він не був і де б не проживав. Універсалісти переконані, що людина – це соціальна одиниця, що володіє невідчужуваними правами незалежно від суспільного ладу, політичного режиму, форм державного устрою і правління країни, громадянином або підданим якої є людина. Чи не виникає сумніву, що ідея універсальності прав людини історично ґрунтується на західних філософських і політичних поглядах на людський світ, що складається з індивідів, чий

індивідуальні права повинні бути захищені між собою і від зазіхань колективів і держави» [198].

Релятивістська концепція правових цінностей стверджує: природа людини і її права визначаються історичними, традиційними і культурними факторами, тому вони заперечують універсальність правових цінностей. У кожної культури, вважають вони, є своє бачення світу, природи і життя. Релятивізм розглядає людину як частину спільноти, а останнім бачиться їм в якості основної і пріоритетної соціальної одиниці. Ідеї індивідуалізму, свободи вибору і рівності відсутні в релятивізмі [104, с. 186].

Цілком можна припустити, що подібне твердження може викликати заперечення. І як приклад можна навести релігійні цінності, виражені в заповідях, наприклад, «Не убий», «не вкради», «не давай неправдивих свідчень» тощо. Хіба ці цінності не є універсальними для різних правових культур? Здається, вони універсальні в тій же мірі, в якій універсальною є свобода і її міра. Як принципів «загального права» можна запропонувати цілий перелік таких постулатів. Це і є в певному сенсі прояв абстрактної універсальної природи людини. Але щоб стати нормою права, вони повинні бути «перекладені» на юридичний «мову» не тільки законодавства, а й в практику фактичних відносин «живого», що діє права. А це є можливим лише за допомогою та інтерпретацією як професійної правосвідомості юристів, так і повсякденною правосвідомістю широких верств населення. Така інтерпретація наповнює своїм культурно-історичним значенням тлумачиться феномен. Тому одні й ті ж (за назвою) політико-правові інститути мають вельми різний зміст, в різних цивілізаціях. Отже, і свобода, і власність, і демократія, і інші вихідні принципи політики і права по-різному інтерпретуються, мають несхожий зміст і трансформуються в різні правові норми в існуючих на теперішній час цивілізаціях [341, с. 81].

Як зазначається в юридичній літературі, східна цивілізація байдуже, а іноді навіть вороже ставиться до правових цінностях свободи, рівності, індивідуалізм тощо. Вони, навпаки, зацікавлені в установленні колективних прав, які б обмежували індивідуальні права, забезпечували державний суверенітет, міцну державну і релігійну владу. Основною декларованою метою таких країн є розвиток економіки і зростання добробуту населення, що, на їхню думку, вимагає концентрації необмеженої влади державного керівництва і уряду, а не обмеження такої влади на користь індивіда [354, с. 356-357]. Представники східної цивілізації віддають перевагу пріоритету колективних інтересів над індивідуальними, колективній єдності народу, над деспотичністю влади тощо.

У незахідних цивілізаціях особливо гостро відчуються труднощі імплементації універсальних правових цінностей. Часом вони сприймаються як нова форма імперіалізму з боку Заходу.

Свідченням тому є застереження, зроблені певними державами під час підписання та ратифікації найважливіших універсальних міжнародно-правових актів. Так, наприклад, ісламські країни і ті, в яких більшість населення становлять мусульмани, стверджують, що Шаріат має перевагу над сучасними нормами міжнародного права. Наприклад, під час ратифікації Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, Об'єднані Арабські Емірати (далі – ОАЕ) зробили застереження до ст. ст. 2 (f), 9, 15 (2), 16 і 29 (1). Зокрема до ст. 2 (f), яка зобов'язує «вжити необхідних заходів, включаючи законодавчі, для зміни або скасування чинних законів, постанов, звичаї і практики, що являють собою дискримінацію щодо жінок». ОАЕ заявили, що цей пункт порушує правила успадкування, встановлені відповідно до приписів шаріату, а тому вони не вважають себе обтяженими відповідними зобов'язаннями [301, с. 32].

Якщо в європейській правовій традиції ідея рівності визрівала поступово, породжена значною мірою християнським світоглядом, однією з найважливіших ідей якого є рівність усіх віруючих перед творцем, то в східній традиції ситуація була протилежною. Так, індуїзм освячуючи нерівність статусів, крайнім проявом якого було становище недоторканих і ставлення до них. Варно-кастові відносини органічно вмонтовані в релігійні вчення Індії; перехід з однієї касты у вищу є вкрай складним і обмеженим. Кастові перешкоди вкрай важко усунути і в сучасних умовах, оскільки вони міцно увійшли в традиційну норматіку. Таким чином, стає очевидним, що така універсальна цінність як рівність не знаходить свого відображення у деяких правових культурах.

Універсальної правової цінністю, яка знайшла своє відображення в правових традиціях різних цивілізацій, є демократія. У пункті 135 Підсумкового документа Всесвітнього саміту зазначається, що «демократія - це універсальна цінність, заснована на вільному волевиявленні народу, який визначає свої політичні, економічні, соціальні та культурні системи, і на його активній участі у вирішенні питань, що стосуються усіх аспектів його життя» [1].

Необхідно зазначити, що демократизація суспільного життя відбувається у багатьох незахідних цивілізаціях. Наприклад, в Індонезії, країні з найбільшим за чисельністю мусульманським населенням, серйозних зміни внесено до чинної конституції країни. Змінено порядок обрання президента і віце-президента. Замість обрання членами народно-консультативного заходу передбачають загальні прямі вибори у два тури. Вища рада Індонезії відхилив пропозицію лідерів ісламських партій про введення до конституції норми про обов'язкове дотримання індонезійськими мусульманами законів шаріату. Підставою послужило те, що це буде сприяти подальшому загостренню міжрелігійних протиріч у країні [281, с. 69].

Про демократизацію ісламського суспільства свідчать такі факти: підписання королем Марокко Хартії жінок, що є самим прогресивним документом для арабського світу; оголошення про проведення місцевих виборів в Саудівській Аравії; трансформація абсолютної монархії у конституційну в Бахреїні; заклик до миру в Судані після 20 років кровопролитної руйнівної війни.

Видатні діячі ісламу на Стамбульській конференції «Іслам і демократія» у квітні 2004 р. заявили про розбудову демократичного суспільства на основі законів шариату. Хоча і тут має місце посилення на регіональні особливості та на прихильність до певних традицій і системи цінностей.

Традиційною універсальною цінністю визнаються права людини. Хоча права людини закріплені у міжнародних договорах і визнаються у всьому світі, їх практична імплементація у деяких регіонах серйозно обмежена. Більше того, у деяких суспільствах і спільнотах права людини сприймаються як чужа концепція, нав'язана їм західною цивілізацією. На думку В. О. Карташкіна, «подолання цього стереотипу допоможе визнання нерозривного зв'язку між традиційними цінностями і правами людини. Кожна людина з моменту народження наділена природними правами. Тому існує ... нерозривний зв'язок між традиційними цінностями і правами людини, яка сприяє їх визнанню в якості обов'язкових і універсальних» [120, с. 9]. Важливим є те, що «в процесі імплементації прав людини не можна застосовувати однаковий підхід до всіх країн і народів. Спроби нав'язувати під приводом універсалізації прав людини єдину і стандартну їх імплементацію, призводять до розбіжностей і суперечностей, підривають природний характер прав людини» [167, с. 27].

Аналізуючи причини стійкості норм, традицій, звичаїв у східних цивілізаціях, не можна не визнати, що великий опір інноваціям надають соціокультурні утворення, у яких релігія та її постулати мають

всеохоплюючий характер, визначаючи увесь стиль життя народу, пов'язуючи його земне життя з космічним, трансцендентним. І це є закономірним, оскільки з усіх компонентів соціокультурної регуляції релігія є найбільш стійким, проявляє опірність у контактах з іншими цивілізаціями.

У зв'язку із цим виникає питання, чи існують такі універсальні правові цінності, які б знаходили своє відображення у всіх правових культурах, що застосовуються до кожного індивіду, чи такі цінності є залежними від регіональних, культурних, релігійних, політичних, економічних, соціальних, національних та інших факторів.

Деякі науковці на це запитання відповідають позитивно і як приклад наводять таку правову цінність як справедливість, людська гідність. Так, Т. В. Андрусяк вважає, що «гідність - це моральна риса, яка відображає унікальну, неперевершену цінність людини. І з моменту народження кожної людини її гідність є однаковою і «рівною» із гідністю інших людей» [1]. П. М. Рабинович пропонує таке визначення цього поняття: «гідність людини - це цінність людини як такої, самого по собі (самоцінність) - незалежно від будь-яких її біологічних або соціальних властивостей. З цього випливає і принцип рівності усіх людей, з огляду на їх гідність» [257, с. 21].

Очевидно, що гідність людської особистості може бути гарантовано лише за умови існування загальнолюдських моральних і загальновизнаних правових установок, які забезпечують таку цінність людини. Хотілося б вірити, що діалог цивілізацій дозволить виробити загальну концепцію охорони і захисту людської гідності, на яку спиратиметься система поваги, забезпечення і захисту людини.

З урахуванням вищезазначеного слід вважати, що міркувати про універсальність правових цінностей є можливим лише стосовно невеликої категорії цінностей.

Світ плюралістичний і містить безліч конкуруючих моделей, які мають вираження в системі цінностей кожної цивілізаційної спільності людей. Людина - породження свого світу, вона вихована у нормативній системі, що існував тисячоліття. Соціально-генетичний код транслює цінності цього світу з покоління у покоління, і тому цивілізації, особливо давні, вважали стабільність головною умовою самозбереження та з обережністю сприймали культурні інновації. Це є характерним, насамперед, для цивілізацій, правове регулювання яких засновано на релігії (ісламська цивілізація). У найдавніших цивілізаціях (Китай, Індія) правові приписи невіддільні від філософсько-етичних навчань, які є несучою конструкцією зазначених цивілізацій. Ці цінності визначають становище людини у суспільстві - міру свободи, рівності, справедливості відповідно до його світорозумінням [159, с. 50].

Співвідношення універсальних і релятивних концепцій правових цінностей має відбуватися на основі принципу рівності, що дасть можливість гармонізувати і поступово змінити ті чи інші елементи нормативної системи. Сприйняття прогресивних правових цінностей у деяких правових культурах здійснюється під впливом усвідомлення переваг універсальних правових цінностей, таких як ідеї свободи, рівності, соціальної захищеності тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що які б культурні, релігійні та інші традиції не існували у різних народів, для гідного, мирного співіснування необхідні певні загальні умови. У цьому сенсі ідея про необхідність визнання універсальних правових цінностей є обов'язковою і глобальною для всіх цивілізацій. Концепція універсальних правових цінностей не суперечить проявам культурного релятивізму. Попри всю різноманітність поглядів без існування певного кола універсальних правових цінностей, неможливе існування справедливого світу. Йдеться, перш за все, про свободу, рівність, справедливість, заборону

дискримінації, рабства, геноциду та інші цінності.

Некоректним видається ототожнення моральних цінностей з релігійними цінностями, оскільки виходить, що нерелігійна людина є аморальною.

Отже очевидним, що універсальні правові цінності не є раз і назавжди заданою даністю, вони під впливом різних історичних, політичних, економічних, культурних, релігійних та інших факторів змінюються. Свобода, гідність, справедливість, відповідальність пройшли досить тривалий шлях, перш ніж набули статусу універсальних цінностей.

2.2. Релятивізм правових цінностей

Категорія «універсальні цінності» міцно зайняла одне із центральних місць у міжнародно-політичному дискурсі у другій половині ХХ ст. у зв'язку з новим витком у розвитку глобалізаційних процесів. Однак не випадково, що з розвитком процесів глобалізації розпочався інший процес – процес регіоналізації, тобто визнання за різними цивілізаціями своєї системи правових цінностей, з урахуванням історичних, культурних, релігійних та інших особливостей.

Неможливість світобудови за єдиним зразком уже давно доведено. Нав'язування чужорідних правових цінностей, як правило, дає негативні результати. «Чужа культура веде до руйнування єдності нормативно-ціннісної системи цивілізації, втрачається значущість тисячолітніх традицій, оскільки «вище» соціокультурне утворення порушує принцип рівності у взаєминах цивілізацій, демонструючи свою перевагу» [315, с. 238]. Як наслідок, на протиставлення концепції універсалізму правових цінностей з'явилася концепція культурного релятивізму.

Релятивізм є вчення про відносність, умовність і суб'єктивність людського пізнання. Він також розглядається як методологічний принцип,

який полягає в абсолютизації відносності й умовності будь-якого знання, так само як і самого процесу пізнання. Принцип релятивізму передбачає визнання залежності реальності від того, хто пізнає суб'єкта, а також твердження своєрідності, замкнутості і неспівмірності громадських, культурних та цивілізаційних систем [36, с. 49].

В основі концепції релятивізму правових цінностей знаходиться положення про те, що статус людини визначається історичними, релігійними, культурними, традиційними факторами. Саме тому для кожної цивілізації є характерним своє уявлення про правові цінності, кожна культура має право на автономію. Система цінностей дозволяє підтримувати життєдіяльність кожної окремо взятої цивілізації відповідно до її ціннісних критеріїв, породженими історичним досвідом. «Цивілізація спочиває на традиціях, яких утворює стійкий базис тих вірувань, на які люди спираються як на вікопомна і надійне надбання, щоб орієнтуватися в житті і збігатися з повсякденними турботами і новими завданнями, – зазначає Е. Калло. - Жива віра в усталені цінності, постійно визнані як справжні, постійно підтримуються і затверджуються, – таким глибинним є механізм цивілізації, що проходить через все її вимірювання» [110, с. 83].

Підкреслюючи єдність соціокультурних компонентів цивілізацій, які є її стрижнем (релігія, філософсько-етичні вчення, традиції, звичаї), необхідно звернути увагу і на ту обставину, що в сучасному світі існують так звані «прикордонні» цивілізації, до яких, наприклад, можна віднести латиноамериканську. Якість «суміжності» вбачається у конфліктному існування в ній двох основних типів світового цивілізаційного розвитку: Заходу і Сходу. Однак, як справедливо зазначає В. М. Давидова, немає єдиної латиноамериканської цивілізації. «Чи можна говорити про загальну цивілізацію стосовно географічно віддаленої пари Аргентина-Гаїті або навіть стосовно сусідньої Аргентина-Болівія. Інші приклади: Коста-Ріка-Гватемала або Уругвай-Домініканська Республіка» [75, с. 11]. Саме

відсутність цінності соціокультурної системи визначає висновок того, що навряд чи буде правильним виокремлювати латиноамериканську цивілізацію як самостійну, керуючись лише спільністю мови і релігії.

Загальнолюдські цінності мають характер принципів, сформульованих на рівні високого ступеня узагальнення. Природно, що вони є абстрактними, а іноді і декларативними. Будучи філософськими, соціологічними та іншими ідеологемами, вони нерідко не лягають на сувору мову правових норм, вимагають додаткового тлумачення і розвитку для того, щоб їх застосування було забезпечено юридичними засобами. Прикладом може бути саме поняття права у філософії та юриспруденції. Філософська трактування права як «міри свободи» тощо, так само, як і поділ із цих позицій права і закону, є недостатнім для юриспруденції, яка має потребу у розумінні права як системи норм особливого роду, які забезпечуються в особливому порядку (розшифровка цих особливостей, що відрізняють, скажімо, право від моралі, в даному випадку не має значення). В результаті виникає перша колізія між абстрактно-філософським і правовим підходами до поняття конкретних цінностей (наприклад, між проголошенням невідчужуваних прав людини у філософії права і можливістю їх відчуження, передбаченою конкретними законами різних держав).

Одночасно виникає й інша колізія: між загальністю, глобальністю проголошуваних цінностей та їх конкретним правовим здійсненням, неоднаковим у різних країнах за єдності загальних принципів. У конституційному праві конкретних держав виявилось неможливим проголошення цінностей, які не супроводжувалися їх певними умовами. Це має місце, звичайно, не тільки у так званих буржуазних конституціях, які критикував К. Маркс; це загальна необхідність правового регулювання принципів для того, щоб вони функціонували в реальному житті. Життя, свобода, власність - «священні, невідчужувані» цінності, але, виявляється,

відповідно до правових норм їх можна вилучити у людини. Подібна колізія була мало помітна два-три століття тому, коли велася боротьба проти королівського абсолютизму, за владу народу, а багато сторін суспільних відносин не регулювалися детально законодавством. Ситуація є дещо іншою, і незістикованість загального принципу і конкретних правових норм стає помітним.

Можна навести безліч прикладів розбіжності універсальних правових цінностей з правовими цінностями інших цивілізацій. Так, деякі універсальні цінності, такі, наприклад, як свобода, рівність, справедливість по-різному розуміються у китайській, африканській, ісламській, індійській та інших цивілізаціях. Із цього випливають відмінності в інтерпретації правових цінностей, зведених в ранг універсальних.

Справа тут не в тому, що окремі правові цінності відкидаються країнами незахідних традиції. «Передові верстви суспільства усвідомлюють неприйнятність, негуманність певних традицій, укорінених в тій чи іншій культурі. Так, одним із найважливіших універсальних принципів європейської концепції прав людини є рівність усіх перед законом. Природно, що цей принцип не міг не увійти в національні конституції післявоєнного періоду у зв'язку із прийняттям Загальної декларації прав людини та Міжнародних пактів про права людини. Однак, незважаючи на цілеспрямовану політику незалежної держави Індії, ліберальні цінності не змогли радикально перетворити усю систему цінностей суспільства, змінити його соціальну структуру, усунути товарно-кастову організацію, засновану на нерівності» [159, с. 53-54].

Незважаючи на те, що до чинної Конституції Індії включено спеціальний розділ «Право на рівність», що забороняє дискримінацію за будь-якими ознаками, що закріплює рівність усіх перед законом, рівність можливостей при прийнятті на роботу в державних установах і на підприємствах, скасування титулів тощо, це положення залишається тільки

декларацією. Н. А. Крашенникова, досліджуючи традиціоналізм і сучасність правових цінностей в Індії зазначає, що Конституція не усунула ієрархічних общинно-колективістських засад індійського суспільства, зберегла касти, що не ліквідувала традиційних общинних положень «джаджімані», заснованих на позаекономічній системі примусу головним чином недоторканих. Чи не торкнулася вона і порядку життя великих нерозділені індійських сімей. В країні зберігається фактичне нерівноправ'я жінок, хоча держава прийняла низку законодавчих актів, спрямованих на подолання цього положення [131, с. 281-287].

В Індії паралельно діє офіційне законодавство і традиційні глибоко вкорінені правила, що впливають із релігійно-морального вчення, яке пронизує усе життя індуса. Поряд з правовими цінностями існує безліч моральних цінностей, що сформувалися під впливом релігійного права - індусів, мусульман, персів, християн. Деякі з цих моральних цінностей були санкціоновані державою, інші – несанкціоновані. Деякі з них зберігають стійкість незважаючи на систему законодавчих заходів, спрямовану на їх викорінення.

Так, після здобуття незалежності в Індії було видано ряд нормативно-правових актів, спрямованих на викорінення шкідливих традицій: Закон 2007 встановив заборону дитячих шлюбів і покарання винних у дитячому шлюбі; Закон про запобігання скоєння статі 1987 р. передбачав смертну кару або довічне тюремне ув'язнення за підбурювання до цього акту. Ортодоксальні індуси прагнули до збереження традицій, незважаючи на суворі санкції, що містяться в законодавстві [131, с. 281-287].

Через століття пройшли з прагнення збереження обряди і традиції, пов'язані з особливим історичним розвитком даної цивілізації, у ході якого було створено свої цінності, що визначають «доброчесний спосіб життя».

В ісламському світі існують свої підходи до питання про ісламські

цінності. Вирішальний вплив ісламу на суспільну свідомість, вкорінених релігійно-ритуальних і моральних постулатів на суспільну свідомість мусульман, має своєрідність ісламських правових цінностей. Л. Р. Сюкіяйнен зазначає, що «характерною для ісламського світу є розбіжності офіційно проголошених норм законодавства з масовим правосвідомістю і сформованою у суспільстві системою цінностей, які формуються під визначальним впливом традицій, перш за все, ісламських догм» [301, с. 77].

В Ісламській декларації прав людини знайшли своє закріплення практично всі універсальні цінності: свобода, рівність, справедливість, гідність, свобода совісті, слова тощо. У преамбулі Декларації зазначається: «Спираючись на віру в те, що основні права і загальні свободи в ісламі є частиною релігії мусульман і нікому в принципі не дано повністю або частково перешкоджати їх реалізації, порушувати чи ігнорувати їх, оскільки їх закріплено імперативними божественними нормативами, посланим Аллахом у його писаннях, переданих останнім із його посланників, і являють собою завершення всіх попередніх Небесних Послань, тому їх дотримання стало поклонінням, зневага або посягання на них є забороненим у релігії, кожна людина несе особисту, а мусульманська громадськість - солідарну відповідальність за їх дотримання». Стаття 24 передбачає: «Усі права і свободи, закріплені в цьому документі, обмежені нормами ісламського шаріату». У ст. 25 зазначено: «Ісламський шаріат є єдиним джерелом тлумачення і роз'яснення деяких із статей цієї Декларації».

Проте, незважаючи на закріплення подібних формулювань в Ісламській Декларації прав людини, не можна вести мову про прийняття ісламською цивілізацією універсальних правових цінностей. Як справедливо зазначає Л. Р. Сюкіяйнен, «збіг формулювань міжнародно-правових актів з прав людини і близьких за характером документів, прийнятих ісламським світом, не повинно вводити в оману і бути

підставою для висновку про їх схожість по суті, оскільки за зовнішньої ідентичністю ховаються глибинні відмінності на рівні принципових підходів» [301, с. 316].

В усіх конституціях африканських країн, прийнятих після здобуття незалежності, закріплювався принцип рівності, так само як і ідея загальності та невідчужуваності прав і свобод людини. Однак прогресивним тенденціям політико-правового розвитку перешкоджали авторитарні і кланово-патерналістські традиції, які міцно вкорінені у побуті і свідомість людей, особливо тих, які проживають у сільській місцевості. Вони багато в чому визначали відмінності в правах та обов'язках індивідів, їх статус.

Населення, яке проживає у містах і економічних центрах, володіє більш високим статусом, в той час, як заснований на нерівності соціокультурний або юридичний статус особистості, який підпорядковується дії персонального традиційного права, переважає в сільській місцевості. І це зрозуміло, оскільки багато осіб, які проживають в містах, отримали європейську освіту, засвоїли ліберальні ідеї, а разом з ними - індивідуалізм і свідомість переваги над іншими співгромадянами, активно увійшли в систему ринкових відносин. Їх свідомість є суперечливою, оскільки вона включає і елементи європейського мислення, часом деформованого, «гібридного», і мислення соціокультурного середовища своєї країни. Розбіжності культур підривають цінність цивілізаційного комплексу [158, с. 50].

Як справедливо зазначає М. В. Супатаєв, якою б не була ступінь проникнення західних ліберальних цінностей в африканські країни, в них не відбувається тотальної зміни соціальної системи, безконфліктного утвердження універсальних норм і стандартів у сфері прав людини [299, с. 366]. Африканський традиціоналізм наполегливо прагне до самозбереження.

Своєрідність цивілізаційного підходу до концепції правових цінностей спостерігається і у далекосхідної правової традиції. Незважаючи на той факт, що Китай і Японія є активними учасниками ООН, вони ратифікували і приєдналися до чималої кількості міжнародних документів у сфері прав людини, в той же час є необхідним врахування історичних, культурних, національних, економічних, соціальних особливостей розвитку цих країн.

М. Л. Титаренко розкриває глибинне коріння стійкості правової культури Китаю: «На відміну від європейських підходів, інтереси забезпечення розвитку країни, колективу - вище інтересів індивіда. Традиційний принцип «навчання і співпраця» поряд з іншими позиціями підкреслює, що «чужинне» має пройти стадію китаїзації, перевірку на здатність адаптації до умов Китаю. Це стосується і західних стандартів прав людини і демократії. Далеко не всі із західних ліберальних цінностей застосовні в умовах нинішнього Китаю. Китай рішуче не сприймає «правових моралей» і дає відсіч західним критикам з приводу становища з правами людини у Китаї. КНР розглядає ці кроки як втручання в його внутрішні справи, як нав'язування чужої системи цінностей, прагнення дестабілізувати внутрішнє становище і провести зміну влади в Китаї» [311, с. 73-74].

Концептуальний підхід далекосхідної правової традиції до правових цінностей є раціоналістичним, що багато в чому пояснюється тим, що в цій цивілізації не було єдиної ортодоксальної релігії, що поглинає все життя людини. Релігійний синкретизм цієї цивілізації містив в основному моральні уявлення і є синтезом трьох навчань - конфуціанства, даосизму і буддизму.

Певну роль у розвитку цієї цивілізації зіграло вчення Конфуція, мета якого полягала в тому, щоб навчити людину стати доброчесною і встановити порядок в суспільстві. Учення Конфуція не вважало за закон

силу, яка здатна впорядкувати відносини, йому відводилася другорядна роль. Згідно конфуціанському ученню, пріоритет був за моральними критеріями - чеснотою і зобов'язаннями.

Як зазначає М. Л. Титаренко, «сучасні керівники Китаю мають на меті створення «гармонійного суспільства», в якому інтереси людини і задоволення її розумних потреб є «першоосновою політики». Ці ідеї і політичні новели враховують історичні традиції Китаю, учення древніх китайських мудреців - від Конфуція, Лао-Цзи, Мо-дзи та Хань-Файцзи до Цинь-Шихуана і Вань Аньші. Вони увібрали ідейні розробки керівників новітньої, в тому числі сучасної історії - Сунь Ятсена, Ден Сяопіна та ін.» [311, с. 73].

У контексті дослідження релятивізму правових цінностей заслуговує на увагу теорія мультикультуризму.

Мультикультуралізм, по суті, означає напрацювання правил і норм співіснування різних культур та їх носіїв в одному суспільстві, в єдиному правовому, соціокультурному просторі. Зазначено, що мультикультуралізм є відповіддю національної держави на соціокультурний виклик, пов'язаний із глобалізаційними процесами. Відповідно формуються і завдання перед суспільними інститутами: максимально полегшити співіснування культур шляхом створення сприятливих правових, соціальних та матеріальних умов.

Мультикультуралізм досить неоднозначний, оскільки, з одного боку, він провокує відторгнення ыншоь культури, з іншого - збагачує культурний світ людини, вводячи в його культурний побут тексти інших культур; звідси і неоднозначне до нього ставлення. До позитивних сторін мультикультуралізму можна віднести визнання і захист того і тих, які є інакшими, відмова від ксенофобії та расових забобонів, до негативних - «етнізацію» соціальних відносин, інституалізацію культурних відмінностей, ігнорування ліберального принципу пріоритету прав індивіда

[311, с. 73].

На сучасному етапі політика мультикультуралізму переживає кризу: в багатьох країнах представники домінуючого населення сприймають визнання культури меншин як загрозу своїй ідентичності, що викликає сплеск націоналізму в останні годі в країнах Європи [290].

Тобто, мультикультуралізм висвічує принцип універсалізму, тобто більш важливо те, що нас об'єднує, а не наші відмінності.

2.3. Універсалізм та релятивізм європейських правових цінностей

При дослідженні проблематики правових цінностей у діалозі правових систем, культур не можна оминати увагою унікальний феномен – європейські правові цінності.

Специфікою Європи завжди було і залишається суперечливе поєднання відмінностей етнічного походження, мов, культури, релігійних конфесій населяють її народів з глибокої спільністю системи їх основоположних цінностей.

Фактори, які детермінують інтеграційні процеси в Європі, що мають в своїй основі економічну, технологічну, географічну, культурологічну залежність, відчують на собі тиск з боку тенденції до зростання національної і культурної самобутності, повернення до витоків. Формування нового, глобалізованого світу супроводжується не тільки інтеграційними процесами, а й створює умови для виключення, відкидання на периферію всіх, не здатних включитися в мережу міжнародної взаємозв'язку.

Вітчизняний дослідник М. М. Гнатовський, аналізуючи специфіку європейської інтеграції використовує поняття «європейський правовий простір», у який він включає не тільки територію країн ЄС, але й країни, що, які є членами, наприклад, Ради Європи, країни, які територіально,

географічно складають Європу. Європейський правовий простір розглядається як середовище, в якому на межі національного та міжнародного права формується «європейське право». Можна частково погодитись, що концепція «європейський правовий простір» забезпечує основу для дослідження регіональних процесів правової конвергенції, зближення національних правових систем на основі правових цінностей та стандартів, створених у процесі міжнародного спілкування [205].

Специфікою Європи завжди було і залишається суперечливе поєднання відмінностей етнічного походження, мов, культури, релігійних конфесій населяють її народів з глибокої спільністю системи їх основоположних цінностей.

Європу іноді називають Вавилонської вежею. Справді, кожна з трьох основних груп індоєвропейських мов, на яких говорять в Європі - німецька, романська і слов'янська, в свою чергу розпадається на безліч гілок. На германських мовах розмовляють німці, австрійці, голландці, англійці, скандинави - шведи, норвежці, ісландці. На романських - італійці, французи, іспанці, португальці, румуни. Слов'янська сім'я розпадається на західних слов'ян (поляки, чехи, словаки, словенці), південних (серби, хорвати, болгари) і східних (росіяни, українці, білоруси). Лінгвістична карта Європи не збігається з політичними кордонами держав. Хоча релігійними корінням всіх європейських народів (за винятком албанців-мусульман) є християнство, воно розпадається на три провідні конфесії - католицизм, православ'я і протестантизм, причому останній включає безліч течій і сект - лютеранство, кальвінізм, англіканство тощо.

У той же час в ціннісному відношенні європейці завжди зберігали, незважаючи конфлікти, що їх роз'єднували, почуття приналежності до одного і того ж цивілізаційного ареалу [270].

Дійсно, Європа, на сьогодні, постає не стільки географічним

поняттям, скільки ціннісним, оскільки європейські цінності складають основні підвалини ліберально-демократичних інститутів західноєвропейського простору, кордони якого не обмежуються географічними ознаками приналежності країн до європейської частини світу [278].

Найважливішим джерелом європейських цінностей стало християнство. Прийшовши в Європу з Близького Сходу і перетворившись за три століття з гнаної іудейської секти в державну релігію Римської імперії, воно принесло Європі основу її духовної культури. 10 заповідей Старого заповіту і євангельська проповідь любові до ближнього, милосердя, покаяння служили протягом двох тисячоліть моральним компасом в життєвому морі для десятків поколінь європейців.

Якщо Античність і християнство послужило витокami європейських цінностей, то вирішальними віхами в їх подальшій історичній еволюції стали Ренесанс і Просвітництво. Ці епохи були періодом найгострішої боротьби нового зі старим, розриву традиції з модерном. Традиційний уклад, властивий селу, завжди базується на постійному циклічному повторенні пір року, використанні одних і тих же звичних способів і знарядь виробництва. Йому притаманний вертикально-ієрархічний патерналістський принцип побудови сім'ї, громади, держави, де домочадці, селяни, піддані покірливо підкоряються авторитету батька, господаря, монарха, що гарантують їм натомість безпеку і заступництво. До епохи Ренесансу і Реформації відноситься формування такої характерної риси психології західноєвропейців, як індивідуалізм.

Стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава. Будучи

поєднанням ліберальних та демократичних ідей, європейські цінності позначаються як «ліберально-демократичні». Саме останні стали принципами функціонування державних і політичних інститутів сучасних європейських країн та Європейського Союзу

Європейські цінності є не лише загальним абстрактним поняттям, але й мають конкретне практичне вираження у вигляді правових норм, закріплених у низці базових документів Ради Європи та Європейського Союзу: Конвенція про захист прав та основоположних свобод та ін.) та Європейського Союзу (Договір про Європейський Союз, Договір про функціонування Європейського Союзу та ін. Фундаментальною основою європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда та рівність усіх перед законом. Ці правові цінності трансформовано у правових системах європейських країн.

У статті 6 Договору про ЄС чітко записано: «ЄС заснований на принципах свободи, демократії, поваги прав і основних свобод людини, а також на принципах правової держави; ці принципи розділяють усі держави члени» [89].

Базові ціннісні основи ЄС знайшли своє відображення у «Хартії основних прав Європейського Союзу» [89]. У «Хартії» права і свободи громадян ЄС постали як цінності всіх країн-членів Євросоюзу, на яких ґрунтується діяльність інститутів ЄС, про що зазначено у преамбулі документу: «Народи Європи, утворюючи все більш згуртований та тісний союз, прийняли рішення будувати разом мирне майбутнє на основі спільних цінностей... Європейський Союз сприяє збереженню та розвитку цих спільних цінностей за поваги до різноманіття культур та традицій народів Європи, рівно як і до національної самобутності держав-членів та організації їх публічної влади на національному, регіональному та місцевому рівнях» [89].

Загалом «Хартія» складається із 54 статей, що поділені на сім

розділів. Перші шість – фундаментальні цінності, а останній – сьомий розділ, регулює та тлумачить застосування документу. Отже, до базових цінностей, визначених європейською спільнотою та зафіксованих у документі, належать: - гідність (розділ 1, ст. 1–5): права та гарантії, які забезпечують гідне існування людської особистості в суспільстві: право на життя, право на особисту недоторканість, заборона тортур та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження, покарань, свобода від рабства та підневільного стану; - свободи (розділ 2, ст. 6–19): фундаментальні громадянські та політичні свободи, закріплені в Європейській конвенції з прав людини: право на свободу та особисту недоторканість, повага до приватного та сімейного життя, захист інформації особистого характеру, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження власної думки та свобода інформації, свобода зборів та асоціацій, а також певні соціальні права: право на освіту, свобода професійної діяльності та право на працю, свобода підприємництва, право власності тощо; - рівність (розділ 3, ст. 20–26): рівність людей у правах, недопущення дискримінації, культурне, релігійне та мовне різноманіття, рівні права між чоловіками та жінками, захист прав дитини та людей похилого віку; - солідарність (розділ 4, ст. 27–38): цей розділ містить певні трудові права та відображає деякі положення Європейської соціальної хартії, яка вже стала частиною права ЄС: право працівників на отримання інформації, право на ведення переговорів та колективні дії, право на послуги із працевлаштування, захист на випадок незаконного звільнення, справедливі та рівні умови праці, 109 соціальне забезпечення та соціальна допомога, охорона здоров'я, захист навколишнього середовища та прав споживача; - громадянство (розділ 5, ст. 39–46): активне та пасивне виборче право на виборах до Європейського парламенту та на муніципальних виборах, право на належне управління, право на доступ до документації, право на

звернення до Омбудсмена ЄС, свобода пересування та проживання, дипломатичний та консульський захист; - правосуддя (розділ 6, ст. 47–50): закріплюються не стільки права, скільки гарантії прав особистості, переважно в рамках кримінального процесу: право на ефективний правовий захист та доступ до неупередженого суду, презумпція невинуватості та право на захист, забезпечення принципів законності та відповідності покарання вчиненому злочину.

У цілому, документи Ради Європи та Європейського Союзу, які присвячені забезпеченню прав і свобод індивіда і, зокрема, «Хартія основних прав Європейського Союзу», спираються на конституційні традиції європейських країн та їх міжнародні зобов'язання, насамперед, на «Загальну декларацію прав людини», що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Таким чином, європейські цінності мають не лише абстрактне значення, а й цілком конкретний вираз у вигляді базових фундаментальних прав, свобод тощо, зафіксованих у відповідних документах Європейського Союзу. На нашу думку, і окремі громадяни, і українське суспільство в цілому, декларуючи власні євроінтеграційні устремління та захищаючи їх на практиці, прагнуть до встановлення та утвердження системи цінностей, що базуватимуться та складатимуться із зазначених вище установок.

Дослідники зазначають, що європейські цінності є стандартами певних технологічних процедур у різних галузях життя суспільства і діяльності держави, наприклад, для формування органів державної влади й управління (стандарти демократії), взаємодії гілок влад, діяльності партій та існування багатопартійної системи загалом, ставлення влади і громадян до права, взаємодії між державою і громадянином (аспект прав та свобод людини), управління економікою (в тому числі, освітою й наукою), налагодження діалогу влади з суспільством тощо [189].

Основні європейські цінності, що наводяться профільними

організаціями та на яких базується європейська спільнота, це:

- повага до людської гідності,
- фундаментальні права, включаючи права спільнот та родин,
- свобода (волевиявлення, свобода слова, свобода ЗМІ),
- демократія,
- рівність усіх членів суспільства, включаючи меншини та незалежно від гендеру
- верховенство закону,
- плюралізм,
- відсутність дискримінації,
- толерантність,
- справедливість,
- солідарність,
- відповідальність,
- рівні гендерні права [90].

Найголовнішими, центральними цінностями для європейського суспільства, які потрібно захищати та посилювати, є людська гідність та відповідальність, а також солідарність.

Європейські цінності - точніше, та їх частина, яка отримала глобальний вимір, зберігають шанси бути затребуваними, насамперед, завдяки різноманіттю, плюралізму, що дозволяє адаптувати їх до будь-яких умов. Перераховані цінності всі є часткою загального духовного та культурного спадку не тільки Європи, але й є базовими для побудови універсальної концепції цінностей. У цьому проявляється суперечливий характер європейських цінностей, які є поєднанням відмінностей етнічного походження, мов, культур, релігійних конфесій народів, що її населяють, із глибокою спільністю системи їх основоположних цінностей. Ця різноманітність є одночасно підвалиною їх стійкості. Тому в епоху глобальної трансформації та зміни балансу відносин між

цивілізаціями, народами, окремими людьми, розуміння значення європейських цінностей, як одного з основних компонентів духовної спадщини усього людства, набуває особливого значення.

Фундаментальною основою європейських правових цінностей є права і свободи кожного індивіда, верховенство права та рівність усіх перед законом, що відображає фундаментальні основи європейської цивілізації. Зазначено, що європейські цінності є не лише загальним абстрактним поняттям, але й вони закріплені в основоположних нормативно-правових актах Ради

Поряд із цінностями і загальними принципами Європейський Союз визнає права, свободи і принципи, викладені у Хартії Європейського Союзу про основні права від 7 грудня 2000 р. (ст. 6.1 ДЕС). Хартія встановлює відмінності між правами і свободами, з одного боку, і принципами - з іншого. Роз'яснення Президії Конвенту, який розробив цей документ, відносять окремі статті Хартії до принципів [9]. Відповідно до цих роз'яснень принципи виступають в якості факторів, які беруться до уваги судами при тлумаченні права. Якщо суб'єктивні права повинні дотримуватися, то принципам слід дотримуватися. Принципи можуть безпосередньо застосовуватися тільки в тих випадках, коли Європейський Союз в рамках своєї компетенції або держави-члени приймають законодавчі акти або перед- приймають адміністративні дії на виконання права ЕС [184]. Принципи набувають особливого значення, коли такі акти піддаються тлумаченню або контролю. У той же час принципи не породжують прав вимагати здійснення позитивних дій з боку інститутів Союзу або органів держав-членів [88]. Однак каменем спотикання для чіткого поділу прав і принципів стало те, що Хартія не вказує, в яких своїх положеннях вона говорить про права, а в яких про принципи.

Принципи, що згадуються у ст. 6.1 ДЕС, слід відокремлювати від

загальних принципів ст. 6.3 ДЕС. Основні права, гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод, і основні права, що впливають із загальних конституційних традицій держав-членів, об'єднуються в одну правову категорію загальних принципів Союзу. Ці принципи у сукупності з прецедентним правом Суду ЄС утворюють джерело тлумачення права Європейського Союзу. Додання основним правам статусу загальних принципів піднімає їх на більш високий рівень гарантованості і захисту.

Загальні принципи права ЄС покликані служити кращому розумінню і тлумаченню положень установчих договорів і вторинного законодавства Союзу. Суд ЄС створив і розвинув своєю практикою ці принципи, і продовжує це робити, заповнюючи прогалини законодавства, де це необхідно [184]. Перенесення частини загальних принципів в категорію цінностей (повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, правова держава, дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин) підняв їх на якісно інший рівень, піднявши їх над усіма іншими принципами і ставши моральною основою всього європейського суспільства.

Тим самим була створена ціла система цінностей ЄС, яка містить найбільш важливі і узагальнені компоненти, складові і забезпечують права людини в їх сучасному розумінні. Розвиває і доповнює систему цінностей система загальних (основних) принципів Європейського Союзу, які отримали закріплення в практиці Суду ЄС. Приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод призвело до включення основних прав, гарантованих Конвенцією, в список загальних принципів. В цей же список віднесені і основні права, як вони впливають із загальних конституційних традицій держав-членів.

Підводячи загальний підсумок, можна констатувати, що до

початку третього тисячоріччя європейські цінності як і раніше являють собою важливий, хоча і не єдиний елемент цінностей загальнолюдських. Головна проблема, з якою зіштовхується світ у ХХІ ст. – пошук моделі гармонічних взаємин різних цивілізацій шляхом взаємного «притирання» властивих їм систем цінностей, що повинні не виключати, а доповнювати і збагачувати одна одну.

Висновки до розділу 2

1. Універсальні цінності визначено як загальнолюдські цінності, які належать усьому людству незалежно від приналежності до тієї чи іншої правової традиції, культури, релігії тощо. Основними рисами універсальних правових цінностей є загальновизначеність та їх відносно стійкий характер. Вони знаходять своє закріплення як в основоположних міжнародних документах з прав людини, так і в регіональних стандартах прав людини, що підтверджує їх універсальний статус.

Указано на те, що світ є плюралістичним і характеризується безліччю правових культур, які містять у собі свою систему правових цінностей. Ці цінності визначають становище людини в суспільстві - міру свободи, рівності, справедливості відповідно до її світогляду. Тому здійснення політики багатокультурності, реалізація її позитивного потенціалу потребують комплексного підходу на засадах сусідства та співіснування різних правових систем з установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення. Діалог правових систем має прояв у процесі акумуляції.

2. В релятивізмі людина розглядається як частина певної спільноти, цивілізації, що у кінцевому підсумку впливає на бачення світу, природи і життя. Основні положення концепції релятивізму правових цінностей зводяться до такого: людина, її природа визначаються не біологічними, а культурними факторами. Визначено основні принципи релятивізму

правових цінностей. Указано на поширеність релятивізму правових цінностей у сучасному міжнародно-політичному дискурсі. Релятивізм характеризується зростанням культурного різноманіття та прагненням відстоювати свою унікальність та ідентичність.

3. Похідним від процесу релятивізму правових цінностей є мультикультуралізм. Мультикультуралізм, по суті, означає напрацювання правил і норм співіснування різних культур та їх носіїв в одному суспільстві, в єдиному правовому, соціокультурному просторі. Він є відповіддю національної держави на соціокультурний виклик, пов'язаний із глобалізаційними процесами. Відповідно формуються і завдання перед суспільними інститутами: максимально полегшити співіснування культур шляхом створення сприятливих правових, соціальних та матеріальних умов.

4. На рівні міжнародно-правових норм розроблено універсальну систему правових цінностей (на рівні ООН). Але ці універсальні правові цінності трансформуються у залежності від правових традицій, що відображає релятивістську концепцію правових цінностей. Найбільша конфліктність взаємодії цих концепцій має прояв у процесі правотворчості, особливо - правореалізації в національних правових системах.

РОЗДІЛ 3

УНІВЕРСАЛІЗМ ТА РЕЛЯТИВІЗМ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ В ДІАЛОЗІ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

3.1. Ціннісна характеристика діалогу правових систем

Своєрідність соціонормативних компонентів цивілізацій визначає і своєрідність правових цінностей тієї чи іншої цивілізації. Саме тому досить важко виділити суто правові цінності, враховуючи взаємозв'язок і взаємодію права з іншими компонентами цивілізаційної системи. Одним з таких компонентів є релігія. Тісний зв'язок права і релігії характерна практично для всіх правових систем народів світу. При цьому слід зазначити неоднозначні способи взаємодії права і релігії в різних цивілізаціях. Різні варіанти такої взаємодії краще розкривають вплив релігії на розвиток правових цінностей. «Проблема полягає в тому, наскільки диференційовано право від інших елементів соціокультурного комплексу. Вирішення цієї проблеми значною мірою розкриває характер цивілізації і роль права в загальній соціокультурній регуляції діяльності людей. Право може займати провідну роль в регулюванні суспільних відносин; воно може служити доповненням, «придатком» релігійної або філософсько-етичної системи соціонормативного регулювання. Позиція права в соціонормативному комплексі цивілізацій аж ніяк не є свідченням розвиненості або відсталості останньої. Це результат сформованих традицій, обмеженого зв'язку права з іншими регуляторами. В одних випадках у міру розвитку відбувається формальне розмежування права, релігії, моралі; в інших - взаємодоповнюваність, взаємодію, злитість релігії, моральності, права» [159, с. 121].

Процес взаємодії правових культур дуже складний і суперечливий. Тут дуже важливо, з одного боку, запозичувати все необхідне для збагачення правової культури, взяти позитивний досвід,

проаналізувати негативний, а, з іншого, – зберегти свою самобутність, унікальність. В епоху глобалізації, коли спілкування всіх країн, народів, цивілізацій є неминучим, коли поряд з добровільним запозиченням культурних цінностей інших цивілізацій відбувається грубе насильницьке впровадження західних стандартів в іншу соціокультурну середу, природною реакцією на силовий тиск є опір цивілізацій [158, с. 42].

На думку Х. Бехруза, «право не є найголовнішим і єдиним інструментом діалогу культур. Право не може існувати без релігії, моралі, культури. Так, через право можна налагодити діалог. Діалог цивілізацій відбувається будь-де, на різних рівнях, за допомогою різних засобів. І юристи мають бути зацікавленими, щоб усе відбувалося у правовому полі» [32, с. 249]. Контакти між цивілізаціями вимагають поваги до стабільних, системоутворюючих елементів окремої культури, цивілізації і глибокого розуміння того незаперечного факту, що запозичення «чужих» елементів призводить до трансформації інших елементів, які інтегровані в соціокультурну систему.

Необхідно зазначити, що несприйняття певних західних правових цінностей має місце як при взаємодії західної і незахідної цивілізацій і правових систем, так і за умов входження представників незахідних правових культур у західну, так би мовити, на території останньої. Це має місце у Європі, де останнім часом значно збільшилася кількість мігрантів. При цьому необхідно враховувати, що європейська (західна) цивілізація у теперішній час складається з неоднорідних культурних спільнот. Як зазначає С. Маркова-Мурашова, «процеси глобалізації викликали великий потік мігрантів в країни європейської цивілізації із країн Азії та Африки. Вони прийшли у європейську культуру зі своїми звичками, традиціями, віруваннями. Перебуваючи в інокультурному оточенні, більшість мігрантів із соціально неблагополучних верств не

прийняли чужої культури. Більше того, чужа культура викликає в них неприйняття, а здебільшого ворожість. Це пояснюється, ймовірно, величезними відмінностями у соціальних умовах життя, в негативному ставленні до них з боку національної більшості як до сторонніх, «низьких» верств, які задіяно на непрестижних роботах, і які задовольняються мізерною заробітною платою» [177, с. 273].

Отже, здійснюючи аналіз ціннісної складової діалогу правових систем необхідно з'ясувати: по-перше, який склад та чим різняться західні та незахідні правові традиції (цінності); по-друге, які правові цінності сприяють діалогові правових систем.

Як правило, в юридичній літературі, досліджуючи питання взаємодії правових культур, вчені приділяють увагу двом протилежним правовим культурам – західній і незахідній. При цьому під східною цивілізацією найчастіше мається на увазі ісламська цивілізація. Однак, незахідна цивілізація є різноманітною. При цьому слід зазначити, що східна цивілізація – це і Близький Схід, і країни Азії, і в певній мірі країни Східної Європи та ін. Незважаючи на те, що розвиток правових культур цих цивілізацій відбувався на основі колективістських засадах, але ступінь їх колективізму відрізняється. І як наслідок, різним є значення і роль правових цінностей.

Як зазначав О. А. Івін, «значення колективістських та індивідуалістичних засад в історії розвитку людства призвело до поділу всіх цивілізацій, які існували після архаїчних суспільств, на колективістські та індивідуальні цивілізації, у залежності від стилю мислення та своєрідності колективістських дій» [102, с. 43-73]. Якщо індивідуалістичні засади властиві західній правовій традиції, то колективістські – східній.

Уявлення про принципову різницю між західними і незахідними правовими цінностями склалися в європейській науці про суспільство ще

у XVIII ст. Поступово утвердилося уявлення про історичну спадковість цих типів цивілізацій, при цьому західна цивілізація почала розглядатися як форма, що виникла на певному етапі розвитку. Цю форму було проголошено більш прогресивною порівняно зі Сходом, а східні цивілізації почали сприйматися як такі, які просто відстали від західних у розвитку.

Як зазначає А. С. Кармін, «різниця між Сходом і Заходом має прояв у світосприйнятті: якщо східне світосприйняття будується на ізоляції людини від навколишнього світу та її зануренні у внутрішнє духовне життя, то західне – виражено у прагненні людини на пізнання зовнішнього світу, активному впливові на цей світ. У підпорядкуванні людини силам природи – сенс буття на Сході, а самовпевненість людини, зміна природи – суть буття на Заході [119, с. 330].

В основу поділу цивілізацій на східну і західну належить безліч критеріїв. Захід – це особлива історична культура, яку можна характеризувати у багато способів у залежності від мети, яка ставиться. Захід на теперішній час – це символ розвитку, всього нового і сучасного, у тому числі й у правовому плані. Схід – це символ традиційності та консерватизму.

Якщо незахідна традиція характеризується утвердженням єдності суспільства і людини, пануванням таких нормативів, як справедливість, гуманність, щирість, повага до батьків і старших, збереження сім'ї, самозбереження, то західна традиція – протиставленням особистості і суспільства, пріоритетом індивідуальних цінностей над суспільними, із визначальним нормативом зміни світу, а не зміни себе [324, с. 34].

Так, Є. О. Харитонов, аналізуючи східну правову традицію, виокремлює такі її риси:

абсолютний примат колективних, суспільних, державних інтересів над індивідуальними;

значний вплив держави на економічне життя, слабкість інституту приватної власності;

деспотичний (або теократичний) тип влади (соціально-політичний монізм);

егалетарна і регламентаційна соціальна етика;

етико-нормативна і суспільно-легістативна функція релігії (властива всім східним конфесіям – іудаїзму, ісламу, будизму, конфуціанству, християнському православ'ю тощо) [334, с. 3].

Сходознавці зазначають, що поняття неєвропейського суспільства і східного суспільства не збігаються, зокрема, латиноамериканські суспільства не входять до поняття східного суспільства, тоді, як вони є частиною неєвропейських спільнот. Разом з тим, традиційний Схід – у певному сенсі, ключ до розуміння всього неєвропейського світу [47, с. 27].

Схід є узагальненим образом, що містить у собі безліч східних цивілізацій, яким притаманні певні загальні риси, властивими тому, що представники західної цивілізації називають традиційною цивілізацією. Для всіх східних цивілізацій традиційний характер є загальним: Далекий Схід, представлений переважно китайською цивілізацією; Середній Схід – індійською цивілізацією; Близький Схід – ісламською цивілізацією. Щодо останньої, слід зазначити, що у багатьох відношеннях вона має розглядатися, насамперед, як посередник між Сходом і Заходом, і що багато її особливостей зближують її із західною цивілізацією Середньовіччя. Але якщо її розглядати по відношенню до сучасного Заходу, то вона є йому протилежною саме в тому, що вона і є, власне, східною цивілізацією, до якої її і слід зараховувати [59, с. 128].

Незахідна правова традиція характеризується такими ознаками, як консерватизм, традиціоналізм, які знаходять свій прояв у недопущенні впровадження, нав'язування правових цінностей, не притаманних східній

цивілізації. Для цієї правової традиції ще однією характерною рисою є незначна віра у право. Як зазначається в юридичній літературі, «в рамках китайської правової традиції управляти повинні люди, а не закони. Згідно конфуціанським вченням, необхідно формувати внутрішній світ людини, її мораль, що сприяють тому, щоб вона покладала на себе зобов'язання, продиктовані її соціальним становищем і забезпечують добру і мудру поведінку в суспільстві. Ця обставина визначає місце людини в сім'ї, колективі, суспільстві. Таким чином, не позитивне право, а конфуціанська мораль є основою поведінки людини в суспільстві» [277, с. 312].

У зв'язку з цим Р. Давид зазначав: «На відміну від Заходу, народи цих країн не схильні вірити у право, як у засіб забезпечення соціального порядку і справедливості. Зрозуміло, в них існує право, але наділене субсидіарною функцією і відіграє незначну роль. До судів тут звертаються і право знаходить застосування лише тоді, коли вичерпані всі інші способи вирішення конфліктів. Суворі вказівки на рішення, які дає право, і пов'язаний з ним примус – все це зустрічає крайнє несхвалення, тут виходять із того, що соціальний порядок має охоронятися, переважно, методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками поведінки, духом поміркованості та узгодженості» [74, с. 102].

Сучасне західне суспільство пов'язують з індивідуалізмом. Характерним є те, що пропаганда індивідуалізму дуже часто призводить до загострення асоціальної поведінки демографічного занепаду, а ліберальна теза, яка претендує на універсалізм, про те, що «права людини превалюють над інтересами суспільства», стимулює егоїзм і нездатність рахуватися з інтересами інших [330, с. 143].

Західні правові традиції засновані на дуалізмі світської і духовної юрисдикції, ... уявленні про право як самотійний предмет, що існує

окремо від теології, економіки і політики, має здатність і потенціал до зростання і розвитку [225, с. 72]. Мова йде також про протистояння особистості і суспільства, пріоритет індивідуальних цінностей над суспільством, із схильністю змінювати оточення, а не себе. Східні ж правові цінності характеризуються твердженням єдності суспільства і людини, пануванням таких імперативів, як справедливість, гуманність, щирість, повага до батьків та людей похилого віку, збереженням сім'ї, самоудосконаленням [324, с. 142-148].

Оскільки у світі існують різноманітні правові системи, то вони розробляють різноманітні методи вирішення одних і тих же проблем. Також вони сформували різноманітні, іноді відмінні одна від одної системи правових цінностей. Однак сучасний правовий простір характеризується культивуванням саме західних правових цінностей, коли пред'явлюються досить жорсткі критерії до тих цивілізацій, які не поділяють універсальних правових цінностей. Таким чином, створюється ситуація, в якій західні правові цінності проголошуються єдино вірними. При цьому всі прояви відійти від системи універсальних правових цінностей не схвалюються.

Такий стан речей не міг залишити поза увагою державно-правову сферу. В юридичній літературі вченими ставляться запитання, відповіді на які допоможуть вирішити ряд проблем у сфері діалогу правових систем. Так, зокрема, мова йде про такі запитання, як: «Чи існують цінності, які могли би бути охарактеризовані як універсальні, загальнолюдські? Чи вірним є твердження, що кожна цивілізація формує свою унікальну і неповторну систему цінностей? Або, може, істинними є обидва твердження? «Які цінності є універсальними для представників різних культур? Чи однаковим є змістове наповнення понять, які використовуються для позначення «загальнолюдських» цінностей у контексті різних цивілізацій?» [36, с. 48].

Як зазначає Ю. М. Оборотов, «криза західної традиції права, яка відзначається нині багатьма фахівцями, змушує знову звернутися до питання різноманіття правового світу, який існує, з його унікальними правовими культурами» [225, с. 112]. У подальшому науковець зазначає, що для подальшої гармонізації розвитку сучасних культур велике значення має міжцивілізаційний діалог. Його найбільш важливими принципами виступають:

- 1) засвоєння прогресивного досвіду при збереженні цивілізаційних відмінностей кожної спільності, культури та менталітету народу;
- 2) сприйняття з набутого людством досвіду інших цивілізацій тільки тих форм, які зазначена спільність засвоїла в межах своїх економічних і культурних можливостей;
- 3) набуття елементами, запозиченими у іншої цивілізації, нового вигляду, нової якості;
- 4) розвиток цілісності усієї сучасної глобальної цивілізації, забезпечення внутрішнього різноманіття плюралістичного характеру культур, що існують, через діалог цивілізацій» [225, с. 108].

І. Л. Честнов вважає за необхідне вказати на зміну парадигмальних підстав у побудові права у зв'язку з настанням постсучасності (постмодерну). Право періоду постмодерну, на його думку, має характеризувати риси, які відсутні у класичній правовій епістемології:

- 1) це має бути право із постійно мінливим змістом;
- 2) у право має повернутися «діючий суб'єкт»;
- 3) у праві має бути поєднано об'єктивність (нормативність) з активністю суб'єкта;
- 4) у цілому право має бути діалогічним [340, с. 226].

В. В. Лапаєва, у свою чергу, зазначає, що «кожна цивілізація

зберігає свою самобутність до тих пір, поки вона не порушує самобутність іншої цивілізації. У цьому сенсі формою спілкування цивілізацій має бути тільки право. Що стосується моральних, релігійних цінностей, то ми не можемо і не повинні говорити про цивілізаційну єдність, оскільки різноманіття культур людства полягає у тому, що всі вони є різними. Цивілізації відрізняються одна від одної саме ціннісно-етичним конгломератом. А право для усіх - це єдине, загальне право, основа формальної рівності. Його може бути більше або менше в одній культурі. ... Відмінність російської демократії від правової та ліберальної західної полягає у тому, що в ній закладено здебільшого авторитарний принцип, заснований на домінуванні колективного блага над індивідуальним. Західна ж концепція права виходить із того, що загальне благо – це умова для реалізації блага кожного» [142, с. 246].

А. І. Овчинников також пропонує відмовитися від новоевропейської (модерної) традиції. «У класичній парадигмі правового мислення, – пояснює вчений, – правове мислення постає як суворо раціональна науково-теоретична діяльність і гіпертрофується у логіко-раціональну сторону правопізнання, аналіз правового мислення, характерними рисами якого є: логоцентризм, сциєнтизм, еволюціонізм, позитивізм» [228]. Адекватне ж розуміння соціально-правової реальності, як вважає О. І. Овчинников, є можливим в умовах визнання «неповноцінності та односторонності формально-раціональних методів дослідження права і переорієнтації правової проблематики з вивчення логіко-методологічних питань на дослідження світоглядних основ правового життя суспільства» [228].

Як справедливо зазначає М. В. Тельник, «необхідно пам'ятати, що одна з найважливіших соціальних цінностей – право та його значущість, полягає у тому, що воно закріплює на нормативно-правовому рівні ті етичні і моральні цінності, які існують у певному суспільстві. Таким

чином, правові цінності західного світу є безумовним відображенням того світосприйняття і способу життя, які там склалися» [308, с. 184].

О. А. Івін підкреслює, що все більше визнання отримують ідеї біополярної історії людства, яка розвивається між двома полюсами, в ролі яких виступають колективізм та індивідуалізм суспільства. Характерно, що за умов принципових відмінностей, які існують між колективістськими і індивідуалістськими товариствами, ці крайнощі суспільного ладу сходяться в такі позиції: кожне із цих товариств схильне представляти тільки себе як цивілізацію, яка успішно розвивається; одним з найвищих смислів визнається науково-технічне панування над світом; виключаються рівноправність культур, їх різноманітності; ставлення до інших культур передбачає їх модернізацію в напрямку свого розвитку; скептицизм стосовно культури минулого, своєрідності розвитку різних інших народів, їх традицій; неповага до національних розбіжностей, висування ідей інтернаціонального розвитку; втрата здатності критично оцінювати свій розвиток тощо [102, с. 52-53].

Основне протиріччя сучасного часу – протистояння Захід-Схід. На перспективу його розвитку існує кілька поглядів. Перш за все, мова йде про «зіткнення цивілізацій». Причина такого зіткнення криється у міжцивілізаційних відмінностях, які є фундаментальними за своєю природою. Автор цієї концепції С. Хантінгтон вважає, що в цивілізаціях існують різні уявлення про взаємини між Богом і людиною, про співвідношення прав і обов'язків, свободи і влади тощо. Ці відмінності є більш глибокими, ніж відмінності політичних ідеологій та режимів [331, с. 12].

Другу концепцію було висунуто американським геополітологом Ф. Фукуямою. В її основі лежить винятковість західних цінностей. Вона отримала назву «мондалізм». Теорія передбачає швидку абсолютну

інтеграцію усіх країн і перехід до єдиної планетарної держави [298, с. 116].

Реалії сьогодення свідчать про те, що відсутні підстави вважати об'єднання західної та незахідних цивілізацій як перспективу розвитку. Найближчим часом не може бути їх злиття із причин занадто значних відмінностей в історичних, культурних, географічних та інших сферах.

Цілком очевидно, що західна і незахідні правові культури ґрунтуються на принципово різних правових цінностях, на принципово різних механізмах саморегуляції. Якщо для представників західної цивілізації основною цінністю виступає право, то для східної цивілізації такою цінністю буде не право, а релігійні норми, звичаї і традиції.

Як справедливо зазначає Х. Бехруз, «не можна протиставляти різні правові традиції, вважати одні з них більш досконалішими, ніж інші. Адже кожна з них є відносно самостійною і має унікальні властивості, що переходять із покоління у покоління. Ці властивості створюють різноманіття правових систем на правовій мапі світу» [34, с. 81].

Розглядаючи проблеми діалогу правових культур, необхідно усвідомлювати, що властиві їм правові цінності сформовані релігійними і культурними цінностями, які становлять основу тієї чи іншої цивілізації і культури.

Говорячи про діалог правових систем як чинник зміцнення миру, в більшій мірі мають на увазі дві найбільші цивілізації і культури - християнську і ісламську, що опинилися на вістрі сучасних соціально-економічних і політичних суперечностей.

Сьогодні коли в усьому світі триває пошук шляхів духовного відродження, економічного процвітання, сталого розвитку слід використовувати духовно-моральний потенціал релігійних цінностей.

Охарактеризуємо поняття релігійних цінностей.

Традиційно безпосередньо аксіологічними вважаються духовні

цінності – ідеї, цілі, образи, норми, ідеали. Це ті багатства людства, які гармонійно узгоджуються з релігійними нормами. Вони характеризують високі запити людей і, на відміну від матеріальних цінностей, які не виражаються в кількісних показниках і не змінюються ними. Зазначені духовні цінності відображають прагнення людини до вдосконалення дійсності, що дозволяє йому ще повніше реалізувати своє високе значення. Аксіологічне вивчення права є вкрай важливим і має наукове, практичне та ідеологічне значення. Воно дозволяє встановити і закріпити духовні ідеали суспільства. Право як явище з численними ціннісними аспектами вимагає застосування ціннісного підходу при його вивченні. Інакше виявлення його суті стає скрутним, не піддається розумінню його специфічна природа духовно-практичного засобу освоєння світу людьми [115, с. 59].

Деякі можливо не сприймають релігійні цінності як фактор впливу на правові системи сучасних держав. Однак, слід зазначити, що більшість випадків порушення основних прав людини здійснювалися саме в країнах з атеїстичним режимом.

Сьогодні гостро стоїть питання про вплив релігійних цінностей на життя світу і про вторгнення ліберальних, а по суті гріховних цінностей в свідомість сучасної людини. Ці проблеми пов'язані з боротьбою двох, нерідко суперечать один одному, систем цінностей: релігійних і світських, з їх співвідношенням в житті суспільства і кожної конкретної людини.

Сучасне секулярне відношення до релігії стверджує, що віра є виключно особистим, внутрішнім, таємним справою для кожної людини. І ніяких інших сфер, крім особистого і сімейного, стосуватися не повинно. «Створюється ціла ідеологія, яка намагається витіснити релігію з громадської сфери, звести її лише до особистого, «приватному» благочестя окремих індивідів» [87, с. 13]. Але ж духовний розвиток

людини відбувається не у вакуумі, не в ізоляції, а в контакті з людьми, з суспільством, з державою.

«Очевидним є те, що процеси, які відбуваються в правових системах сучасного Західного світу, йдуть за схемою секуляризації, яка може бути визначена як звільнення суспільної та індивідуальної правосвідомості з-під влади релігії і церкви» [27, с. 31]. Ці секуляризаційним процеси сприймаються неоднозначно. Так, А. Твалтвадзе вважає секуляризацію фактором суспільного прогресу, обґрунтовуючи це твердження тим, що «вона послаблює регулятивні функції релігії в суспільстві і тим самим сприяє активності мас в сфері політичних відносин. У плані особистості вона знімає то протиріччя з власним сумлінням, в яке впадає віруючий, виступаючи проти «релігійного» держави» [306, с. 326].

У літературі висловлюється й інша точка зору. Так, зокрема, І. І. Ільїн, розмірковуючи про «великому процесі секуляризації культури», який відбувався в країнах Європи останнім часом, акцентує увагу на тому «ірраціональному кризі», який назрів через байдужість до духовного досвіду і звернення до чужого світогляду. Ця криза, за словами вченого, стосується і правового відчуття людини, правосвідомості: «весь внутрішній правовий досвід людини почав поступово дрібнішати і изошряться ... Правосвідомість стало безпідставно; мотиви і прагнення її робилися плоскими; вона втрачала своє благородне напрямом, забула свої первинні, священні основи і підпорядковувалася духу скептицизму, для якого все є сумнівним, духу релятивізму, для якого все є відносним, і духу нігілізму, який не хоче ні в що вірити» [105, с. 271-272].

Основними релігійними цінностями по суті виступають моральні цінності, які, в свою чергу, є основою правових цінностей. Так, М. Шелер вважав, що цінності можна зрозуміти тільки через переживання.

Серед актів переживання цінностей дослідник виділяв співчуття, любов і ненависть. Бог для Шелера - це вища цінність, а любов до Бога - вища форма любові і фундаментальний феноменальний акт. Переживання цінностей - це не психічний, а космічний акт. Носієм цінностей є дух. Він протиставляється життєвій силі і прагне до спостереження вчених абсолютних цінностей. Людина повинна розвивати в собі духовне начало, щоб досягти царства вічних цінностей.

Серед основних релігійних цінностей можна виділити наступні: істину, віру, любов, життя, справедливість, свобода тощо. Така духовна цінність, як «істинність», є спільною для всіх світових релігій. Тільки за допомогою істинності релігія оберігає людину від омани і веде до досконалості, до святості. За допомогою такої релігійної цінності як істинність сформувалися такі поняття як праведність, а там де є правда, там є справедливість. За допомогою даної релігійної цінності сформувалося таке поняття як свобода, «ніж вдосконалюється людина і долучається до святості, наскільки процвітає у приборканні крові і людських пристрастей, наскільки підноситься над матеріальною природою і її законами, ніж більш одухотворяється, більш духовним стає людина, тим швидше він стає паном матеріальної природи і, отже, набуває свободу» [235, с. 223].

До найбільш важливих релігійним цінностям відноситься свобода. Вона дає кожній людині право вибору: певних можливостей, шляхів, добра чи зла. Цілком очевидно, що свобода дуже тісно пов'язана з такими правовими поняттями як відповідальність і необхідність. Як зазначав Б. Спіноза, «свобода - це пізнана необхідність». А це в свою чергу означає, що «свобода людини дуже тісно пов'язана з пізнанням. Чим більшою є його свобода, ті велика і його відповідальність» [129, с. 46]. Однак не слід плутати свободу з анархією. Свобода - це не тільки задоволення всіх своїх інтересів і прагнень, а й повагу до інтересів і

свобод інших людей. Як зазначав Ж.-Ж. Руссо: «людина створила суспільство, віддавши частину своєї свободи і отримавши гарантію безпеки» [325, с. 49].

Свобода з християнської точки зору є тим, що подаровано Богом людині. Саме людина має право вибирати шлях, яким рухатиметься - добра чи зла, але він також повинен чітко усвідомлювати ті наслідки, які матимуть місце за той чи інший вибір. Саме тому основна для людини - внутрішня свобода, свобода її духу, що ґрунтується на певних духовних і релігійних цінностей - любові, добра, істини, краси і реалізовуватися через право вибору. Подібну позицію підтримував І. Кант, який вважав, що в основі людських вчинків повинні лежати так званий моральний категоричний імператив: «максима твоєї волі повинна відповідати основі загального законодавства» [112, с. 164].

З поняттям свобода пов'язані такі цінності як толерантність, терпимість, які впливають з християнських цінностей милосердя, співчуття, співчуття і відображаються в сучасному праві. Людина - істота недовершене і необхідно з розумінням і терпінням ставиться до його недоліків і помилок. Слід поважати точку зору і погляди інших людей. Але жодна теорія не може претендувати на виняткову істинність і самовпевнено вважати, що тільки вона є правильною і вірною, оскільки це неминуче призведе до конфронтації і конфліктів.

Дуже важливою релігійною цінністю є солідарність. Солідарність - це перш за все вміння правильно жити в суспільстві відповідно до законів суспільства, допомагати іншим, усвідомлювати свою єдність з власним народом. Вона базується на розумінні людиною самого себе як частини певної спільноти, даного народу або світової цивілізації в цілому.

Не менш важливими релігійними цінностями є такі як справедливість, рівність усіх перед Богом і законом. Справедливість - це

перш за все розуміння людиною своєї відповідальності перед суспільством, перед іншими людьми. Кожна людина повинна знати свої права і обов'язки і поважати права інших людей. Але справжня абсолютна справедливість в людському суспільстві неможлива, вона може бути тільки у Бога. Тому головна відповідальність кожної людини - це перш за все відповідальність перед голосом власної совісті.

Однак не можна не визнати, що процеси в секуляризації, які мають місце як в західних, так і незахідних цивілізаціях відображаються не регулятивних можливостях права: «втрачаючи морально-духовну підтримку вже на аксеологічного рівні, право позбавляється і орієнтирів; воно починає служити не високим ідеалам добра, свободи і справедливості, а стає слугою евідемоністичних, егоїстичних і корпоративних інтересів» [220, с. 79].

Питання духовності, віри людини, суспільства завжди були особистими питаннями. Цілком очевидно, що розгляд духовних засад віри і релігійних поглядів в наукових цілях, незалежно від того, який правової традиції, завжди вимагало делікатності, спеціальних знань і точності у висновках. Вивчаючи правові цінності, які домінують в різних правових системах сучасності, не можна залишити без уваги духовні начала правових цінностей, необхідно зупинитися на важливості розуміння історичного місця і ролі релігійних цінностей в правовій системі.

Духовна сторона релігії визначає її догмати і разом з тим є «абсолютно творчим, породженим внутрішнім елементом культури». Правові цінності різних правових систем сучасності відображають їх духовність і, в свою чергу, безпосереднім чином впливають на соціальні відносини, проникають в правову сферу. З огляду на той факт, що правові цінності перебувають в найбільш глибокому і стійкому рівні правової реальності, осмислення правових цінностей, властивих різних

правових традицій в компаративістських аспекті вимагає звернути увагу до духовного змісту правових цінностей.

Розбіжності між Заходом і Сходом почалися після розколу християнства на православ'я і Католицизм. Так сучасний історик Церкви А. Яковлев вказує на те, що Східна Церква, допускаючи участь розуму в справах віри, розкривала і усвідомлювала основи християнського вчення шляхом роздумів і доказів. На Заході ж, навпаки, роль розуму у справах віри заперечую, як наслідок - тривалий час не розвивалося богослов'я, але значна увага приділялася зовнішній стороні церковного життя: дисципліні, обрядам, управлінню, відносин з державою, участь у громадському житті. Там, де Схід бачив Богом відкрите духовні істини, Захід вбачав програму суспільного устрою [353, с. 167].

Різниця між православ'ям і католицизмом різні вчені ілюструють насамперед через догматичні відмінності. Головні догмати християнства були встановлені у Нікео-Царгородського Символу Віри. Якщо православна церква зберегла ці догмати непорушними, то Католицька Церква доповнила їх власними новелами, деякі з яких мають юридичну природу.

О. С. Хомяков, розглядаючи відмінності православ'я і католицизму, зазначав: «Церква не є авторитетом, що не є їхнім і Бог, не є Христос; оскільки авторитет є для нас чимось зовнішнім. Чи не авторитет, кажу я, а істина, і в той же час християнина, влаштовує його життя ... » [336, с. 126]. У свою чергу М. О. Лоський зазначав, що «для католицизму характерним є саме зовнішній авторитет Церкви, Папи і породив деякі нові догмати. Вчення про папську владу має дві складових: твердження того, що Папа є главою Церкви (на відміну від Православ'я де главою Церкви, за вченням ап. Павла є Ісус Христос) і догмати про непогрішимість Папи у справах віри, прийнятим І Ватиканським Собором 1870 р. католицизм стає організацією, яка

спирається на зовнішню владу; його єдність подібно до єдності держави: вона не є надраціональною, а раціоналістична і має адміністративно-формальний характер. Раціоналізм привів до вчання суперарогації, яке встановлює рівновагу обов'язків і достоїнств Бога і людини, зважає на терезах гріхи і молитви, проступки і покаяння» [156, с. 38].

Відверту юридичну природу мають теорія каяття, вчення про належні послуги і індульгенцію, вчення про загробне воздаяння і чистилище. За теорією каяття, або «сатисфакції», Христос своєю жертвою заспокоїв праведний гнів Бога батька, ображеного непослухом людей, а кожна людина повинна виплачувати свій борг перед богом добрими справами. Звідси і впливає католицьке уявлення про кількісному вимірі заслуг і належні заслуги богоматері і святих, з якими грішники можуть за своєю вірою, молитвами і покаанням черпати деяку частку звільнення від кари за гріхи [6, с. 267-268]. У юридичному сенсі розуміється і загробна доля людини, яка частіше розглядається не як внутрішній наслідок земного життя, а як зовні накладене покарання або винагорода. Звідси ж виходить і вчення про Чистилище, де духу померлих очищається через страждання у вогні (за православним вченням грішники можуть уникнути вічного засудження молитвами Церкви) [6, с. 269-271].

Християнство підготувало ґрунт для формування правових цінностей Західної і Східної правових культур такими ідеями, як єдність людського роду і рівність його членів, єдиність і гідність кожної людини, а зміст цієї ґрунту були взаємини Церкви і Держави [350, с. 5-6].

Як зазначає С. С. Павлов, «у правовій православної традиції існувало певне уявлення про ідеальну форму взаємини між Церквою і Державою. У той же час в історії цей ідеал здійснювався не часто, оскільки церковно-державні відносини – явище двостороннє і пов'язане з співвідношенням церковного права і національного законодавства.

Основою церковно-правової системи було канонічне право. У канонах і державних законах імперії зафіксовані основні принципи церковно-державних відносин. У своїй сукупності ці принципи отримали назву симфонії Церкви і Держави. суть симфонії складає обопільне співробітництво, взаємна підтримка і взаємна відповідальність без вторгнення однієї сторони в сферу виключної компетенції іншої» [235, с. 221].

У сучасній літературі виділяють різні релігійні цінності, що вплинули на правові системи. Так, В. Ципін аналізуючи християнські цінності зазначає: «найбільш важливими цінностями Православ'я, проголошені в Нагірній проповіді, є каяття, правдолюбство покірність, милість, щиросердність, миротворчість, страждання. У той же час Нагірна проповідь не може стати основою права навіть і в християнській державі, але Євангеліське вчення не може не впливати благотворно на юридичну систему держави, яка схиляє свою шию перед навчаннями Христа» [338, с. 23].

Християнство з його цінностями добра, істини, милосердя, справедливості, любові є шляхом до самого себе. «І в цьому сенсі християнство це шлях до свободи, яка лежить всередині кожної людини. Шлях цей складний, він йде через «очищення» самого себе, «очищення» від усього поганого і непристойного. Але важливо те, що такий «очищений» людина є цінністю не тільки для суспільства, а й для права, бо він, будучи вірним Законові Божому, тим самим є вірним закону державному, стає громадянином законослухняним і правокультурним. У цих умовах можна говорити і про високу ефективність реалізації права. Дотримання Законами Божими, природним чином підштовхує громадянина слідувати законам юридичним, робить з нього свідомого суб'єкта права».

Духовність, формована християнством і ісламом як основа

громадянського суспільства, має незмірно більш глибоке значення, ніж матеріальні цінності. На думку деяких фахівців, іслам як наймолодша релігія знайшла у теперішній час невпевненість в собі і комплекс підозрливості і неприйняття до іудейсько-християнської цивілізації [60, с. 23].

Як справедливо зазначає Е. Бикова, «слід врахувати, що три великі релігії – живі субстанції, що розвиваються, причому Коран увібрав все, що пов'язано з Біблією і Торою. Іслам не протистоїть з православ'ям, в основі мають місце протиріч лежать не релігійні причини, а економічні, соціальні і т.д., які людина реалізує через релігію. Реалії сьогодення такі, що процеси, що відбуваються в світі, багато в чому обумовлені глобалізацією. Вона не усуває відмінностей між різними цивілізаціями, але створює нову структурну диференціацію світу, вносить величезну напругу в життя окремих націй і народів, викликаючи бурхливі протести. Часом глобалізація сприймається як ворожа, руйнівна сила. Особливо болючі реакції в економічно відсталих країнах, де демонстрація новітніх досягнень і відповідного їм рівня і стилю життя викликає неприязнь. Картину глобалізації слід оцінювати критично. Відбувається експансія західної культури в їх звичний світ, що призводить до руйнування не тільки економічних, військових, політичних структур, а й духовних, що викликає найбільший протест» [42, с. 22].

Проводячи співвідношення західної правової традиції з ісламською слід зазначити, що ісламська цивілізація дотримуватися геоцентричного принципу в питаннях мірооозренія, пояснення механізмів історичних і політичних процесів. В основі світобудови перебуває трансцендентна воля, якої людина повинна підкоритися. Завдання людини - розпізнати цю волю і діяти відповідно до її принципами. Звідси периферійна значимість проблеми прав людини.

Захід використовує антропоцентричний принцип, коли в центрі світогляду залишений сам чоловік, який підпорядковує собі сили природи і суспільства, а його права як особистості займають пріоритетне місце в школі правових цінностей.

Ісламська культура сакралізує політичну владу. Релігія набуває державний статус, висвітлюючи політичну традицію. Захід демонструє незалежність політичної сфери від морально-релігійної, прагне дистанціювати церква від держави. мусульманської культури властиво осягнення істини інтуїтивним шляхом, тоді як західна йде до неї, використовуючи метод раціоналізму, визнаючи істинним лише те, що підвладне розуму і волі [45, с. 82-83].

Об'єктивні відмінності між цивілізаціями хоча і служать культурними поділами, не є антогоністичним в тому сенсі, що не спонукають своїх носіїв до прямого зіткнення, яке може бути спровоковано правлячими елітами заради досягнення власних вигод.

Своєрідність ісламу полягає в тому, що це не тільки віра, а й система релігійних, життєво важливих цінностей, що регулюють поведінку мусульман. Ісламське право є невід'ємною частиною релігії і представляється як симбіоз релігії і права. На відміну від інших релігій світу, іслам значно глибше охопила всі сфери людських відносин і протягом багатьох століть виступав в якості їх універсального регулятора. Особливо велике його вплив на організацію сімейно-побутових відносин, на формування буденної свідомості мусульман [44, с. 26].

Розмірковуючи над загальнолюдськими цінностями, які вийшли з релігійних цінностей, слід зазначити значення сорому в мусульманській правовій традиції. На жаль, значення сорому практично відсутня в західному суспільстві.

Релігія тісно пов'язана і спирається на етнокультурну традицію,

тобто на досвід багатьох поколінь, надає її нормам сакральний характер і тим перетворює їх в жорсткий стандарт поведінки, в обов'язковий стереотип. У свою чергу, традиція створює так званий захисний панцир, що оберігає від руйнування. Саме в цьому зворотному взаємодія релігії на життя суспільства, на характер культури, на роль історії.

В ході процесу глобальних змін у світі, в тому числі серйозної модифікації звичних норм і стандартів, на перший план енергійно висувається національно-культурна традиція, захисно-охоронні функції якої спираються на релігію як символ національного опору.

Все це пов'язує воедино суспільство і релігію, соціально-економічний зміст серйозних процесів внутрішньої трансформації країн традиційного Сходу і їх національно-релігійну форму. Саме релігія багато в чому визначає вигляд тієї чи іншої цивілізації [48, с. 16, 19].

На думку Л. Васильєва: «релігія є те, що дає людині при дотриманні правил духовного життя можливість єднання з джерелом життя, істини і блага - Богом. Стосовно держави і суспільству релігія на сході була цементуючою основою, але ефективність цієї основи, сила її захисної потуги багато в чому залежали від неї самої. Відомо, що різні релігійні системи далеко не в однаковій мірі зміцнювали традиційну соціальну структуру або існуючу політичну владу. Релігія на Сході завжди робила ставку на стабільність, консервацію існуючої норми, збереження соціально-політичного статус-кво. Запозичення подібних ідей і уявлень, запозичення культур і зрівняння культурного потенціалу за рахунок використання досягнень вирвалися вперед народів завжди була законом розвитку людства» [48, с. 29].

Сила ісламу не в кількості її adeptів, а в ідейно-інституційній структурній неподільності вселенської мусульманської громади. Для ісламу в найбільшій мірою характерна інтегруюча функція релігії, яка представлена тут в найбільш наочній і дієвій формі. Іслам сьогодні -

в умовах зміненої політичної картини світу з нерідко провідною роллю ісламу в визначенні політики і тактики всіх країн, що розвиваються - має об'єктивне умова не тільки для збереження в якості однієї з провідних релігійних систем світу, але і для деякого посилення свого значення в якості ідейного прапора національних рухів в значній частині земної кулі [48, с. 184].

На відміну від християнства, в ісламі немає церковної організації, немає ієрархії. Будь-мусульманин, який отримав досить знань, може займатися релігійними справами. Кожен мусульманин співвідносить своє життя з Кораном і Сунною.

Здійснено аналіз правової культури східних слов'ян, розвиток уявлень про нею протягом кількох століть розробив досить цікаву концепцію слов'янського права. Проаналізуємо її основні положення та з'ясуємо наскільки виправданим є включення правової системи України до неї

Правова культура східнослов'янських народів об'єднана загальною релігією – православ'ям. Православ'я, об'єднане із слов'янським світоглядом, є не простою формальною відмінністю від католицизму, а являє собою принципово новий світ духовності, є духовним ядром потенційно нової цивілізації. ...Усі ці суспільні процеси і культурні компоненти утворили фундамент правової ментальності східнослов'янського етносу і його нерозривний зв'язок із звичаєм та мораллю [236, с. 65]. Так, П. І. Новгородцев вважав, що повне панування колективізму є присутнім в тій культурі, в якій правосвідомість суспільства наповнена православною духовністю [212, с. 411-412].

Як зазначає П. П. Баранов, «право у правосвідомості і правовому менталітеті слов'ян завжди було синонімом правоти, правди і навіть справедливості, на відміну від західного, де здебільшого право пов'язувалося із законністю, формальною визначеністю,

впорядкованістю. У слов'ян концепції права міцно поєднані з релігійно-моральними ідеалами, де вивчення права є невід'ємним від долі держави, культури, від ролі особистості у державі» [22, с. 10].

Висловлюється справедлива точка зору, що слов'яни, будучи єдиною просторовою і мовною групою, не є єдиною культурною групою [150, с. 11], оскільки в культурно-історичному і культурно-політичному аспектах вони дуже різні [96, с. 335].

Серед дослідників слов'янської правової культури утвердилася стійка позиція, що коріння слов'янської правової традиції тісно переплітаються з православною релігійною традицією. «З XI ст. частиною давньоруського права стає православне церковне право. Специфіка його взаємодії із звичаєм і світським правом, багато в чому визначило у майбутньому правову систему. Православна церква ніколи не розрізняла церковні канони і державні закони, ніколи прямо не забороняла язичництво, що відповідало характеру давньоруського світогляду. У правовій православній традиції існувало певне уявлення про ідеальну форму взаємин між церквою і державою. У той же час в історії цей ідеал реалізовувався не часто, оскільки церковно-державні відносини – явище двостороннє із пов'язане з співвідношенням церковного права і національного законодавства» [130, с. 26].

Основними духовними цінностями слов'янської правової традиції виступають: істина, віра, життя, любов. Держава офіційно закріплює більшість духовних цінностей, які, на відміну від правових цінностей, є незмінними, вони є вічними протягом багатьох століть у тій формі, у якій їх було закріплено спочатку. На них не впливають ні історичні перипетії, ні державні перетворення. Православ'я є в основу слов'янської традиції. Для слов'янської правової традиції є характерним тісний зв'язок з релігією, яка має прояв в обмеженні основ права християнськими вченнями в його православній інтерпретації; пріоритет

обов'язків над правами тощо. Це на відміну від західної правової традиції, де пріоритетна роль відводиться праву, де проводиться досить чітка межа між правовими та релігійними інституціями, де усвідомлюється перевага права над політичною та релігійною владою тощо. Домінантами західної правової традиції є раціоналізм і політичність, а слов'янської – релігійність і моральність. Слов'янська концепція права найтіснішим чином пов'язана з релігійно-моральними ідеалами.

Ціннісні парадигми слов'янської і західної традицій істотно різняться. Якщо слов'янська правова традиція характеризується утвердженням єдності суспільства і людини, пануванням таких нормативів, як справедливість, гуманність, щирість, повага до старших, збереження сім'ї, самоудосконалення, самопожертва, то західна правова традиція характеризується пріоритетом індивідуальних цінностей над суспільними, протиставленням особистості і суспільства, рівністю, свободою, недоторканністю, правами людини тощо.

Аналізуючи слов'янську і західну традиції права, необхідно вказати на те, що деякі цінності схожі, але їх розуміння, тлумачення відрізняється. На думку В. О. Четверніна, «система цінностей сучасної правової культури виражена в ідеології природних і невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, пріоритети якої визначено у наступному судженні: людина, її права і свободи є найвищою цінністю» [343, с. 130]. Такий підхід є характерним для християнства взагалі, але католицька традиція на практиці обмежує свободу людини через зовнішній авторитет, а православна – цілком визнає і додає до цінності індивідуалізму цінність соборності, яка, за словами В. М. Тростінова, є особливим видом колективізму, в якому люди об'єднуються спільними сподіваннями до Христа [316, с. 222].

У юридичній літературі висловлено думку про те, що для

слов'янської самосвідомості є характерним сприйняття правових норм у контексті того, що правова справедливість стоїть вище закону. Це пов'язано з традицією, яка не тільки по'єднує сьогодення з минулим, але й передає наступним поколінням весь досвід попередніх поколінь. Із давніх часів на традицію орієнтувалися уся життя і діяльність людини. Кожен народ має свою традицію і ретельно її оберігає. У кожній правовій сім'ї традиція є різною, головним орієнтиром є її внутрішній склад та ієрархія цінностей» [239].

Відмінності між слов'янською і західною правовими традиціями має прояв також у типах світогляду. Якщо слов'янський світогляд прагне до самоізоляції людини від зовнішнього світу і поглиблення у внутрішнє духовне життя, то західний світогляд виражений в націленості людини на пізнання зовнішнього світу, на активній вплив на цей світ. У підпорядкуванні людини життєвим силам природи полягає сенс буття для слов'янської правової традиції, у самодостатності людини, у зміні природи – сенс буття для західної правової традиції.

Б. Крупивніцький відзначав, що історія і менталітет українського народу зазнали латинського, візантійського і шведського впливу за часів Київської Русі, а польського, російського і кримського (татарського) – у феодальну і нову епоху.

О. М. Лисенко висловлює точку зору, що слов'яни, будучи єдиною просторовою і мовною групою, не є єдиною культурною групою, а для стратегії правового розвитку України важливим є не геополітичні, а культурно-політичні виміри, ідентифікація її з таласократичною цивілізацією, яка базується на християнстві, грецькій філософії, римському праві [150, с. 11].

Для слов'янської правової традиції є характерною специфічна система правових цінностей. Серед її правових традицій В. М. Синюков виокремлює:

1) самотність державності, яка не піддається нівелюванню навіть після тривалих і масованих включень зарубіжних управлінських і конституційних форм. Існує винятковий зв'язок права з державою»;

2) особливі умови економічного прогресу з базуванням на колективних формах господарювання;

3) формування особливого типу соціального статусу особистості, для якого є властивим «переважання колективістських елементів у правосвідомості, але без жорстої диференціації особистості в державі».

4) тісний зв'язок традиційної основи права і держави «із специфікою православ'я»;

5) спадковість через Візантію законодавчих традицій римського права [286, с. 175].

В. І. Лафітський також виокремлює характерні для сім'ї слов'янського права риси, а саме:

прагнення до духовного обґрунтування права і соціальна справедливість;

широка участь держави в регулюванні економічних, соціальних і політичних відносин;

особливий правовий статус природних ресурсів та обмеження права приватної власності;

особливості мови права, правосвідомості, стилістики правових актів» [143, с. 21].

Спадщина минулого обумовлює багато рис слов'янського права. Особливу увагу науковець приділяє соціальним питанням, оскільки християнські ідеали соціальної справедливості, соціальної єдності і милосердя завжди є невід'ємною частиною правової свідомості слов'ян.

Описуючи риси сучасного слов'янського права, В. І. Лафітський звертається переважно до конституційних норм, оскільки вони, на його думку, «незважаючи на безліч невирішених проблем, прорахунків і

коливань, визначають шлях розвитку правового світу слов'ян» [143, с. 24].

При цьому слід зазначити, що законодавство є лише однією з форм існування права. Велике значення мають звичаї, традиції, які доповнюють, змінюють або стримують владу. Чинні в різних місцевих, національних або професійних спільнотах, вони формують міцний глибинний правий масив.

Помітний вплив на право здійснює мова права слов'ян, яка формувалася протягом багатьох століть. Такі юридичні категорії, як держава, право, влада, уряд, суд, закон, суспільство мають у слов'ян особливе значення, що опосередковує своєрідні образи, непритаманні носіям інших правових культур.

Так, в слов'янських мовах право тісно пов'язане з такими поняттями, як «справедливість», «правда», «праведність», «правильне». Всі вони мають один корінь. Такий же семантичний зв'язок можна знайти в інших мовах. Але у слов'янських мовах право асоціюється не тільки з правдою і справедливістю, а й з такими поняттями, як «правити», «правитель». В результаті у свідомості виникають стали образи, в яких право постає в основному як продукт волі правителя, народ – об'єктом управління, а справедливість, як благо, яке виходить від правителя.

Ще одна риса, притаманна слов'янським мовам – це пов'язаність права не тільки з матеріальним, але й з духовним життям. У ньому часто звучать релігійні або містичні мотиви. Так, в основу слова «закон» покладено слово «кон», що означає межу, початок і, разом з тим, кінець. Не випадково протягом багатьох століть слово «закон» асоціювалося в основному зі Святим Писанням – Біблією.

Ще однією рисою мови права слов'ян є драматичність і глибина звучання. На цей феномен уперше звернула увагу французька дослідниця Ш. Курильських-Ожазі. Вона, описуючи звучання таких термінів, як

«злочин» і «покарання», зазначала, що вони звучать дуже драматично, нагадують Ф. Достоевського; вони викликають моральний осуд, який за силою і справуванням є значно сильнішим, ніж у французькій ментальності».

Слов'янське право має спільне коріння та історію розвитку. У ньому, на відміну, від правових систем Італії, Іспанії, Німеччини та Австрії, не було будь-якої помітної рецепції римського права [275].

І хоча слов'янським правом було сприйнято деякі правові конструкції романо-германського і загального права, воно і зараз зберігає свою унікальність. У ньому склалися самобутні юридичні конструкції, які забезпечують особливий баланс суспільних і приватних інтересів, проявляються, перш за все, в регламентації питань власності, надрокористування, державного управління економікою і соціальною сферою.

Поступово складається й особлива стилістика оформлення правових документів. У нормативних актах слов'янських держав досить чітко простежується тенденція до забезпечення якомога повнішого регулювання суспільних відносин. У цьому вони зближуються швидше з актами держав загального права (Велика Британія, США), ніж з актами держав романо-германської системи права. І навпаки, судові рішення слов'янського світу відрізняються чіткістю у викладенні справи, з обґрунтуванням позицій, що не є характерним для судових рішень не тільки загального права, але й романо-германського права.

Варто також зазначити, що в науковій літературі висловлюються сумніви щодо цієї точки зору. Так, Ю. М. Оборотов зазначає, що «використання слов'янства як підстави для виокремлення самостійної правової системи, є досить сумнівним, оскільки слов'янський світ є значно ширшим, ніж простір, на якому діє ця правова система. Викладає також сумніви твердження про те, що законодавчі традиції римського

права були отримані через Візантію» [225].

Дослідники, які вважають можливим формування слов'янського права з пріоритетним впливом російської правової ідеології, вважають, що риси, властиві слов'янському праву, мають прояв у незалежності від їх входження до того чи іншого регіонального об'єднання (наприклад, Європейський Союз), від різниці у віросповіданні, ідеології. Тому, на думку В. І. Лафітського, «висновки не тільки про приналежність слов'янських правових систем до відокремленого правового співтовариства, про неприпустимість визнання правової «колонізації» слов'ян, з неминучістю випливають із твердження про їх входження до романо-германської правової сім'ю» [143, с. 25].

Динамічний розвиток міжнародних відносин спричинив включення слов'янських держав до міжнародних зв'язків, що обумовило природне запозичення певних чужорідних положень, а саме, правових конструкцій із романо-германського і загального права. Така взаємодія на міжнародному рівні зовсім не виключає унікальності слов'янського права. Як зазначають сучасні дослідники слов'янського права (В. М. Синюков, В. І. Лафітський, Д. В. Ворсін, М. Ю. Рязанов) [286; 143; 54], у слов'янському праві склалися самобутні юридичні конструкції, які забезпечують особливий баланс суспільних і приватних інтересів, що проявляється, насамперед, у регламентації питань власності, надрокористування, державного управління економікою і соціальною сферою.

До характерних особливостей слов'янського права також зараховують підвищену увагу до гарантій прав і свобод. Наприклад, у Конституції України закріплено: «Усі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21). Це положення є вираженням існування людей із рівними правами у формі громади (без рабовласництва, яке було

притаманним іншим державам) і є традицією слов'янського світу. У Конституції Польщі ці положення сформульовано дещо в іншому самобутньому стилі: «Природна і невід'ємна гідність людини є джерелом свобод і прав людини і громадянина. Повага до них є обов'язком органів державної влади. Обмеження не можуть порушувати сутності свобод і прав» (ст. 30 та 31).

Таким чином, не можна заперечувати того факту, що релігійно-духовні цінності є основою існування як суспільства в цілому, так і правової системи. І саме від того, яке місце в системі цінностей займають релігійні цінності, залежить найвищий рівень ефективності застосування права в суспільстві.

У сучасному світі більшість демократичних держав визнали себе світськими державами, що означає їх відділення від церкви. Моделі державно-церковних відносин в європейських державах з певною часткою умовності можуть бути класифіковані в такий спосіб: держави з офіційно узаконеною і фактично панівною церквою або державною церквою; держави з конституційно визнаної традиційною релігією (конфесією) в суспільстві; держави з конституційно узаконеним відділенням церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Принципами, на яких будуються взаємини держави і церкви, є: 1) відділення релігійних об'єднань від держави, 2) однакове (рівне) ставлення держави до усіх конфесій, 3) підпорядкування релігійних об'єднань розпорядженням закону; 4) неприпустимість наділення релігійних об'єднань державними повноваженнями, 5) невтручання держави в справи церкви і церкви в справи держави, 6) світськість державної освіти. Відокремленість церкви від держави також передбачає взаємну незалежність в питаннях формування світогляду і ціннісних орієнтацій суспільства.

Підсумовуючи значення релігійних цінностей хотілося б

процитувати стародавній китайський афоризм: «закон є злидні моралі». Суспільство, яке не має міцних моральних засад, потребує допомоги держави при вирішенні елементарних життєвих проблем. Як зазначає В. В. Сорокін: «зростаючу кількість нормативних актів свідчить про падіння моральності людей, які в разі потьмарення своєї совісті потребують у внутрішньому підганяння» [294, с. 138]. Духовна убогість веде до низької культури людини не тільки в цілому, але і зниження правової культури, і як наслідок низького рівня правосвідомості. Для таких людей «держава є неминучими і необхідними ходулями або милицями, які допомагають їм ходити по належному шляху, а політика держави є для них ідеологічним і практичним посібником за допомогою встановлення їм законів і установ» [234, с. 75].

Звісно ж, що в основу сучасної світської держави не можуть бути покладені цінності будь-якої однієї релігії, шлях навіть і традиційної релігії (таке можливо лише в правових системах релігійного типу) .. У площині цінностей коректно класифікувати цінності на кшталт «світські - релігійні», і вживати поняття «світське і релігійне в ціннісних орієнтаціях суспільства».

Процес відходу від ідеологічних установок радянської епохи і пошук нових ідеологічних установок як системи загальнонаціональних цінностей і ідеологічних орієнтирів передбачає активний діалог держави і релігійних об'єднань в питаннях формування цінностей суспільства. Очевидно, в цьому і полягає справжній сенс принципу віддаленості церкви від держави. Мається на увазі не відлучення церкви і не дистанційованість від релігійних цінностей, а включення цих цінностей (не тільки християнських) в загальну систему цінностей світської держави.

Базові цінності в силу однакової значущості для будь-якого індивіда, а також однакового смислового наповнення, можуть

претендувати на статус універсальних, загальнолюдських. Різне відображення ідеї універсальних цінностей у системі позитивного права різних держав обумовлено їх різними концепціями, які по-різному інтерпретують походження, призначення та вищий сенс цінностей [36, с. 51].

Дуже важливим є питання про те, чи є універсальними деякі правові цінності або правові цінності унікальні, індивідуальні для кожної культури? Так, наприклад, у сучасній літературі зустрічається точка зору, що справедливість є тією правовою цінністю, яка є універсальною та унікальною для будь-якої правової традиції. «Оскільки справедливість є сутністю будь-якого права і є основною правовою цінністю, то і питання про співвідношення універсального і національного в ціннісному вимірі права може вирішуватися на підставі співвідношення універсального і особливого як в самій справедливості, так і в феномені, в якому опосередковуються принципи справедливості в сучасному суспільстві – правах людини» [168, с. 98].

Сучасна ситуація у світі характеризується множинністю і різноманітністю культур, а також їх прагненням зберігати і захищати свою ідентичність. Абсолютно зрозумілим є прагнення до врахування національно-культурних традицій у сфері діалогу правових культур. Саме той напрямок досліджень, який було засновано історичною школою права, і розвивається сучасною герменевтикою, зорієнтованою філософією права. Виникає запитання: «Чи суперечить це прагненням необхідності визнання прав людини, що виходить із пріоритету загальнолюдських цінностей справедливості? Оскільки у дійсності збереження як індивідуальної, так і культурної своєрідності залежить від того, що всі матимуть рівні права для цього, або усі відчуватимуть однаковий моральний обов'язок поважати права «будь-кого іншого» – різноманітні форми життя і форми етносу [13, с. 117].

У змісті як західних правових цінностей, так і незахідних правових цінностей досить багато загальнолюдських (універсальних) правових цінностей. Останньому факту не в останню чергу сприяє міжнародно-правове закріплення правових цінностей. Так, «Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй», затверджена резолюцією 55/2 Генеральної асамблеї ООН 8 вересня 2000 р., констатує, що в ХХІ ст. важливе значення для міжнародних відносин матимуть цінності свободи, рівності, солідарності, терпимості, поваги до природи, спільної відповідальності [78, с. 86].

Такі універсальні правові цінності, як права людини, справедливість, верховенство права і закону, дійсно завойовують усе більше прихильників в незахідних правових системах сучасного світу. Однак, з огляду на відмінності в історичних умовах формування правових систем, правовій культурі, правовій ментальності, соціальних, економічних, політичних та інших їх складових, наслідки такого впровадження західних цінностей не є безпроблемним. «Залежність установок і цінностей від соціально-економічного контексту проявляється у впливі на їх специфіку існуючих соціальних і соціокультурних розмежувань. Зокрема, для західних країн тривалий час в цілому була характерною структура цінностей та установок, сформована під впливом соціальних розмежувань індустріального суспільства» [321]. Ці фактори можуть призвести до загострення конфліктів.

Тому права людини, як конкретизація універсальних моральних принципів, проявляють себе тими нормами, на основі яких є можливим мирне співіснування індивідів та різних культур і співпраця в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання надає можливість вирішити, здавалося б, непримиренні протиріччя між позиціями універсалізму прав людини і плюралізмом культурної своєрідності, а саме право на культурну ідентичність може бути

розглянуто як значне для всіх людей індивідуальне право.

Підхід, який заперечує крайності як універсалізму, так і партикуляризму, розробляється сучасною комунікативною філософією права з позиції етики дискурсу. Згідно із цим підходом співвідношення між етикою справедливості, яка обґрунтовує примат універсальних принципів справедливості, і орієнтація на традиційні цінності партикулярного співпраці (або етноетики добра), що обґрунтовує примат національного у ціннісному вимірі права, може бути розглянуто як співвідношення формальної доповнюваності, чи як нормативна перевага першої над останньою [14, с. 85].

Як зазначає К.-О. Апель, «таке обмеження приватних інтересів для певної культури не може бути встановлено наперед (апріорі), а узгодження між формальним універсалізмом і локально значущою етикою (етноетики) має стати предметом відкритої дискусії, завданням дискурсивного досягнення консенсусу. Саме цим, із позиції дискурсивної етики, обґрунтовується положення про те, що безумовний пріоритет загальновизнаних норм, прав людини мають бути підтверджені у консенсусі за допомогою дискурсу, тобто має бути закріпленням у конституціях та в усьому законодавстві. Ніхто не може нав'язати суспільству універсальні норми і цінності, якщо їх не визначено самим співтовариством за умови збереження власної ідентичності та співіснування з іншими культурними спільнотами» [14, с. 85].

Прогрес у розвитку цивілізацій є дуже складним і суперечливим. Важливим є зберегти свою самобутність, не уподобитися інших цивілізацій, але в той же час, не менш важливим є запозичувати всього доцільного, життєво необхідного для збагачення цивілізації. «Без усвідомлення такої необхідності «зміни» в суспільному житті просто не відбувалися б, що призвело б до застою суспільного культурно-історичного розвитку» [190, с. 568].

Отже, прагнення до утвердження своєї самобутності, своєрідності правових цінностей набуває все більшого розмаху. І не дивлячись на те, що фактично в багатьох країнах національне законодавство закріплюються універсальні правові цінності, мова іноді йде про їх декларування. На сьогоднішній день найбільші дискусії ведеться навколо економічних, соціальних і культурних прав, невизнаних багатьма державами в силу економічних, релігійних, традиційних чи інших обставин.

Таким чином, універсальними цінностями для будь-якої правової культури є лише ті правові цінності, які становлять основу життя людини. Що стосується релятивізму правових цінностей, то він обумовлений відмінностями у правовій культурі, правовій ментальності, правовій ідеології, правових традиціях. За кожною культурною традицією визнається право відстоювати будь-які інтереси і прагнення до кращого, гідного життя, у тому числі й інтереси, які належать до питань духовної ідентичності та своєрідності, але до тієї міри, поки поважається і дотримується головна норма такого дискурсу. Саме тому у діалозі правових культур універсальні правові цінності накладають певний відбиток на всі випадки реалізації релятивістських правових цінностей. Однак ніяке дотримання регіональних правових цінностей не може призводити до порушення прав людини. Виявлення загальних правових цінностей у діалозі Захід-Схід сприяє зближенню правових систем сучасності. Діалог – головна правова цінність теперішнього часу, яка є засобом боротьби з правовою ксенофобією.

3.2. Конфлікт правових цінностей в діалозі правових систем

Сучасне суспільство вступає в якісно нову епоху розвитку – в епоху глобалізації. У свою чергу, глобалізація розвиває чутливість до локального, точніше – до локальних культур. Як зазначає І. Л. Честнов, «це є відповідною реакцією на нівелювання культурних відмінностей, обумовлене глобалізаційними процесами, у тому числі нееквівалентним поінформованим обміном. Цьому ж сприяє «антропологічний переворот» у суспільних науках. У результаті прийшло усвідомлення того, що світ не став і, скоріше за все, не стане єдиним цілим. Світ складається із відносно самостійних культур – цивілізацій, які не можуть ранжуватися на вищі / нижчі, передові / відсталі, оскільки кожна з них є самоцінною і самодостатньою. У зв'язку із цим уявляється необхідним відмовитися від монологічної вестернізаторської глобалізації, яка є домінуванням західної культури у діалозі культур–цивілізацій» [342, с. 282].

Як кожне суспільство, так і кожна культура відрізняються за допомогою власної системи цінностей, чия ієрархія визначається власним світоглядом. Тому етико-теологічна єдність, яка є характерною для будь-якої культурної сфери, являє собою вид синтезу цінностей, які при відмінностях відповідних співтовариств і народів є загальними. Кожна культура має свою картину світу – релігійного або філософського характеру, своє уявлення про суспільство, свій ідеал людини, свою схему відносин між людиною і суспільством. Культури розрізняються між собою за допомогою їх радикальної відмінності уявлень про цінності, що створює свій етико-теологічний контекст. Це і є основою їх оригінальності й різноманітності [178, с. 19].

Правові системи, що видаються автономними, насправді більшою мірою пов'язані із своєю структурою та історією суспільства. Але й самі суспільства не є автономними. Звичаями, релігією, мистецтвом,

світоглядом, тобто тим, що можна назвати етико-теологічною відповідністю, своїм реальним оточенням вони пов'язані із тією культурою, до якої належать і чию картину світу, суспільства і людини відображають за допомогою соціальної системи цінностей. У зв'язку із цим виникає питання: чи не є відносини між кожним суспільством і відповідною йому культурою поясненням, з одного боку, спорідненості правових систем однієї правової сім'ї, а з іншого, – відмінностей між правовими системами різних правових сімей, саме тим, що їх суспільства належать до різних культур [177, с. 272-273].

Між західною і незахідними цивілізаціями досить чітко простежуються асиметричні, вже спочатку нерівні відносини. Але ця асиметричність різниться. Так, існує суперництво між західною та ісламською цивілізаціями, пріоритет в якому за Заходом. Є також асиметричність між західною і конфуціанською цивілізаціями, але відносини між західною і японсько-тихоокеанською нагадують дуальність – глибоке взаємопроникнення.

У теорії права в залежності від пріоритетності індивідуалістичних і колективістських засад виокремлюють два типи правових культур: персоноцентристську і соціоцентристську. Для першого типу головними цінностями є особистість та її права; в другому – колектив, його права та обов'язки.

Правові цінності, як один із системоутворюючих елементів окремої культури, протягом усієї історії людства зазнавали серйозних трансформацій, починаючи з моменту їх появи і до теперішнього часу, вони відображають особливості різних історичних епох, правових культур.

Однією з ключових проблем, яка перешкоджає діалогу правових систем та є чинником їх конфліктності, є відмова від визнання рівності цивілізацій. Це, у свою чергу, призводить до «надлому» цивілізацій, які

прагнуть нав'язати іншій цивілізації свої правові цінності, уявлення про світоустрій на зразок західної моделі.

Слід визнати, що відстоювання своєї релігії, культури, традицій, звичаїв – є прагненням зберегти свою цивілізацію. У міжцивілізаційній взаємодії зберігає свою актуальність протягом усієї історії розвитку людства релігійна складова. Сучасні міжрелігійні конфлікти є вкрай гострими.

А. Дж. Тойнбі вказує на існування, поряд із позитивними, і негативних сторін контактів між цивілізаціями. Негативні сторони контактів можуть виникнути у результаті насильницького нав'язування чужорідних елементів цивілізації, яка є сильнішою. Прикладом цього є, наприклад, спроби прискореного впровадження демократії в африканські країни. У результаті зруйновано традиційний інститут правління – монархія, розвинувся тимчасовий сепаратизм, відбувся розкол між владою і народом. Між абстрактним ідеалом демократичного правління і реальністю, що не готова до демократії, є дуже велика та небезпечна прірва. Західний культурний елемент збезсилюється і втрачає свою цінність у відриві від рідного оточення.

У сучасному світі відбувається не тільки протистояння цивілізацій, але і їх «розлом» (останнє стосується зіткнення західної та ісламської цивілізацій). Характерно, що основою протистояння цивілізацій є культура, а не інші чинники. А. Дж. Тойнбі вважає, що історія цивілізацій нараховує шість тисяч років, і наводить чимало прикладів зіткнення цивілізацій [315].

С. Хантінгтон зазначав, що «цивілізації є несхожими за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найважливіше – релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, інвалідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про значущість

співвіднесення прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Ці відмінності утворювалися століттями. Вони не зникнуть і в найближчому майбутньому. Вони є більш фундаментальними, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Звичайно, відмінності не обов'язково передбачають конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство. Однак протягом століть найбільш затяжні й кровопролитні конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями» [332, с. 45].

С. Хантінгтон, як і А. Дж. Тойнбі, вбачає витoki майбутніх цивілізаційних конфліктів у культурі. «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінія розлому між цивілізаціями – це і є лінія майбутніх фронтів» [332, с. 33].

Нав'язування західних стандартів і цінностей набирає силу, і це має прояв не тільки у нав'язуванні культурних стандартів і цінностей, а й у агресивній політиці, що здійснюється під приводом демократизації і гуманізації «відсталих» правових культур. Як зазначав А. Дж. Тойнбі, «коли дві або більше цивілізацій вступають між собою в контакт, вони, найчастіше, володіють різною потенційною силою. Для людини є властивим використовувати свою перевагу. Тому і цивілізація, усвідомлюючи свою перевагу над сусідами, проявить цю силу, поки вона є» [316].

О. А. Лукашева зазначає, що зіткнення цивілізацій, кожна з яких претендує на визначальну роль у світі, неминуче породжує правові конфлікти, міжнародний тероризм, взаємне несприйняття та ворожнечу»

[159, с. 30]. Також науковець слушно зауважує, що «конфліктність ситуації ускладнюється ще й тим, що вторгнення чужорідних елементів веде до неузгодженості культурних елементів, причому не тільки у тій цивілізації, що є приймаючою, але часом у цивілізації, що насильно впливає на інші культури. Культура, яка втручається у розвиток іншої культури, втрачає свою єдність, оскільки вона проявляє насильство, що породжує неповагу до особистості, народу, його духовної сутності. Втрачається значущість моральних цінностей, що має прояв у порушеннях принципів рівності, коли більш сильна цивілізація виступає як «вище» соціокультурне утворення стосовно «нижчого» [159, с. 33].

На думку С. Бенхабіб, «між культурами існують незначні відмінності, які зводяться до того, що відповідні національності мають різний історичний досвід і різні етичні засади. Усередині подібного культурного оточення народності і національності також зберігають свою індивідуальність: культура – це ні в якому разі не одноманітність, а, навпаки, різноманітність всередині єдності. Зсередини культура не здається цілісністю; більш за все, вона формує, визначає горизонт, який постійно віддаляється у міру наближення до нього» [28, с. 5].

Проблема діалогу на рівні субкультур набуває принципового значення в умовах сучасного мультикультурного суспільства. Як зазначає С. Г. Чукін, мультикультуралізм у сфері права стверджує, що оскільки відсутня єдина для всіх часів і народів культура, що виражається як закінчена система цінностей, а також раціонально обґрунтована ієрархія цінностей, оскільки кожна культурна група (повинна мати) свою систему правових норм і має керуватися тільки нею. При цьому культурні відмінності визнаються основними, фундаментальними (оскільки саме вони забезпечують ідентичність людей), будь-який зовнішній вплив на ці відмінності має оцінюватися як найбільша несправедливість» [346, с. 248].

Значна частина юридичної академічної спільноти вбачає поширення універсальних правових цінностей як «магістральний шлях розвитку людства» [159, с. 35]. Інші вчені вказують на суперечливий, неоднозначний характер західних правових цінностей. За межами євроатлантичної спільноти універсальні правові цінності багатьма не розглядаються як універсальні, висувуються і відстоюються такі принципи, як вірність традиціям, соціальна рівність, суверенітет. Як зазначає В. В. Атаян, «ціннісні конфлікти виходять далеко за рамки теоретичних дискусій, є ставкою у боротьбі за політичне домінування у світі, що глобалізується. Цей світ розкриває себе як світ привілейований, елітарний у тому сенсі, що глобалізація виступає як західна, яку відстоюють, незважаючи на перешкоди у вигляді національної держави, колишньої локальної традиційної моралі, традиційних цінностей незахідних спільнот і країн» [16, с. 59].

Соціокультурні елементи сучасних цивілізацій по-різному піддаються впливові цінностей інших культур. Найбільш стійкі з них – релігія, культура, звичаї, традиції, мораль. Елементи, які більше відкриті до взаємодії – це економіка, мистецтво, наука, право. Стабільні, стійкі елементи цивілізацій, що має тисячолітню історію (китайська, індійська, ісламська), незмінно відстоюють основи своїх цивілізацій, і відкидають культурні інновації, здатні порушити стабільність і баланс основних культурних елементів.

Особливої актуальності нині набуває питання про протиставлення християнської та ісламської релігій. Найскладніше піддаються адаптації до чужого культурного середовища представники ісламської цивілізації. Це пов'язано, перш за все, з тим, що їх життя суворо регламентоване релігійними положеннями, які оцінюють дії людей із точки зору приписів норм шаріату.

Поширення радикальних та екстремістських течій, які

спекуюють релігійними поглядами, веде до зростання ненависті, нетерпимості та насильства, пов'язаного з екстремізмом. При цьому слід зазначити, що проблеми міжконфесійних відносин у межах окремих держав, у результаті активного втручання зовнішнього чинника, набувають нерідко затяжного характеру.

На необхідність модернізації ісламського права вказують самі мусульмани, визнаючи, що базування цього процесу лише на застарілих принципах може привести до негативних результатів через його прихильність методу повної залежності від «ясності» тексту джерел ісламського права. Разом із тим, проблема модернізації пов'язується саме з релігійними текстами: якщо текст незрозумілий, він має відповідним чином бути відшліфований, внутрішньо субординований, а не залишатися таким, що лише читається, що служить зразком для наслідування, як судження за аналогією [12, с. 262].

Вбачається, що на початку ХХІ ст. основою для запобігання конфронтації, конфліктів і порушень свободи релігії та переконань є міжрелігійний діалог. Дослідники підкреслюють важливість релігійної складової у розвитку відносин між цивілізаціями, як передумови для їх діалогу. Так, А. А. Красиков указує на спорідненість ісламу, християнства та іудаїзму як монотеїстичних релігій, що відображено у змісті Корану, Старого і Нового Завіту. У той же час, християнство та іслам мають свої канонічні особливості, які утверджуються як єдино правильні [80].

Протистояння існує не тільки між західною та ісламською цивілізаціями, але й між іншими правовими культурами. «Експансія обміну охоплює практично всі сфери культури, на передній план виступають прагнення очистити її від цінностей, які не вписуються у ринкові відносини, від національних святинь, на яких виховувалося багато поколінь народів. Нівелювання культур – це крок на шляху

створення однополярного світу, в якому позаекономічні цінності підлягають дискримінації» [242, с. 97].

У східній політології з'явилися нові концепти на основі зіставлення «індивідуалістичного» Заходу «колективістському» Сходу, отримують розвиток ідеї «азійських чи східних цінностей». Це є реакцією на тиск Заходу на країни Сходу з метою приведення у відповідність до західної моделі побудову суспільства і економіки [162].

Отже, концепція «азійських цінностей» є проявом посилення процесів культурно-цивілізаційної самоідентифікації в сучасних східних країнах. При цьому особливості цієї концепції полягають у її спрямуванні на вирішення суперечливих завдань – захисті пріоритетного значення традиційних цінностей для азійських країн і одночасно визнання необхідності модернізації, але такої, що має свої особливості та особливий шлях.

Теза М. Вебера про те, християнські засади капіталізму і неможливість його виникнення за межами західної (християнської) цивілізації, свідчить, що імпульс руху незахідних країн до сучасності йде ззовні. Як зазначав один із основоположників концепції «виклик Заходу – відповідь Сходу» Дж. Фербенк, на прапорі, з яким Захід почав свою ходу на Схід, було написано три найважливіші символи сучасності: «капіталізм, християнство, демократія» [1].

Західний вплив спричинив процес вестернізації, який відбувається в умовах напівколоніальної залежності, але це не зруйнувало «азійські цінності», більш того, вони набули пріоритного значення.

Експерти Світового Банку, аналізуючи стрімкі темпи зростання економіки країн Східної Азії – Китаю, Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Тайваню, Таїланду, Південної Кореї і Японії, зазначили, що крім інших факторів впливу, важливою є роль ідеології, традицій, певних морально-етичних цінностей і характеристик, властивих народам країн Східної

Азії, що має важливе значення в позитивному і негативному розвитку держави і суспільства [].

Основними складовими «азіатських цінностей» дослідники називають: уникнення зайвого індивідуалізму; підтримку міцної сім'ї; ощадливість; напружену працю; колективну взаємодію у масштабах країни; досягнення азійського соціального контракту; сприйняття усіх громадян як організаторів колективної справи (членів комуни); розвиток усього, що є морально корисним; відсутність абсолютної свободи преси; турбота про молодших і слабших; цінність освіти й навчання; тяжіння до сильного уряду; прагнення до політичної стабільності; служіння спільним інтересам перед політичною конкуренцією; неохочість до публічності й конфлікту; прагнення до компромісу, гармонії; «збереження обличчя» за будь-якої ситуації; консенсусний підхід до ухвалення рішень; вирішальна роль держави в ринковій економічній системі; співпраця уряду й приватного бізнесу; працелюбність; дисциплінованість; терпіння; невимогливість; готовність багато працювати; ощадливість; самообмеження заради економічного прогресу; прагматизм [67, с. 20;].

Політичні діячі країн Сходу, наприклад, прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю, зазначають, що азійські суспільства базуються на цінностях консенсусу й гармонії, лояльності до сім'ї й громади, ієрархії й поваги до влади на противагу західним цінностям із акцентом на індивідуальні права, громадянські свободи й конкурентну політику. Найбільшим пропагандистом концепції «азійських цінностей» був прем'єр-міністр Малайзії Махатхір Мохамад. Він доводив, що саме система цінностей визначає долю й добробут цивілізацій, народів і держав: коли держави втрачають цінності, що сприяли їх могутності, вони занепадають, їх змітають інші утворення, система цінностей яких переважає. Махатхір відносив до «азійських цінностей» передусім готовність людей багато

працювати, повагу до влади, дисципліну, підпорядкування інтересам більшості, шанобливе ставлення до старших [67].

К. В. Батигін категорію «азіатських цінностей» пропонує розглядати виключно як умоглядний конструкт, а не об'єктивно існуючі чинники розвитку певного, окремо взятого співтовариства. Економічні дослідження азіатських країн є обґрунтування останніх як орієнтирів сприйняття навколишнього світу [25].

Отже, «азійські цінності» уособлюють у собі найкращі спільні риси східноазійських націй, які варто плекати й розвивати. У теперішній час витоки її розуміння і специфіки поступово перемуються і ідеологічної сфери на економічну.

Підсумовуючи аналіз проблематики конфліктності правових цінностей в діалозі правових систем, доречною є думка О. А. Лукашевої, про те, що «головним завданням за любого сценарію розвитку є повага до інших традицій, ненасильницький шлях включення демократичних засад, стандартів прав людини тощо. Контакти цивілізацій не мають вичерпуватися лише економічними зв'язками. Діалог цивілізацій має відбуватися з використанням соціокультурних елементів, що піддаються взаємодії. Тільки діалог цивілізацій відкриває шлях до збереження багатства і різноманіття світу, розуміння цінностей соціально-історичної спільності, запобігання конфліктів [159, с. 38].

Напруженість у цивілізаційних взаємодіях не означає, що в епоху глобалізації ті чи інші культурно-історичні типи суспільства можуть бути поза взаємодією з іншими культурами та правовими традиціями і повністю відкидати будь-які впливи та інновації. Реальним вирішенням протиріч між правовими цінностями є об'єднання зусиль та взаємодія у вирішенні глобальних проблем сучасності, що, власне, і передбачає міжцивілізаційний діалог.

3.3. Права людини як основна засада універсалізму та релятивізму правових цінностей

Як уже наголошувалося, «... найвищим досягненням у розробці методологічних проблем у правовій науці України є утвердження як світоглядних орієнтирів базових загальнолюдських цінностей – принципів демократії, правової, соціальної державності, гуманізму, поваги до людської гідності, прав і свобод людини і громадянина» [305].

Сьогодні вчені не одностайні в питанні визначення поняття «права людини».

Розуміння прав людини в сучасній юридичній літературі зводиться до таких основних позицій: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода []; 2) права людини – це певні її потреби 6 чи інтереси [204, с. 8, 12]; 3) права людини – це її вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству []; 4) права людини – це особливий вид (форма існування, спосіб прояву) моралі.

Як слушно зазначає П. М. Рабінович, усі ці тлумачення (крім першого), відбивають досить суттєві, проте не онтологічні «статуси» досліджуваного феномена, і тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відбити саме онтологічну соціальну сутність прав людини [257, с. 17].

З точки зору Д. І. Луковської, права людини – це загальна і рівна для всіх міра (норма) свободи (можливої поведінки), необхідна для задоволення потреб її існування, розвитку, самореалізації, що у тих або інших конкретно-історичних умовах визначається взаємним визнанням свободи суб'єктами правового спілкування і не залежить від її офіційної фіксації державою, хоча і має потребу в державному визнанні і гарантуванні. Л. П. Рассказов та І. В. Упоров стверджують, що права людини є її невід'ємними властивостями і належать кожній з моменту народження. О. А. Лукашова вказує, що права людини – це визначені нормативно структуровані властивості й особливості буття особистості, що

виражають її волю і є невід'ємними і необхідними способами й умовами її життя, її взаємин із суспільством, державою, іншими індивідами. Продовжуючи далі відомий вчений зазначає, що права людини є невідчужуваними. Ніхто не може позбавити людину її природних природжених прав – на життя, на особисту недоторканність, вільний вибір способів своєї життєдіяльності, свободу совісті, думок, переконань, автономію в сфері приватного життя й інших прав [159, с. 12].

Як вже зазначалося, кожна історична епоха породжувала свою методологію концепції прав і свобод людини й відповідно, незважаючи на те, що ідеї прав і свобод людини мають довге коріння, класична концепція прав і свобод людини, а також пов'язаних з ними правових засобів їхнього забезпечення, зросла із західної філософської доктрини XVII–XVIII ст. Вона, за твердженням Л. І. Глухарьової, стала результатом становлення капіталістичних відносин внаслідок переосмислення процесу індустріалізації й модернізації суспільства. У цей час наукові знання виступали суворим відображенням об'єктивної реальності, і визнавалося, що теорія прав людини адекватно втілює цю установку.

Виникнення науки Нового часу як цілісного феномену внаслідок відбруньковування від філософії проходить у своєму розвитку три основних етапи: класичний, некласичний, постнекласичний (сучасний). На кожному із цих етапів відбувається вироблення відповідних ідеалів, норм і методів наукового дослідження, формулюється своєрідний понятійний апарат, певний стиль мислення тощо. Критерієм (підставою) такої періодизації є співвідношення (протиріччя) об'єкта й суб'єкта пізнання: Класична наука (XVII–XIX ст.) прагнула при описі й теоретичному поясненні досліджуваних нею об'єктів усунути з найбільшою вірогідністю усе, що стосується суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його діяльності. Таке усунення вважалося за необхідну умову одержання об'єктивно-щирих знань щодо світу. Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнання самого предмету, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом.

Класична теорія прав людини втілила ідеї Просвітительства й Французької революції 1789 р. (індивідуалізації, емансипації, раціоналізації тощо) [45, с. 6-7, 29-30]. Вона розглядає людину як сильну, вольову особистість, здатну самостійно скорити всі вершини суспільних відносин.

Поява альтернативного розуміння прав людини відбулася під впливом процесів соціалізації у XIX–XX ст. У некласичному типі раціональності на противагу класичному права й свободи людини розглядаються як можливості, які вона має завдяки зусиллям інших осіб соціальних груп, а також правовими засобами, виробленими в рамках національної правової системи. Але це аж ніяк не суперечить існуванню індивідуальних здібностей кожного. Затвердження людини в якості вільної й сильної особистості, якою вона виступала в класичній методології, вимагало переоцінки у зв'язку з реаліями, які показали, що із кризою матеріальних засобів використання своєї волі індивідом може бути паралізовано. Все це спричинило появу соціально-економічних прав як своєрідної допомоги держави людині. Ці права надавали індивідові можливість одержувати соціальні блага, необхідні для його існування й відповідну людську гідність в межах рівня матеріального благополуччя, визнаного суспільством.

Таким чином, у міру соціалізації й колективізації суспільного життя, як суспільне завдання відбувається становлення некласичної методології з її розумінням прав людини; у цей же період перелік прав людини доповнюється соціально-економічними правами. Наукове мислення того часу дійшло висновку щодо залежності результатів дослідження від ціннісної орієнтації суб'єкта пізнання і висунуло кілька пояснень щодо прав людини (теорії лібералізму, соціал-демократії, анархізму, екзистенціалізму тощо).

З розгортанням процесів глобалізації формується постнекласична концепція прав і свобод людини й правових засобів їхнього забезпечення відповідно до постнекласичної методології. Напрямок методології Нового

часу можна характеризувати як «посилення взаємозв'язку і єдності різноманітних галузей знань», постійне насичення знаннями з інших галузей науки. Права й свободи людини стали розглядатися крізь призму не тільки лише однієї юриспруденції, що показує буття права в достатньо вузькому розрізі, але й політології, етики, історії та інших гуманітарних наук. Завдяки постнекласичній методології підсилюються взаємозв'язки між різними сферами знань у юридичній науці, наукове знання визнається за соціально-детерміноване явище.

Постнекласичний тип раціональності приймає діалектику, динамізм, самогенезис прав і свобод людини. Центральною проблемою в постнекласичній методології стає еволюція цих прав і свобод. Як відзначає І. Л. Честнов, головна особливість культури постмодерна (посткласичної культури) полягає в критиці конститутивного базису суспільства попередньої епохи, де домінує культурна сфера, що визначає всі інші сфери його буття, що інтернізує зовнішній вплив у знаково-символічні форми й масову поведінку, що і є змістом соціального. Для розуміння змін в основах держави і права, що відбулися внаслідок переходу суспільства від індустріального до постіндустріального формату, необхідним виступає комплексний аналіз епохи модерну. Саме такі зміни вплинули на сприйняття образу права, тобто його ознак і принципів як змісту й форми правової реальності. Таким чином, ознаки держави–нації і права як міри свободи формально рівних індивідів, які впливають із конститутивних основ епохи модерну, пов'язаних переважно з обмінним типом суспільних зв'язків, неминуче змінюються в ситуації постмодерна, як це відбувається і з типом розуміння права.

У питанні універсальності прав людини стикаються дві діаметрально протилежні позиції - універсалізму і релятивізму. На універсальності основних стандартів в галузі прав людини наполягають представники універсального лібералізму (Дж. Роулза, Р. Дворкін та ін.). Прихильники релятивізму виходять із різноманіття правових культур і

прагнення останніх захистити свою ідентичність.

Згідно універсального підходу, права людини виникли на основі ідеї рівності всіх перед законом, свободи, справедливості. Ці ідеї - породження європейської цивілізації, яка увібрала давньогрецьку філософію, ідеї епохи Просвітництва, Реформації, чітке юридичне мислення, фундаментом якого стала унікальна система римського права. Вони є в основі ідеї рівності, формування юридичного світогляду, які змінили теологічний світогляд Середньовіччя. Місце догми, божественного права зайняло право людини, а місце церкви – держава [179, с. 491-498].

У зв'язку з цим виникає питання: чи можна вважати, що тільки універсальність, рівність і свобода позначають явища, які отримали назви «права людини», або ж у деяких цивілізаціях історично склалося негативне ставлення до рівності й свободи, що знімає питання про можливість їх існування в процесі формування та розвитку мережових цивілізаційних зв'язків? [159, с. 42].

На це питання різні науковці відповідають по-різному. Так, Дж. Раз вважає, що права людини поєднують виняткову важливість і універсальність [356, с. 9]. На відміну від «традиційних» теорій, які проголошують права людини універсальними тому, що це права, якими кожна людина має саме як людина, Дж. Раз пропонує раціонально-ціннісний підхід до виправдання універсальності прав людини: «Права виникають не обов'язково з прав. Вони виникають з міркувань про те, як досягти цінностей життя» [356, с. 10]. Наприклад, людина має право на освіту не завдяки приналежності до людського роду (в такому випадку печерні жителі в кам'яному столітті теж мали б це право). Це право ґрунтується не на певному передправі, а на універсальних положеннях – шанси досягти повноцінного життя залежать від володіння навичками користуватися сприятливими можливостями, доступними в певному місці і в певний час.

Дж. Раз вважає, що права людини не онтологічно, а синхронно

універсальні в тому сенсі, що всі сьогодні ними володіють всі люди. У сучасному світі життя людини визнається безумовною цінністю. Тому вирішальний внесок індивідуальних прав у виникнення світового порядку полягає в тому, щоб встановити та закріпити його зобов'язання щодо цінності людського життя. Додатковий вирішальний внесок прав людини у світовий порядок полягає в тому, що права індивідів підсилюють тиск на державу, корпорації та міжнародні організації, які є найбільш сильними суб'єктами на міжнародній арені.

Таким чином, важливість прав людини полягає в утвердженні цінності людини і перерозподілу влади - від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи і асоціації, які прагнуть захищати інтереси звичайних людей. Визнання прав людини означає визнання їх моральної гідності [356, с. 11].

Як зазначає Дж. Раз, «головні складності у змістовному плані пов'язані з необхідністю урахування саме діалектики універсального та різноманітного в розумінні і застосуванні прав людини. У деяких випадках виникає підозра, що вимоги у сфері прав людини є культурно упередженими, що існують ідеологічні вимоги переважання ідей Заходу по всій земній кулі» [356, с. 10]. Саме тому урахування тих основних складнощів, які виникають на шляху універсалізації прав людини, пов'язаних з культурним різноманіттям правової карти світу, є неодмінною умовою в умовах глобалізації. Вчений на прикладі права на здоров'я продемонстрував, що сама ідея здоров'я як правова цінність є відносною з точки зору правової культури. «Здоров'я стосується функціональних можливостей, а функціональні можливості стосуються типу дій, важливих для нормального успішного існування в певних умовах. Право на здоров'я має досить загальний характер, щоб передбачити попередження інвалідності та інших несприятливих ситуацій, а останні представляють очевидні приклади культурної відносності. Немає також єдиного способу щодо встановлення балансу між здоров'ям та іншими важливими речами.

Таким чином, при аналізі будь-якого права необхідно виявити практичний сенс права, визнати як його універсальність, так і його чутливість до культурних варіацій» [356, с. 16].

Однак, універсалісти не заперечують значущості культурного різноманіття в основних стандартах прав людини.

Ні одна із цих моделей не є досконалою і повною, саме тому є потреба встановлення компромісу і діалогу між різними правовими культурами.

Прихильники універсальних стандартів в галузі прав людини виходять з того, що ці стандарти мають бути реалізовані незалежно від будь-яких особливостей країни - культурних, політичних, економічних, ідеологічних [165, с. 51].

Перелік універсальних прав людини відображає ті цінності, без яких неможливий нормальний розвиток суспільства, заснованого на принципах свободи, верховенства закону, прав людини. Ставлення і взаємодія між країнами, розвиток економічних, інформаційних, культурних, екологічних, міграційних зв'язків не могло не відіб'ється на сприйнятті ідеї прав людини, запозичення еталонів правової культури, готовність будувати суспільні відносини відповідно до них.

Положення про універсальність прав людини було підтверджено Віденською Декларацією і Програмою дій, прийнятими на Всесвітній конференції з прав людини (1993 р.). «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні й взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливих та рівних засадах, з однаковим підходом і увагою ... Хоча необхідно мати на увазі значення національної і регіональної специфіки і різних історичних, релігійних і культурних цінностей, правових традицій, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, несуть обов'язки заохочувати і захищати усі права та основні свободи» [].

Ідея універсальності прав людини приймалася як аксіома і тривалий

час не викликала сумнівів у її прийнятності для всіх країн і народів сучасного світу. Однак останнім часом все частіше виникає питання про реальність дії цих прав, їх прийнятність в різних правових культурах.

Однак з часом стало ясно, що самоочевидні для європейського мислення цінності, що увібрали в себе кращі ідеали політичної та правової думки європейського континенту, важко сприймаються народами інших регіонів і культур, які включали їх в свої конституції і регіональні документи.

Деякі вчені ставлять під сумнів універсальність концепції прав людини. Зокрема, на релятивізмі у сфері прав людини наголошує І. Л. Честнов. Певною мірою він визнає універсальність прав людини, але лише як абстрактну ідею, яка повинна наповнюватися різним конкретним змістом в контексті окремої цивілізації [341, с. 82]. Вчений виступає проти нав'язування Заходом своїх стандартів прав людини до іншої культурної спільноти. Справедливим є його висновок про те, що Заходу слід з повагою ставитися до інших цивілізацій і замість монологу (диктату з позиції сили, який неминуче викликає відповідну реакцію) необхідно навчитися вести діалог [341, с. 73-82].

М. Моїсєєв також заперечує проти універсалізації прав людини, нібито однаково придатних для населення всіх планети. Це на його думку, така ж ілюзія, як і уявлення про можливості однозначної інтерпретації уявлень про «добро». Спроба уніфікувати поняття прав людини говорить лише про незрілість нашої планетарної цивілізації, або, краще сказати, цивілізацій, нерозуміючих того загального процесу самоорганізації, яким визначається розвиток суспільства.

Також відзначається, що культурне розмаїття є безперечним фактом життя в світі. Однак воно має подвійний характер: як важливий аспект процвітання людства, так і одночасно побоювання як загроза глобального громадянства [357, с. 28-56]. Науковець звертає увагу на те, в умовах небезпеки для людини важливу роль має відігравати міжкультурний діалог,

яких хоча і «не є вирішенням проблеми вузького партикуляризму або екологічної кризи, проте є першим кроком у напрямку виживання і процвітання людства. Саме культурне різноманіття має стати точкою відліку для міжкультурного діалогу» [357, с. 28].

Можливість глобальної стандартизації прав людини виключена, оскільки вона не враховує характеру цивілізації, в якій людина вихована, ті тисячі поколінь, які адаптували свої правила до тих умов, які визначило оточуюче їх природне середовище [201, с. 104-109, 152].

Західні вчені сумніваються в універсальній придатності свого традиційного уявлення про право, особливо для незахідних культур [30, с. 48].

Світ плюралістичний і містить безліч конкуруючих моделей людини, які виражаються в системі цінностей кожної цивілізаційної спільноті людей. Людина – породження свого світу, він вихований в нормативній системі, що існувала тисячоліттями. Соціально-генетичний код транслює цінності цього світу із покоління в покоління, і тому цивілізації, особливо стародавні, вважали стабільність головною умовою самозбереження та з обережністю сприймали культурні інновації. Це є характерним, насамперед, для цивілізацій, правове регулювання яких засновано на релігії [158, 43].

Цілком очевидним є те, що правові цінності різних правових культур відповідають їх світогляду. Тому не випадково після прийняття міжнародних стандартів прав людини, з розвитком процесів глобалізації, в сучасному світі намітилася інша тенденція – регіоналізація, тобто створення регіональних стандартів у сфері прав людини, які враховують культурні, історичні, релігійні та інші особливості різних регіонів. Як зазначає Є. Лукашева, «велика частина регіональних документів повторює основний набір прав і свобод, що містяться у Загальній декларації прав людини та міжнародних пактах. У ряді цих документів містяться основоположні принципи, на яких базується система прав людини, однак

підкреслюється значимість власних традицій і цінностей» [159, с. 51].

Цілком очевидно, що такі західні цінності як свобода, рівність, справедливість по-різному сприймається в ісламському світі, китайської, індійської, африканської цивілізації. З цього випливають різні інтерпретації основних прав людини в різних правових культурах.

За роки, що минули після прийняття міжнародно-правових актів з прав людини, і в законодавчій практиці, і в правовій і моральній свідомості народів відбувається трансформація, переоцінка значущості багатьох звичаїв і традицій, які завдають шкоди фізичному або психічному здоров'ю людини. У сучасному світі мова йде про необхідність збереження традиційних цінностей, які суперечать законодавству й загальнолюдській моралі, викорінення традицій антигуманної спрямованості, поступовому формуванню правового суспільної свідомості, що сприймає ті універсальні стандарти прав людини, які покликані забезпечити його вільний вибір, звільнення від тиску ортодоксальних приписів релігії і віровчень, нормальну життєдіяльність людини і народу [259, с. 17].

Не випадково після прийняття універсальних міжнародних актів з прав людини, з розвитком процесів глобалізації почався інший процес - регіоналізація, тобто створення регіональних стандартів у сфері прав людини із урахуванням історичних, культурних, релігійних та інших особливостей. Основна частина регіональних стандартів в галузі прав людини дублює положення Загальної декларації прав людини та інших міжнародних документів.

Першим регіональним документом у сфері прав людини є Конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята в 1950 р., у преамбулі якої відзначається, що «уряди європейських країн, які дотримуються єдиних поглядів і мають спільну спадщину політичних традицій і ідеалів, поваги свободи і верховенства права, зробили перші кроки на шляху забезпечення певних прав, сформульованих у Загальній декларації прав людини» [186]. Таким чином, Європейська конвенція закріпила увесь набір

універсальних цінностей.

Дещо пізніше була прийнята Американська конвенція з прав людини (1969 р.), в основних положеннях якої знайшли своє відображення універсальні стандарти у сфері прав людини.

Африканська хартія прав людини і прав народів (1981 р.) втілює пріоритет історичних традицій і цінностей африканської цивілізації, які мають знайти своє відображення у змісті концепції прав людини і народів.

Ісламська декларація прав людини була прийнята в 1990 р., через дев'ять років Арабська хартія прав людини (199 р.). У цих документах акцентована увагу на значенні спадщини та історичних традицій ісламських держав. І хоча в них знаходять своє відображення значна частина універсальних стандартів у галузі прав людини, відданість цінностям й традиціям надає їм іншу інтерпретацію.

Це особливо простежується в Ісламській декларації, де підкреслюється засадче значення «віровчення про абсолютну єдинобожність, що є фундаментом ісламу», підтверджується цивілізаційно-історична роль ісламської уми (громади), створеної Аллахом, як найкращою серед громад, яка залишила у спадок людству всесвітньо збалансовану культуру, зв'язала мирське існування з потойбічним, поєднала знання і віру, а також те, що повинна зробити ця громада сьогодні, щоб вказати правильний шлях людству, блукає між конкуруючими концепціями, і запропонувати рішення хронічних проблем матеріалістичної цивілізації».

Ідея прав людини виникла як ліберальна спрямованість в Європі, як прагнення до свободи в європейському розумінні, саме тому ліберальні ідеї важко прийняти суспільству, основи діяльності якого суперечать її постулатів і в якому мало відчувається потреба в забезпеченні свободи всім індивідуумам в традиційному розумінні. В ісламському суспільстві індивіди відчують себе цілком нормально в соціумі, де держава відіграє вирішальну роль, а чоловік знаходиться під захистом суспільства.

У теперішній час намітилася тенденція переходу від нав'язування цінностей Заходу до того, щоб східна цивілізація з абсолютно іншими традиціями, звичаями, культурою, релігією, мала право на самостійне визначення, на розробку власної концепції прав людини.

Як зазначає С. В. Стригіна, «нав'язування Заходом ісламським державам бажання слідувати їх канонам, багато в чому спричинило дестабілізацію обстановки і вступу на шлях ісламського фундаменталізму. Про це свідчать суспільні потрясіння в Ірані наприкінці 1970-х років, причиною яких була так звана «біла революція». У країні проводилася спроба радикальних перетворень з метою впровадження країни в процес глобалізації. Іран пережив свою перебудову на західний манер. Вся соціальна і політична структура реконструювалася за західним зразком: економіка, політика, спосіб життя. Після нетривалого розквіту і підйому стався вибух з боку мас. Традиційні релігійні цінності взяли верх. В результаті з'явився потужний рух фундаменталістів, до яких приєдналися інші країни. Прихильники модернізації не врахували в належній мірі, що в ісламі віра більше, ніж релігія, це спосіб життя. Його зміни по чужому, незрозумілому і ворожому для населення зразком призвело до соціального вибуху» [297, с. 142].

Подвійний характер природи прав людини сприяв появі природно-правової і позитивної теорії. В основі першої лежать уявлення про добро, справедливість, щастя, обов'язок, честь, гідність, відповідальність. На думку Р. Мюллерсон, «природно-правові теорії розглядають права людини як природні, невід'ємні, що впливають або з розуму, або з божественної волі, або з природи самої людини», а «позитивний напрямок підходить до них як до категорії, встановленої державою . У першому випадку закон лише фіксує вже існуючі права і свободи, в другому – створює їх» [204, с. 5].

Ідея про права людини згадується в релігійному джерелі – Корані. Так, наприклад, право на життя в Корані серед інших прав захищається

шляхом заборони вбивства дітей, осіб, які не винні у скоєнні злочину. У аяті 35 (33) говориться: «І не вбийте душу, яку заборонив Аллах, інакше як за правом».

Права людини в ісламських державах розглядатися крізь призму шаріату. Безсумнівно, ряд принципових положень шаріату розходиться з універсальними стандартами у сфері прав людини. Але сучасна ісламсько-правова думка не стоїть на місці, а відображає ті перетворення, що відбуваються в світі. Сучасний ісламський підхід до прав людини перегукується із загальноприйнятими стандартами, про це свідчить порівняльний аналіз міжнародних документів з документами, прийнятими ісламськими країнами. Звичайно ж, тут не може йти мова про повне прийнятті універсальних стандартів у сфері прав людини. Проте, це величезний крок до діалогу правових систем і цивілізацій.

Аналізуючи причини стійкості норм, традицій і звичаїв у східних цивілізаціях, не можна не відзначити, що найбільше універсальні стандарти прав людини зустрічають опір в тих культурах, в яких релігія і постулати носять всеохоплюючий характер, визначаючи весь стиль життя населення. І це цілком природно, оскільки з усіх компонентів соціокультурної регуляції релігія виступає найбільш стійким, виявляє опірність в контактах з іншими цивілізаціями. Такий стан речей можливо пояснити трьома факторами:

1) релігія дає психологічну опору і людині, і суспільству, особливо на ранніх етапах становлення суспільства, коли людина виявляє свою залежність від сил природи, і від агресії інших племен, що нав'язує свої форми і способи життєдіяльності ;

2) земне життя і традиційні норми постають перед нами як встановлення Божої волі;

3) релігія привносить відносну визначеність в економічні відносини, що особливо важливо в умовах розпочатого розшарування суспільства [301, с. 59].

Прагнення до утвердження своєї самобутності, своєрідного способу

життя, своїх правових цінностей зовсім не означає заперечення універсальних стандартів в галузі прав людини. Йдеться, перш за все, про повагу чужого світогляду.

Необхідно зазначити, що навіть глобалісти не можуть охарактеризувати сучасний світовий універсальний світовий устрій, ні універсальну систему цінностей, ні універсальний зразок концепції прав людини. Сьогодні важко спрогнозувати шляхи розвитку цивілізацій, але можна стверджувати, що формування загальної вселюдської культури та єдиної цивілізації є неможливим. Головне завдання – поважати інший світоустрій, якщо навіть це суперечить нашим переконанням, не намагатися змінити його шляхом насильницького насадження демократії, своїх стандартів прав людини, своїх традицій та уявлень про взаємовідносини людей у суспільстві. контакти цивілізацій не повинні вичерпуватися лише економічними зв'язками, тим більше – насильницьким впровадженням цінностей інших культур у відмінну від своєї цивілізаційну сферу [158, с. 53].

Твердження про ненаступність універсальних стандартів у сфері прав людини до інших правових культур, не є безперечним. Раціональне зерно цієї точки зору полягає у неприпустимості прискорення процесів запозичення універсальних стандартів прав людини різними правовими культурами, де самі по собі правові цінності відрізняються від західних. Цілком очевидно, що ступінь сприйняття західних стандартів у сфері прав людини залежить не тільки від традицій, звичаїв і правових цінностей східних цивілізацій, але й від рівня добробуту народу. Тільки шанобливе ставлення до культури і самобутності східних цивілізацій, дозволить останнім зробити свідомий вибір і прийняти універсальні стандарти у сфері прав людини.

Взаємодія правових культур – необхідна умова розвитку сучасного світу. В даному випадку мова йде «не про повне заперечення культури іншої цивілізації, а про поступове освоєння цінностей і стандартів іншої

культури суспільною свідомістю народу, його мораллю, їх несуперечності релігії і звичаям населення. Формування цих процесів розвиненими країнами, прагнення «цивілізувати» відсталі народи не можуть дати ніяких корисних результатів. Це, як правило, призводить до підриву той системи цінностей, на якій тримається суспільство, формування еклектичної свідомості і психології, а найчастіше – до ворожості і агресії до тих, хто несе ці інновації без урахування культурного поля чужої країни. Неузгодженість культур - це фактор, який дестабілізує суспільство і деформує особистість; старі зразки поведінки втрачають свою значимість, нові не влаштовують, і суспільство втрачає здатність до самоорганізації, руйнується соціонормативний комплекс, як основа нормального функціонування цивілізацій» [159, с. 57]. Як справедливо зазначає М. Моїсєєв, «в існуючих цивілізаційних відмінностях, за умов прискорення технічного прогресу, зріють квіти зла» [201, с. 169].

Складність і суперечливість глобального суспільства призводить до необхідності пошуку глобальної етики, форумом для якої має служити міжкультурний діалог. Основна умова такого форуму – відхід від вузького релятивізму. Цілком очевидно, що культурне різноманіття не виправдовує культурної ізоляції.

Саме тому є необхідним постійний діалог цивілізацій, використання елементів, що піддаються взаємодії та взаємопроникненню. Діалог цивілізацій відкриває двері до збереження усього різноманіття правових культур, розуміння тих правових цінностей, які домінують в різних цивілізаціях, та запобігає конфліктам між різними цивілізаціями і правовими культурами.

Діалог цивілізацій, взаємодія правових культур є дуже важливими для об'єднання людей. На думку Е. Лукашевої, таке об'єднання має ґрунтуватися на загальновизнаних цінностях, таких як:

- визнання і дотримання принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

- утвердження віри в основні права людини, гідність і цінність особистості;
- визнання верховенства права, свободи, справедливості;
- визнання рівності культур різних цивілізацій;
- повага до людей, вихованих в іншій соціокультурних спільнотах;
- Усвідомлення необхідності дбайливого ставлення до навколишнього середовища;
- взаємообмін культурними цінностями, інноваціями в науці, технологіях і виробництві;
- неприпустимість насильницького нав'язування ідеалів та матеріальних цінностей «сильних цивілізацій» іншому соціокультурному середовищі;
- дотримання чесних «правил гри» в світогосподарських взаємозв'язках, що виключають використання робочої сили і природних багатств країнами «золотого мільярда» на шкоду народам країн, що розвиваються;
- об'єднання зусиль для боротьби проти будь-яких екстремістських проявів, що перешкоджають збереженню нормальної життєдіяльності людей, країн, цивілізацій [158, с. 54].

Міжкультурний діалог, на думку, Т. Веймінг, є тією практикою, яка полегшує дискурс на основі універсальної етики. Особливо це стосується прав людини. «Абстрактний універсалізм, можливо забезпечує більш сильну аргументацію для глобального обґрунтування прав людини, однак більш розумним і практичним є підхід, який звертається до прав людини у контексті культурного різноманіття. Як культура не зазіхає на права людини, гарантовані міжнародним правом, так і вона не може використовуватися для виправдання обмеження прав людини. Однак міжкультурний діалог може відігравати ключову роль у поширенні конструктивних дебатів з проблеми прав людини, наприклад, щодо культурних перспектив різних поколінь прав людини, першочерговості

політичних або економічних прав, взаємин між правами і обов'язками і можливостями виділення прав людей зі сфери зобов'язань (відповідальності) еліти» [357, с. 47].

Міжнародний діалог може полегшити універсальний дискурс без підризу культурного різноманіття. Політика культурної ідентичності на підставі споконвічних зв'язків має бути визнана у всіх міжнародних діалогах. Культурне ж різноманіття не повинно ніколи використовуватися як виправдання для обмеження інтересів і шовіністичного націоналізму. Саме міжкультурні діалоги повинні сприяти плідним обмінам ідеями з прав людини в перспективі культурного різноманіття і стати основою для становлення діалогічної цивілізації [357, с. 48].

Поєднання універсального і регіонального у сфері прав людини можливе лише на основі міжкультурного діалогу. Необхідною умовою такого діалогу є партнерство, рівність, повагу, а не спроби нав'язання власну точку зору. Необхідно враховувати фактор культурного різноманіття та прагнення цивілізацій до збереження культурної самобутності, збереження властивих даної цивілізації правових традицій, цінностей. Урахування культурного різноманіття дозволить зберегти цивілізаціям свою неповторність, самобутність, своєрідність.

3.4. Акультурація українських правових цінностей у контексті євроінтеграції

Неодноразово зазначалося, що діалог правових систем є закономірним процесом, зумовленим сучасним періодом розвитку суспільства, що відбувається під девізом глобалізації. Триває постійна взаємодія і взаємопроникнення різних правових положень між правовою системою України та іншими правовими системами національного,

регіонального та міжнародного рівнів. Усе це ставить на порядок денний вирішення питання, пов'язаного з функціонуванням правових систем в умовах взаємодії у всіх напрямках суспільного життя.

Представляється, що проблематика акультурація українських правових цінностей має досліджуватися у рамках більш загальної проблеми – визначення місцезнаходження правової системи України на правовій мапі світу.

Як було з'язовано у попередніх підрозділах цього дослідження, немає підстав віднесення правової системи України до слов'янської правової сім'ї.

Слід погодитися з М. І. Козюброю, що, визначаючи місце національної правової системи України серед правових систем сучасності, слід виходити не з геополітики в її класичному розумінні (тобто такої, що ґрунтується на географічному просторі), оскільки просторового вибору в Україні не існує, а з культурополітики, тобто з ідентифікації України з певним часом минулого і майбутнього, з усвідомленням себе всередині певної культури [96].

З огляду на це важливою є ідентифікація України з тією добою і з тією культурою, коли формувалися витoki вітчизняної правової традиції, тобто з добою Київської Русі. Саме знання історії, інтелектуального життя, політичних і правових реалій тієї епохи допомагає знайти вихід з сьогоdnішнього лабіринту суперечностей у поглядах на характер національної правової системи та визначити вектор (орієнтири) її подальшого розвитку.

Охарактеризуємо у загальних рисах процес зближення правових систем спрямовано на гармонізацію і уніфікацію права. Особливо актуальним це питання є для держав, що утворилися на пострадянському просторі (а також на постсоціалістичному просторі), у тому числі і для України, та прагнуть включитися в міжнародні загальноєвропейські

структури і процеси. Це безпосередньо впливає на правову систему України. Конкретним проявом цього є адаптація законодавства України до загальноприйнятих міжнародних та європейських стандартів.

Процес гармонізації у правовій сфері в межах будь-якої країни розпочинається передусім з Основного Закону держави – конституції, що є юридичною основою національної правової системи. Недоторканність та вища юридична сила норм конституції в жодному разі не ставляться інститутами ЄС під сумнів, але, як свідчить практика, співіснування з одним правовим простором, наднаціональний характер нормативно-правових актів ЄС та вимога їх неухильного виконання, навіть у випадку суперечності з конституційною нормою, може мати наслідком зміну останньої.

Слід зазначити, що Конституція України вже містить спільні з Європою правові цінності. Відповідно до статті 2 Договору про ЄС в редакції Лісабонського договору, основоположними цінностями ЄС визнаються повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та дотримання прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Вказані цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність та рівність між жінками та чоловіками [12]. У тексті Основного Закону нашої держави, зокрема у Преамбулі, зазначається, що Конституція України прийнята за виразом суверенної волі народу, а народ є єдиним джерелом влади і носієм суверенітету в Україні. Статус народу як владного суверену забезпечується системою гарантій при визнанні та дії принципу верховенства права, демократичної організації публічної влади, а також визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [2]. Таким чином, простежується сутність конституції як прояв установчої влади Українського народу при затвердженні верховенства ліберально-

демократичних цінностей [3, с. 87]. Крім того, в Конституції містяться норми, що гарантують повагу до прав людини (ст. ст. 21, 22), право на життя (ст. ст. 3, 27), заборону катувань (ст. 28), право на справедливий судовий розгляд (ст. 55), призначення покарання лише згідно з законом (ст. ст. 58, 61, 62), свободу мирних зібрань та свободу об'єднання (ст. ст. 36, 39), право на ефективний спосіб правового захисту (ст. 59), право на вільні вибори (ст. 38), право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання (ст. 33) тощо. З наведеного випливає, що зміст Конституції України достатньо повно насичений європейськими стандартами. Проблема ж низького рівня фактичної європеїзації конституційного ладу в Україні полягає у хибній практиці її застосування [9, с. 202].

Нормативною базою, яка регламентує процес інтеграції України в Європейський Союз, є прийняті Європейською Радою на Копенгагенському саміті Декларація та Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р., а також Указ Президента України «Про програму інтеграції України до Європейського Союзу» 1998 р. і Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» та ін.

Цей процес було прискорено і визначено прийнятим Указом Президента України 1998 р., яким було затверджено «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу», де вперше було передбачено забезпечення правової адаптації нормативно-правових актів, що приймаються органами виконавчої влади, до вимог ЄС, причому адаптація була поставлена на перше місце серед основних напрямків інтеграційного процесу. Вхідження України в європейський економічний простір тут пов'язується з правовими механізмами; зокрема, зазначається, що розвиток процесу економічної інтеграції полягає в

лібералізації і синхронізованому відкритті ринків ЄС та України, взаємне збалансування торгівлі, надання на засадах взаємності режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, створення спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників.

Розроблена на Гельсінкському саміті ЄС «Спільна стратегія щодо України» стала базою для прийняття ряду рішень урядом України і комплексної Програми інтеграції до Європейського Союзу. Програма як фундаментальний політичний і правовий документ відображає перспективи розвитку України в європейському напрямку. Вона стала новою віхою на шляху європейської інтеграції, відображенням нового етапу, на якому почався перехід від розроблення концептуальних положень інтеграції до активної імплементації та повсякденної роботи з реалізації Стратегії інтеграції 1998 р., зокрема курсу на набуття Україною асоційованого статусу щодо ЄС, а згодом – членства в ЄС. Документ було прийнято в умовах, коли Україна діяла на позиціях багатовекторності в міжнародних відносинах. Досить складною була і ситуація всередині ЄС, де проблема розширення на схід набула гостроти, породивши протиріччя не тільки з питань часового виміру розширення, а й взагалі розширення як такого. Перш за все, викликала настороженість перспектива прийому до ЄС країн Центральної та Східної Європи з відносно слабкою економікою і необхідність «вирівнювання» шляхом економічної допомоги, «різношвидкісний» вимір у підході до нових членів ЄС. Не можна було не враховувати і нестабільність євро в той період. Цими обставинами зумовлювалися дуже обережне ставлення до інтеграції України, зокрема в документах Паризької зустрічі Україна – ЄС у вересні 2000 р.

З іншого боку, існували фактори, які підштовхували процес європейської інтеграції України. Це, у першу чергу, небезпека створення

«нових розмежувальних ліній» у Європі, і отже, можлива перспектива протистояння європейських країн. Зважаючи на відносну стабілізацію на Балканах, увага ЄС стала більше зосереджуватися на Україні, Молдові, Грузії, Азербайджані. Нарешті, історичним зрушенням стало переведення Радою ЄС у жовтні 2000 р. України з групи країн із неринковою економікою в проміжну групу країн, підприємці яких за певних умов мали можливість користуватися статусом країни з ринковою економікою в антидемпінгових розслідуваннях.

У Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначається як поетапне прийняття та впровадження Україною нормативно-правових актів, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. Адаптація законодавства ЄС є плановим процесом, який складається з трьох окремих етапів, на кожному з яких досягається певний ступінь відповідності законодавства України законодавству ЄС у визначених сферах.

Протягом першого етапу адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу передбачався розвиток правової системи України відповідно до вимог, визначених у Декларації, у напрямку встановлення верховенства права, забезпечення прав людини, функціонування ринкової економіки; приведення законодавства України у відповідність до вимог Угоди про партнерство та співробітництво й інших міжнародних договорів, які стосуються співпраці України та ЄС.

На другому етапі процес адаптації зосереджувався на таких завданнях, як перегляд чинного законодавства України у сфері кримінально-процесуального права; правове забезпечення створення зон вільної торгівлі між Україною та ЄС і підготовка до асоціативного членства України в ЄС.

Третій етап пов'язаний із розробкою і підписанням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Підписання політичних положень Угоди відбулося 21 березня 2014 р., а 14 квітня 2014 р. їх було затверджено. Остаточне підписання відбулося 27 червня 2014 р. Синхронна ратифікація Верховною Радою України та Європейським Парламентом відбулася 16 вересня 2014 р. Відповідно до ст. 486 Угоди з 1 листопада 2014 р. здійснюється її тимчасове застосування до моменту набрання нею чинності. Повністю Угода набере чинності після її ратифікації усіма Сторонами.

Угода має на меті поглиблення політичних та економічних відносин між Україною та ЄС шляхом створення розширеного інституційного механізму і закріплення нових положень щодо наближення законодавства. Особливе значення має прагнення створити поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі, що веде до «поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС» (п. сі ст. 1). Угода належить до окремої групи «інтеграційних угод», як їх визначає М. Мареско, тобто угод, які містять принципи, поняття і положення права ЄС, що тлумачаться та застосовуються таким чином, ніби третя держава є його членом. Угоди цього типу є винятковими у практиці зовнішньої діяльності ЄС. Угода між Україною та ЄС є унікальною у багатьох аспектах і створює новий тип інтеграції без набуття членства.

1 листопада 2014 р. набрали чинності положення Угоди стосовно політичного та економічного співробітництва Сторін, за винятком положень про створення ЗВТ. Вона є широкомасштабною угодою, яка налічує 486 статей, 43 додатки, протоколи, спільні декларації тощо [255; 320].

Включення до Угоди значної кількості сфер співпраці та їх детальна регламентація зумовлює необхідність створення правових передумов для реалізації її положень за допомогою цілої низки правових

інструментів. До них можна віднести передусім міжнародні угоди, законодавчі та інші нормативні акти України, визнання Україною законодавчих актів ЄС, рішень Суду ЄС тощо.

З підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, здавалося б, настав кінець невизначеності подальшого розвитку України загалом та її правової системи, зокрема. Угода відкриває широкі можливості не тільки для більш активного долучення України до європейських цінностей, а й для прискорених і рішучих політичних, економічних та правових реформ всередині України. Проте це не означає, що обраний шлях повернення України в Європу та продовження національною правовою системою ідентичності, закладеної ще в епоху Київської Русі (саме продовження, а не набуття нової для України цивілізаційної ідентичності, як вважають деякі автори) буде легким. Адже йдеться про вибір не між Європою, США чи Росією, а між двома культурними типами цивілізації - російською, євразійською, східно-християнською (назва істотного значення не має) і європейською чи євроатлантичною.

Вибір на користь першої з них, до чого досі продовжують закликати (хоч і обережніше, ніж в попередні роки) деякі політики - це по суті повернення до повної «малоросіізації» правової системи України, яка фактично призведе до поглинання української правової системи російською правовою системою, незалежно від того, якою правовою сім'єю вона прикриватиметься. За таких обставин національна правова система України втрачає свою самостійність і самодостатність, перетворюючись на регіональне доповнення до російської правової системи або ж, у кращому разі, на субсистему правової сім'ї «триєдиного російського народу».

Натомість, другий тип цивілізації відкриває можливості для утвердження таких започаткованих європейською цивілізацією, а нині

загальновизнаних цінностей, як демократія, ринкова економіка, повага до невідчужуваних прав і свобод людини, соціальна захищеність, справедливе правосуддя, розвинені процедури розв'язання суспільних конфліктів і досягнення громадської злагоди.

Однією з найвищих демократичних цінностей, на якій ґрунтується соціальна організація європейської цивілізації, є принцип верховенства права. Як свідчить історичний досвід, саме послідовне і неухильне втілення в життя вимог цього принципу стало запорукою успішного розвитку західних суспільств. Україна робить у цьому напрямі лише перші надто важкі і суперечливі кроки.

Останніми роками Україною прийнято низку законів, у яких реалізовано принцип верховенства права, одну із найбільш значимих європейських цінностей: «Про прокуратуру», «Кримінальному процесуальному кодексі України, «Про судоустрій і статус суддів» «Про державну службу, «Про Національну поліцію» та деяких інших.

Таким чином, інтеграція України в Європейський Союз протягом останніх років є пріоритетним напрямком внутрішньої і зовнішньої політики української держави [234].

Таким чином, процес реформування правової системи України відбувається з урахуванням національних, але і європейських, і міжнародних чинників, оскільки Україна є повноправним суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. Даний процес зумовлює гармонізацію законодавства та уніфікацію правових норм відповідно до норм міжнародного та європейського права, з урахуванням традицій правового розвитку, а також сучасного стану правової системи України.

Висновки до третього розділу

Діалог правових систем – це одна з головних правових цінностей сучасного суспільно-політичного, економічного та правового розвитку і основний засіб запобігання конфліктів та зіткнень. На діалог правових систем впливають наступні чинники – це процес глобалізації, що опосередковує розвиток усіх сфер буття людини. Ефективність діалогу правових систем передбачає сприйняття універсальних правових цінностей з урахуванням особливостей соціокультурного розвитку, що відображає розвиток різних цивілізацій. Це сприяє, з одного боку, взаємодії правових систем а, з іншого, - дозволяє їм зберегти свою своєрідність, унікальність.

У діалогі правових систем має місце конфлікт правових цінностей. Існує проблема подвійного конфлікту цінностей: всередині кожної культури та між цивілізаціями. Цінності західної цивілізації уявляються як універсальні, має місце їх нав'язування. Незахідні цивілізаційні стандарти доволі часто не враховуються. Реальним вирішенням протиріч між правовими цінностями є об'єднання зусиль та взаємодія у вирішенні глобальних проблем сучасності, що, власне, і передбачає міжцивілізаційний діалог. Є необхідним формування спільних цінностей і правових цінностей, які дозволять по-новому подивитися на проблему консенсусу в сучасному міжцивілізаційному діалозі. Специфіка західних і незахідних правових традицій опосередкована приналежністю до тієї чи іншої цивілізації. Локальним цивілізаціям і пов'язаним із ними правовим традиціям притаманне існування різних правових цінностей, які визначили їх сутність і зміст. Без урахування цих правових цінностей ефективність взаємодії західних і незахідних правових систем ставиться під сумнів. Однак сучасна історія людського співіснування демонструє, що, незважаючи на релятивістський характер західних і незахідних правових цінностей,

людство є здатним для результативного діалогу правових систем та виробити універсальні правові цінності. Неоднозначний погляд на співіснування цивілізацій свідчить про глибокі суперечності між цими традиціями. Однак деякі універсальні правові цінності притаманні усім правовим традиціям, зокрема: життя, продовження роду, безпечні умови існування тощо. Отже, цінності, що забезпечують буття людини як біологічного виду, мають бути покладені в основу діалогу правових систем.

Досліджуючи проблеми діалогу правових систем, необхідно відзначити, що правові цінності в рамках різних правових культур формуються не в останню чергу під впливом релігійних цінностей.

Однією з основних засад універсалізму та релятивізму правових цінностей є права людини. Має місце неоднозначність розуміння концепції прав людини у контексті релятивізму та універсалізму правових цінностей. Спірним є питання щодо відповідності вимог універсальності прав людини вимогам культурних, релігійних та інших особливостей різних правових систем. Релятивізм правових цінностей особливо гостро має прояв при імплементації універсальних стандартів прав людини, які закріплюють найбільш фундаментальні права людини (право на життя, продовження роду, гідні умови життя тощо), відхилення від яких є неприпустимим. Необхідно враховувати фактор культурного різноманіття та прагнення національних правових систем до збереження культурної самобутності та цінностей і правових традицій, оскільки урахування культурного різноманіття дозволить цивілізаціям зберегти свою неповторність, самобутність, своєрідність.

Процес інституалізації універсальних прав людини мав місце при розробці Загальної декларації прав людини, в якій узагальнено спільне бачення прав людини, що, на думку розробників цього документа, є універсальним, і відповідно, забезпечує співіснування людської

спільноти. Незважаючи на існуючі суперечності та дискусії при розробці універсальних нормативно-правових актів у сфері прав людини, серед основних держав- членів ООН було досягнуто консенсусу. Однак подальший розвиток прав людини в регіональному та національному вимірі демонструє суперечливість універсальності і релятивізму в закріпленні цих нормативних приписів на регіональному та національному рівнях. Про це свідчить імплементація цих норм у правових системах, що належать до незахідної правової традиції (Арабська хартія прав людини, Загальна ісламська декларація прав людини,

До основних українських правових цінностей, які споконвічно належать українському народові, віднесено волелюбність, гідність, любов до життя, патріотизм, сила волі і духу, притаманні українському народові впродовж усього його сторичного розвитку до теперішнього часу. Це відбилося на право- та державотворенні періоду незалежності. Визнання людини вищою соціальною цінністю у ст. 3 Конституції України стало важливим кроком на шляху розбудови громадянського суспільства, оскільки людина є цінністю не лише для самої себе, але й для усього суспільства. Оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може оцінюватися суспільством вище, ніж людина. Проголошення пріоритетності загальнолюдських цінностей є важливим кроком щодо впровадження європейських правових цінностей у правову систему України.

Правова система України є продуктом внутрішніх та зовнішніх процесів, які відбувалися та відбуваються протягом тривалого періоду. Останнім часом цей процес розвивається здебільшого завдяки зовнішнім чинникам, а саме євроінтеграційному спрямуванню. Незважаючи на закріплення значної кількості європейських правових цінностей на законодавчому рівні, їх реальне втілення доволі часто суперечить європейським стандартам.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження поставлено та вирішено важливу наукову проблему – визначено роль правових цінностей в діалозі правових систем сучасного світу, змодельовано можливі шляхи діалогу правових систем. Аналіз ідей, міркувань, нормативно-правових приписів, пропозицій дозволяє резюмувати таке.

1. Цінності є результатом узагальнення соціального досвіду та еталоном належного, оскільки втілюють у собі суспільні ідеали. Виявлено різнохарактерність підходів до розуміння поняття «цінність» у залежності від сфери наукових інтересів. Специфіка соціологічного підходу до розуміння цінностей полягає у тому, що вони інтерпретуються як набуте, засвоєне з досвіду узагальнене і стабільне поняття про те, що є бажаним; це тенденція і критерій постановки цілей дії. З позицій психологічного підходу, цінності - це переконання, установки, традиції, життєвий і професійний досвід, позитивні зразки поведінки, історія організації або окремого підрозділу, що регулятивно впливає на поведінку і професійну діяльність людини. З позицій права під цінністю розуміють певні значущості, що функціонують у правовій сфері та мають вираження у їх сутності. Найчастіше до правових цінностей зараховують такі правові ідеї, як природне право, справедливість, правосуддя, нормативність, правопорядок тощо.

2. Специфічні ознаки правових цінностей сприяють їх виокремленню серед інших цінностей (загальнолюдських, соціальних, моральних, релігійних та інших видів цінностей) та дозволяють показати їх змістовне наповнення, функціональне спрямування, а також генезис їх становлення і розвитку. Вони дозволяють ідентифікувати правові цінності у різних правових системах, відокремлювати ці явища правової реальності від однорідних явищ. До таких ознак віднесено: нормативність, оціночний характер, значущість, імовірнісний характер, об'єктивність тощо.

3. Аналіз співвідношення універсальних і релятивних правових цінностей свідчить, що у змісті як західних, так і незахідних цінностей, досить багато загальнолюдських елементів, що сприяє діалогу правових систем. При цьому універсальні цінності набувають «національного забарвлення» з урахуванням традицій та звичаїв незахідних правових традицій. У сучасних умовах на рівні міжнародно-правових норм розроблено універсальну систему правових цінностей (на рівні ООН). Але ці універсальні правові цінності трансформуються у залежності від правових традицій, що відображає релятивістську концепцію правових цінностей. Найбільша конфліктність взаємодії цих концепцій має прояв у процесі правотворчості, особливо – у правореалізації в національних правових системах.

4. Взаємодія правових систем передбачає запозичення однією правовою системою в іншій правовій системі певних правових положень (норм, правових інститутів, принципів тощо), що забезпечують її розвиток, і цей процес іменується правовою акультурацією. Вона опосередковує наступність у нормативно-правовій сфері за умов відповідності запозичених правових положень історичним, культурним та правовим традиціям, що супроводжує становлення та розвиток правової системи. Правова акультурація сприймається неоднозначно. Правові новації, викликані правовою акультурацією, можуть сприйматися, ігноруватися або не сприйматися відповідною правовою системою. У цьому контексті правові цінності, як продукт культурного, історичного, політичного, правового розвитку суспільства, можуть бути каталізатором правового розвитку, чи, навпаки, гальмувати цей процес.

5. В умовах глобалізації та регіоналізації, у процесі реалізації демократичних реформ, соціально-економічних і політичних трансформацій в Україні є необхідним з'ясування особливостей європейських правових цінностей. Основоположні принципи європейської інтеграції, європейські цінності чітко визначено у Хартії фундаментальних

прав Європейського Союзу (2000 р.). Положення про соціальні права та принципи містить застереження щодо того, що вони реалізуються «на умовах, закріплених правом Європейського Союзу та національними законодавствами і національною практикою». Європейські цінності є не чим іншим, як стандартами певних технологічних процедур у різних сферах життя суспільства та діяльності держави. Головними цінностями у сучасній Європі є демократичні, в центрі яких перебуває людина. До основних правових цінностей, вироблених у рамках європейської правової традиції, віднесено: повагу до людської гідності; фундаментальні права і свободи людини; свободу (волевиявлення, свободу слова, свободу ЗМІ); демократію; верховенство права; рівність усіх членів суспільства; плюралізм; відсутність дискримінації; толерантність тощо. Вони набули нормативного закріплення в основоположних нормативно-правових актах Ради Європи та Європейського Союзу. Ці правові цінності трансформовано у правових системах європейських країн.

6. Європейським правовим цінностям притаманні ознаки, які, здавалося б, є протилежними, але це і визначає їхню унікальність. По-перше, європейські правові цінності заклали основу для формування універсальних правових цінностей, що закріплені у нормативно-правових актах універсального характеру (Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, Пакт про громадянські та політичні права), що відображає їх універсальний характер. По-друге, європейські правові цінності відображають особливості історичного, політичного, культурного, економічного розвитку європейської цивілізації, а також специфіку і зміст європейських правових традицій. Це свідчить про їх релятивістський характер. Отже, європейські правові цінності є поєднанням універсальності та релятивності правових цінностей.

7. Діалог правових систем визначено як засіб запобігання конфліктів та зіткнень. Чинники, що впливають на діалог правових систем, мають як позитивний, так і негативний характер. Головним серед них визначено

процес глобалізації, що опосередковує розвиток усіх сфер буття людини. Ефективність діалогу правових систем передбачає сприйняття універсальних правових цінностей з урахуванням особливостей соціокультурного розвитку, що відображає розвиток різних цивілізацій. Це сприяє, з одного боку, взаємодії правових систем, а, з іншого, – дозволяє їм зберегти свою своєрідність, унікальність.

8. В умовах конфліктності сучасного світу є необхідним формування спільних цінностей і правових цінностей, які дозволять по-новому подивитися на проблему консенсусу у сучасному міжцивілізаційному діалозі. Західні і незахідні правові традиції є продуктом відповідних цивілізацій. Сучасна історія людського співіснування демонструє, що, незважаючи на релятивістський характер західних і незахідних правових цінностей, людство здатне виробити певну універсальну систему правових цінностей для результативного діалогу правових систем. Неоднозначний погляд на співіснування цивілізацій свідчить про глибокі суперечності між традиціями, що покладені в їх основу. Однак деякі універсальні правові цінності притаманні усім правовим традиціям, зокрема: життя, продовження роду, безпечні умови існування тощо. Отже, цінності, що забезпечують буття людини як біологічного виду, має бути покладено в основу діалогу правових систем.

9. Із позицій релятивізму та універсалізму правових цінностей неоднозначним є розуміння концепції прав людини. Спірним є питання щодо відповідності вимог універсальності прав людини до вимог культурних, релігійних та інших особливостей різних правових систем. Релятивізм правових цінностей особливо гостро має прояв при імплементації універсальних стандартів прав людини, які закріплюють найбільш фундаментальні права людини, що забезпечують існування людини як виду (право на життя, продовження роду, гідні умови життя, здоров'я), відхилення від яких є неприпустимим. Необхідно враховувати фактор культурного різноманіття та прагнення національних правових

систем до збереження культурної самобутності, збереження властивих певній цивілізації правових традицій, цінностей. Урахування культурного різноманіття дозволить зберегти цивілізаціям свою неповторність, самобутність, своєрідність.

10. Євроінтеграційний вектор суспільно-політичного та економічного розвитку України активізовано підписанням Угоди між Україною та ЄС.

Такі цінності, як волелюбність, гідність, любов до життя, патріотизм, сила волі і духу, притаманні українському народові впродовж усього його історичного розвитку до теперішнього часу. Це відбилося на право- та державотворенні періоду незалежності. Проголошення пріоритетності загальнолюдських цінностей є важливим кроком до впровадження європейських правових цінностей у правову систему України. Хоча значну кількість європейських правових цінностей закріплено на законодавчому рівні, їх реальне втілення доволі часто суперечить європейським стандартам. Головними причинами цього є: відсутність чи недостатня урегульованість механізму втілення цих цінностей; рівень правової культури та правової свідомості.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абрамов А. Е. Влияние и реализация правовой аккультурации на формирование правовой системы общества на примере Римской империи VI-I вв. до н. э. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. Е. Абрамов. – Владимир, 2005. – 19 с.
2. Авраменко Л. В. Розмежування наступності у праві з іншими суміжними поняттями / Л. В. Авраменко // Проблеми законності : зб. наук. пр. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2013. – Вип. 121. – С. 3–13.
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.
4. Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов ; НУ ОЮА. – О. : Фенікс, 2012. – 305 с.
5. Актуальні проблеми філософії права. Аксіосфера права та держави : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.) ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2013. – 174 с.
6. Александр (Семенов Тян-Шанский), епископ Зилонский. Православный катехизис. – М. : ДАРЪ, 2005. – 288 с.
7. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб : Юрид. лит., 1998. – 216 с.
8. Алексеев П. В. Теория познания и диалектика : учеб. пособие / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Высш. шк., 1991. – 384 с.
9. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
10. Алексеев С. С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
11. Алшаф Фарид Юсеф. Генезис ислама, формирование его религиозно-философской и социально-политической доктрины / Юсеф Алшаф Фарид // Персонал плюс. – 2004. – № 5. – С. 40–44.

- 12.Амплеева Е. Е. Общечеловеческие ценности и текстологические противоречия в мусульманском и международном праве / Е. Е. Амплеева // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22–23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 261–262.
- 13.Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність? / К.-О. Апель // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 114–120.
- 14.Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність? / К.-О. Апель // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 81–92.
- 15.Архимандрит Иоанн. Опыт курса церковного законоведения. Т. 1. Введение в церковное законоведение и обозрение древних, канонических источников его. Вып. 1. Разд. 1. Обозрение древнего, основного канона православной католической церкви: от I до IV века. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – Т. 1. – 531 с.
- 16.Атаян В. В. Конфликтогенный потенциал универсальных ценностей / В. В. Атаян // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2012. – № 3. – С. 59–62.
- 17.Афоничкина Н. В. Роль международного права в диалоге культур и партнерстве цивилизаций / Н. В. Афоничкина // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22–23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 262–264.
- 18.Ачкасов В.А. «Кризис будущего» – кризис универсальных ценностей? / В. А. Ачкасов // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2012. – № 3. – С. 36–40.
- 19.Бабенко А. Н. Правовые ценности и освоение их личностью : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бабенко Андрей Николаевич. – М., 2002. – 394 с.

- 20.Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід : монографія / О. О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
- 21.Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис. ... доктора філос. наук: 12.00.12 / Бандура Олег Олександрович. – К., 2003. – 403 с.
- 22.Баранов П. П. Развитие философии права в России: Традиции и современные проблемы / П. П. Баранов // Философия права. – 2000. – № 1. – С. 7–13.
- 23.Баранов П. П. Философия права : учеб. пособие / П. П. Баранов, В. Ю. Верещагин, В. И. Курбатов, А. И. Овчинников. – Ростов-на-Дону, 2004. – 670 с.
- 24.Бартон В. И. Сравнение как средство познания / В. И. Бартон. – Минск, 1978. – 128 с.
- 25.Батыгин К. В. «Азианские ценности»: основные положения и возможные контраргументы / К. В. Батыгин // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: Политология. – 2013. – № 2. – С. 148–156.
- 26.Бачинин В. А. Право и религия в проблемном контексте социальной онтологии / В. А. Бачинин // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22–23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 264–265.
- 27.Бачинин В. А. Христианская мысль: политическая теология и христианское православие / В. А. Бачинин. – СПб. : Новое и старое, 2005. – Т. VI. – 188 с.
- 28.Бенхабиб С. Притязание культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб / под ред. В. И. Иноземцева. – М. : Междунар. отнош., 2003. – 350 с.
- 29.Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; под. общ. ред. В. И. Даниленко. - М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.

- 30.Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. – М. : МГУ ; Инфра-М, 1998. – 624 с.
- 31.Бехруз Х. Введение в сравнительное правоведение : учеб. пособие / Х. Бехруз. – О. : Юрид. лит., 2002. – 328 с.
- 32.Бехруз Х. Диалог правовых систем в условиях цивилизационного взаимодействия / Х. Бехруз // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22–23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 248–250.
- 33.Бехруз Х. Методологические императивы сравнительного правоведения: традиции, проблемы, перспективы / Х. Бехруз // Право и политика. – 2003. – № 7. – С. 19–23.
- 34.Бехруз Х. Особенности восточных правовых традиций / Х. Бехруз // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К., 2009. – С. 79–83.
- 35.Бехруз Х. Сравнительное правоведение : учебник / Х. Бехруз. – О. : Феникс ; М. : ТрансЛит, 2008. – 504 с.
- 36.Бехруз Х. Универсальность и релятивізм цінностей и их значение для диалога правовых культур / Х. Бехруз // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов. – О., 2012. – С. 48–52.
- 37.Бехруз Х. Універсалізм і релятивізм цінностей у контексті діалогу правових культур / Х. Бехруз // Філософія права і загальна теорія права. - 2012. – № 2. – С. 128–138.
- 38.Бигич Е. Л. Сравнительное правоведение: природа и современные взгляды / Е. Л. Бигич // Ежегодник сравнительного правоведения. – М., 2002. – С. 66–72.
- 39.Бойцова В. В. Будущее сравнительного права: возможности двадцатого века / В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова // Юридический мир. – 2002. – № 4. – С. 17–25.

40. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 704 с.
41. Букреев В. И. Нормативная система (духовный мир человека) / В. И. Букреев. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 1999. – 224 с.
42. Быкова Е. В. Ислам, мусульманское право и общечеловеческие ценности / Е. В. Быкова // Международное публичное и частное право. – 2010. – № 4. – С. 21–25.
43. Бырдин Е. Н. Причины юридического неравенства в Российском государстве / Е. Н. Бырдин // Юрист. – 2000. – № 10. – С. 2–8.
44. Вагабов М. В. Ислам и проблемы формирования атеистического мировоззрения молодежи / М. В. Вагабов. – Махачкала, 1988. – 119 с.
45. Василенко И. А. Политическая глобалистика / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – 360 с.
46. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
47. Васильев Л. С. История Востока : учебник : в 2-х т. / Л. С. Васильев. – М. : Высшая школа, 1998. – Т. 1. – 512 с.
48. Васильев Л. С. История религий Востока / Л. С. Васильев. – М. : Кн. дом Университет, 2004. – 704 с.
49. Введенский А. И. Церковь и государство. (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 гг.) / А. И. Введенский. – М., 1923. – 252 с.
50. Ведяхин В. М. Право и справедливость / В. М. Ведяхин // Государственная власть и местное самоуправление. – 2005. – № 1. – С. 3–7.
51. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Ч. 2. Теория права. Т. 1. / А. Б. Венгеров. – М. : Юрист, 1996. – 166 с.
52. Веніславський Ф. Ідея народовладдя в теорії та практиці українського державотворення (соціально-правова цінність ідеї народовладдя) / Ф. Веніславський // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. - № 3. – С. 4–56.

- 53.Вовк В. М. «Свобода» і «несвобода» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей / В. М. Вовк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / ОНЮА, Південноукр. центр гендер. дослідж. – О., 2009. – Вип. 38. – С. 75–79.
- 54.Ворсин Д. В. Славянская правовая система: основания для ее выделения в отдельную правовую систему / Д. В. Ворсин // Актуальные проблемы современного права, государства и экономики. – СПб., 2011. – С. 12–15.
- 55.Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский – К. : Вища шк., 1980. – 320 с.
- 56.Гартман Н. Этика / Н. Гартман. – СПб. : Юрид. лит., 2002. – 462 с.
- 57.Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 5 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1937. – Т. I : Наука логики. – 715 с.
- 58.Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. І. Гелеш. – Л., 2012. – 17 с.
- 59.Генон Р. Кризис современного мира / Р. Генон. – М. : Эксмо, 2008. – 784 с.
- 60.Герол И. Последняя тайна Иуды / И. Герол. – М. : Лениздат, 2007. – 288 с.
- 61.Головатий, С. Тріада європейських цінностей - верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / С. Головатий // Право України. – 2015. – № 1. – С. 13–92.
- 62.Горобец К. В. Правовая ценность как универсальная идея / К. В. Горобец // Верховенство права очима правників початківців : матеріали Всеукр. студент. наук. конф. (м. Одеса, 14-15 травня 2010 р.) – О., 2011. – С. 30–31.
- 63.Горобец К. В. Правовые ценности и правовые блага: категориальный аспект / К. В. Горобец // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали Міжнарод. наук. конф. молодих вчених, аспірантів і студ., присвяч. пам'яті видатних учених-юристів П. О.

- Недбайло, О. В. Стрілова, В. В. Копейчикова (м. Одеса, 26-27 листопада 2010 р.). – О., 2010. – С. 163–165.
- 64.Горобець К. В. Ієрархія цінностей права / К. В. Горобець // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 2. – С. 75–81.
- 65.Горобець К. В. Метафора правової цінності / К. В. Горобець // Юридичний вісник. - 2010. – № 1. – С. 59–62.
- 66.Горобець К. В. Универсализм правовых ценностей / К. В. Горобець // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2011. – Вип. 61. – С. 324–329.
- 67.Городня Н. Д. Система цінностей як чинник економічного прогресу країн Східної Азії / Н. Д. Городня // Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії і Африки) : зб. наук. пр. – К., 2015. – С. 19–25.
- 68.Готт В. С. Категории современной науки (становление и развитие) / В. С. Готт. – М. : Мысль, 1984. – 268 с.
- 69.Грищук О. В. Людська гідність у праві : філософські проблеми : монографія / О. В. Грищук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
- 70.Грищук О. В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект / О. В. Грищук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2008. – Вип. 40. – С. 164–166.
- 71.Гуленко В. В. Эпоха цивилизаций: рождение в муках / В. В. Гуленко // Соционика, ментология и психология личности. – 2012. – № 5. – С. 40–46.
- 72.Гурвич Г. Философия и социология права: избранные сочинения / Г. Гурвич. – СПб., 2004. – 506 с.
- 73.Гусейнов А. И. Проблема ценностей в праве / А. И. Гусейнов // Право и политика. – 2007. – № 7. – С. 14–22.
- 74.Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отнош., 1999. – 400 с.
- 75.Давыдова В. М. Цивилиография и цивилизационная идентификация Латино-Карибской Америки / В. М. Давыдова. – М. : Междунар. отнош., 2006. – 324 с.

76. Дамирли М. А. История права и философское знание / М. А. Дамирли // Журнал российского права. – 2001. – № 11. – С. 75-83.
77. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Ин-т рус. цивилизации, Благословение, 2011. – 816 с.
78. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй» від 8 вересня 2000 р. затверджена резолюцією 55/2 Генеральної асамблеї ООН // Международное публичное право : сб. док : в 2 ч. Ч. 1 / сост. К. А. Бекашев, Д. К. Бекашев. – М., 2006. – С. 85–91.
79. Дмитриенко В. А. Концепция диалога культур и развития современной цивилизации / В. А. Дмитриенко // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22–23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 140–142.
80. Доклады Института Европы. № 72: Религия и политика на рубеже двух тысячелетий / отв. ред. А. А. Красиков. – М. : Экслибрис-пресс, 2000. – 107 с.
81. Доржиев Ж. Б. О синергетическом подходе в сравнительно-правовых исследованиях / Ж. Б. Доржиев // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 61–65.
82. Дробницкий О. Г. Ценность / О. Г. Дробницкий // Философская энциклопедия. – М. : Мысль, 1970. – 746 с.
83. Дудар С. К. Порівняльно-правовий метод у дослідженні загальнотеоретичних аспектів європейської правової інтеграції / С. К. Дудар // Порівняльне правознавство : сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К., 2010. – С. 66–68.
84. Егоров А. В. Метод сравнительно-правовой науки / А. В. Егоров // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2010. – № 3. – С. 30–40.

- 85.Егоров А.В. Сравнительно-правовой метод и установление иностранного права / А.В. Егоров // Журнал российского права. – 2005. – № 8. – С. 109–114.
- 86.Еллинек Г. Общее учение о государстве ; учеб. пособие / Г. Еллинек. – СПб. : Юрид. центр-Пресс, 2004. – 1050 с.
- 87.Епископ Венский и Австрийский Илларион. Неизбежен ли конфликт цивилизаций? / Илларион Епископ Венский и Австрийский // Церковь и время. – 2003. – № 4. – С. 10–18.
- 88.Европейское право : учебник / под общ. ред. Л. М. Энтина. – М. : Норма, 2004. – 720 с.
- 89.Европейское право в документах. - М. : Статут, 2014. – 429 с.
- 90.Європейське право: право Європейського Союзу : підручник : у 3 т. / за заг. ред. В. І. Муравйова. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – Кн. 1. – 312 с.
- 91.Жебровская К. А. Правовые ценности: многообразие определения / К. А. Жебровская // Юридичний вісник. - 2015. - № 2. – С. 10-14.
- 92.Жебровская К. А. Права человека как правовая ценность: универсализм и цивилизационное разнообразие / К. А. Жебровская // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 4, т. 1. – С. 32–36.
- 93.Жебровская К. А. Универсализм и релятивизм правовых ценностей: общее и особенное / К. А. Жебровская // LegeasViata (Республика Молдова). – 2015. – № 9/3. – С. 18–21.
- 94.Журавльов А. А. Потреба як суперечність / А. А. Журавльов // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 9-10. – С. 201-215
- 95.Завальнюк В. В. Антропологія в системі цінностей права / В. В. Завальнюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2012. – Вип. 68. – С. 31–37.
- 96.Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.

- 97.Заморська Л. І. Нормативно-правова природа духовних цінностей / Л.І. Заморська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / МОН України, НУ ОЮА. – О., 2012. – Вип. 64. – С. 178–184.
- 98.Звонарева О. С. О цивилизационном подходе в теории государства и права / О. С. Звонарева // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 173–180.
- 99.Иванова Ю. В. Традиции и их роль в политической жизни общества : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Иванова Юлия Владимировна. – М., 1994. – 176 с.
100. Иванько Л. И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции / Л. И. Иванько // Культурная деятельность: опыт социологического исследования / отв. ред. Л. Н. Коган. – М., 1981. – С. 149–187.
101. Ивин А. А. Современная философия науки / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2005. – 592 с.
102. Ивин А. А. Философия истории: учебное пособие / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 528 с.
103. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития / Р. Иеринг. – СПб., 1875. – Ч. 1. – 321 с.
104. Ижигов М. Ю. Культурный релятивизм как проблема взаимодействия международного и внутригосударственного права в области защиты прав человека / М. Ю. Ижигов // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2012. – Вып. 15. – С. 182–191.
105. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин. – М. : АСТ, 2003. – 365 с.
106. Івашев Є. В. Антропологічні засади правових цінностей як актуальна проблема українського суспільства / Є. В. Івашев // Наше право. – 2012. – № 3, ч. 1. – С. 225–230.
107. Івашев Є. В. Застосування потребового підходу до аналізу правових цінностей / Є. В. Івашев // Актуальні проблеми філософії права : правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.). – О., 2011. - С. 98–99.

108. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи / за ред. Ю. О. Волошина. – О. : Фенікс, 2015. – 590 с.
109. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
110. Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации / Э. Калло // Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Норма, 2001. – С. 83–84.
111. Кампо В. Стан і перспективи запровадження європейських спільних демократичних цінностей в Україні: практика Конституційного Суду України [Електронний ресурс] / В. Кампо // Юридичний журнал. – 2013. - № 5. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3994>
112. Кант И. Наблюдение над чувством прекрасного и возвышенного : сочинения : т. 2 / И. Кант. – М. : Наука, 1964. – 510 с.
113. Кант И. Сочинения : в 6 т / И. Кант. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – 478 с.
114. Капустина М. А. Соотношение государства и права в контексте цивилизационного подхода / М. А. Капустина // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 270–271.
115. Карась А. Г. Роль релігійних цінностей у процесі формування права / А. Г. Карась // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 58–61.
116. Карась А. Г. Співвідношення понять «цінність права» і «правова культура» / А. Г. Карась // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2011. – Вип. 52. - С. 80–86.
117. Карась А. Г. Ціннісні характеристики права як чинник формування правової культури : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук. спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. Г. Карась. – К., 2014. – 16 с.

118. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье – М. : Прогресс, 1986. – 320 с.
119. Кармин А. С. Основы культурологии: морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.
120. Карташкин В. А. Универсализация прав человека и традиционные ценности человечества / В. А. Карташкин // Современное право. – 2012. – № 8. – С. 3–9.
121. Касавин И. Т. Беседа четвертая. Философия и цивилизация / И. Т. Касавин // Человек. Наука. Цивилизация. К семидесятилетию академика В. С. Стёпина. – М. : Канон+, 2004. – С. 70–88.
122. Кашкин С. Ю. Стратегия и механизмы гармонизации законодательства [Электронный ресурс] / С. Ю. Кашкин. – Режим доступа: www://recep.ru/files/documents/harmonization_kashkin_rus.pdf
123. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для». Маргінальна сутність ментальності України / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114–126.
124. Ковалева И. В. Ценности правовой культуры в представлениях российского общества конца XIX – начала XX веков / И. В. Ковалева. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. – 160 с.
125. Кожевников С. Н. Общеправовые и отраслевые принципы: сравнительный анализ / С. Н. Кожевников, А. П. Кузнецов // Юрист. – 2000. – № 4. – С. 64–70.
126. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 147.
127. Копельців-Левицька Є. Національна правосвідомість як вияв ментальності українців / Є. Копельців-Левицька // Право України. – 2009. – № 7. – С. 95–103.
128. Корчевна Л. О. Загальнолюдські цінності як передумова єдності західного права / Л. О. Корчевна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2014. – Вип. 72. – С. 114–121.

129. Кравченко П. Бівалентність світоглядної природи духовності та свідомості / П. Кравченко // Філософська думка. – 2001. – № 3. – С. 143–155.
130. Крамской Д. А. Украина в евразийской правовой семье / Д. А. Крамской // Верховенство права очима правників початківців : матеріали Всеукр. студент. наук. конф., присвяч. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчя Одес. школи права (м. Одеса, 26 квітня 2012 р.). – О., 2012. – С. 25–27.
131. Крашенникова Н. А. Правовая культура современной Индии. Инновационные и традиционные черты / Н. А. Крашенникова. – М. : Норма ; Инфра, 2009. – 304 с.
132. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Фенікс, 2015. – 488 с.
133. Кресін О. Валтазар Богішич і його концепція історії слов'янського права як наукової та навчальної дисципліни / О. Кресін // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 1–2. – С. 345–356.
134. Кресін О. В. Цивілізаціоністський напрям у порівняльному правознавстві // Держава і право. Сер. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – Вип. 31. – С. 476–482.
135. Кривошей С. Н. Правовая социализация личности сотрудника органов внутренних дел в современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Н. Кривошей. – СПб, 2003. – 24 с.
136. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичний і правових учень» / І. С. Кривцова ; Одес. нац. юрид. акад. - О., 2008. – 20 с.

137. Кресс В. И. Экономическая политика и конституционные дисфункции современного российского государства / В.И. Кресс // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г).. – СПб., 2008. – С. 252–254.
138. Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права) / А. Р. Крусян // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – О., 2012. – Вип. 45. – С. 3–13.
139. Кушнарева Е. С. К вопросу о дефиниции понятия «мультикультурализм» [Электронный ресурс] / Е. С. Кушнарева. – Режим доступа: <http://naukarus.com/k-voprosu-o-definitcii-ponyatiya-multikulturalizm>
140. Культура и культурология : словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко. – М. : Академический проект, 2003. – 928 с.
141. Культурология : учебник / под ред. Ю. Н. Солониной, М. С. Кагана. - М. : Высшее образование, 2007. – 566 с.
142. Лапаева В. В. Право как форма диалога цивилизаций / В. В. Лапаева // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 246–248.
143. Лафитский В. И. Об основных чертах и будущем славянского права / В. И. Лафитский // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2009. – № 3. – С. 21–25.
144. Лафитский В. И. Сравнительное правоведение в образах права / В. И. Лафитский. – М. : Статут, 2010. – Том 1. - 429 с.
145. Лебедев С. Н. Теория ценности и ценности права: история и методология / С. Н. Лебедев // История государства и права. – 2011. – № 21. – С. 6–10.
146. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. – М., 1930. – 321 с.

147. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой поход : монография / Р. Леже. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.
148. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Современный социоанализ : сборник работ авторов, получивших гранты Московского отделения Российского научного фонда и Фонда Форда. – М., 1996. – С. 5–22.
149. Лисенко О. М. До питання про природу порівняльного правознавства / О. М. Лисенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 18–23.
150. Лисенко О. М. Порівняльне правознавство як наука та його місце в системі юридичних наук : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичний і правових учень» / О. М. Лисенко. – К., 2001. – 23 с.
151. Литвишков С. В. Аккультурация как освоение чужой культуры: понятие и основные стратегии [Электронный ресурс] / С. В. Литвишков. – Режим доступа: <https://www.rae.ru/forum2012/273/1607>
152. Лобазов П. К. Религиоведение : учебное пособие / П.К. Лобазов, А.Г. Баканурский, Э.И. Мартынюк [и др.] ; под ред. П. К. Лобазова. – Х. : Бурун Книга, 2011. – 448 с.
153. Лобода Ю. П. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві / Ю. П. Лобода // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2009. – С. 65–66.
154. Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження / Ю.П. Лобода // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / МОН України, ОНЮА – О., 2008. – Вип. 40. - С. 54–59

155. Лобода Ю.П. Цінність держави як складник предмета теоретико-правової юриспруденції // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 40–44.
156. Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М. : Сов. писатель, 1991. – 482 с.
157. Лукашева Е. А. Права человека и правовое социального государство в России / Е. А. Лукашева. – М. : Норма ; Инфра-М, 2011. – 400 с.
158. Лукашева Е. А. Универсальные стандарты прав человека и цивилизационные традиционные нормы: конфликт культур / Е. А. Лукашева // Право Украины. – 2011. – № 5/6. – С. 39–55.
159. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизация: нормативно-ценностное измерение / Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 2009. – 384 с.
160. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
161. Лукин Н. Н. Методологические проблемы взаимодействия цивилизации и права / Н. Н. Лукин // Философия права. – 2010. – № 6. – С. 34–37.
162. Лунев С. И. Может ли Восток догнать Запад? / С. И. Лунев, Ю. В. Любимов. – М., 2011. – 20 с.
163. Лях В. В. Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посіб. / В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К. : Ваклер, 1996. – 428 с.
164. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
165. Максимов С. Институт прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3. – С. 49–57.
166. Максимов С.І. Онтологічний статус та перформативні ролі цінностей в праві (постмодерністська інтерпретація) / С. І. Максимов // Актуальні

проблеми філософії права: правова аксіологія / відп. ред. Ю.М. Оборотов ; НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 16–20.

167. Максимов С. Права человека: универсальность и культурное многообразие / С. Максимов // Право Украины. – 2011. – № 5/6. – С. 24–31.

168. Максимов С. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права / С. Максимов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.. – О., 2008. – Вип. 40. – С. 97–101.

169. Максимов С. І Філософія права: сучасні інтерпретації : вибр. Пр., статті, аналіт.огляди, переклади (2003–2011) / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2012. – 432 с.

170. Мала енциклопедія державознавства. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – 720 с.

171. Малахов В. П. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории / В. П. Малахов, Н. Д. Эриашвили. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 431 с.

172. Малахов В. П. Основы философии права / В. П. Малахов. – М. : Акад. проект: Культура, 2005. – 240 с.

173. Малахов В. П. Философия права : учеб. пособие / В. П. Малахов, Р. А. Каламаркян. – М. : Акад. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 448 с.

174. Малахов В. П. Функциональная характеристика права: вопросы методологии / В. П. Малахов, А. С. Палазян. – М. : Моск. ун-т МВД России, 2009. – 232 с.

175. Малахов В. Міф про правові цінності / В. Малахов // Право України. - 2011. - № 8. - С. 181-186.

176. Мальцев Г. В. Теория обычая и обычное право / Г. В. Мальцев // Обычное право в современной России: проблемы теории, истории и практики. – М. : НОРМА, 1999. – 217 с.

177. Маркова-Мурашова С. А. Социокультурный контекст правовых систем современности как основа понимания права: сравнительно-правовой анализ / С. А. Маркова-Мурашова // Диалог правовых культур и

- партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 272–274.
178. Маркова-Мурашова С. А. Существование и взаимодействие правовых систем современности в условиях правовой конвергенции / С. А. Маркова-Мурашова // Юрист-Правоведъ. – 2005. – № 1. – С. 16–22.
179. Маркс К. Сочинения. Т. 21 / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. - 2-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – 252 с.
180. Мартынов В. Ф. Правовая система современной России: в поисках цивилизационной парадигмы / В.Ф. Мартынов // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения, 22-23 мая 2008 г. – СПб., 2008. – С. 274–275.
181. Мартышин В. О. Справедливость и право / В. О. Мартышин // Государство и право на рубеже веков. Проблемы истории и теории : материалы Всерос. конф. – М., 2001. – С. 160–168.
182. Мартышин О. В. Нравственные основы теории государства и права / В. О. Мартышин // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 3–12.
183. Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2002. – 560 с.
184. Марченко М. Н. Правовая система Европейского Союза : монография / М. Н. Марченко, Е. М. Дерябина. – М. : Норма-Инфа-М, 2014. – 704 с.
185. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учебник / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. – 768 с.
186. Международное публичное право : сб. док. : в 2 ч. Ч. 1 / сост. и авт. вступ. части К. А. Бекашев, Д. К. Бекашев. – М. : Междунар. отнош., 2006. – 1408 с.
187. Международный пакт о гражданских и политических правах : принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 дек. 1966 г. // Действующее международное право : в 3 т. / сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. – М., 1997. – С. 21–39.
188. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах : принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от

- 16 дек. 1966 г. // Действующее международное право : в 3 т. / сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. – М., 1997. – С. 11–21.
189. Межуев В. М. Идея культуры. Очерки по философии культуры / В. М. Межуев. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 408 с.
190. Межуев В. М. Культура в зеркале философского знания / В. М. Межуев // Человек. Наука, цивилизация. – М. : Проспект, 2004. – 650 с.
191. Мельничук О.С. Філософські основи осягнення аксіосфери права / О.С. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. А. – О., 2009. – Вип. 50. – С. 92–96.
192. Мережко А. А. Методология сравнительного правоведения / А. А. Мережко // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К., 2009. – С. 25–31.
193. Михайлов С. В. К вопросу об определении категории «правовая ценность» / С. В. Михайлов // Вопросы гуманитарных наук. – 2010. – № 3. – С. 161–167.
194. Михайлов С. В. Понятие и сущность правовых ценностей / С. В. Михайлов // Юридическое науки. – 2010. – № 3. – С. 8–14.
195. Михайлов С. В. Правовые ценности в юридической практике / С. В. Михайлов // Юрист-правоведъ. – 2010. – № 3. – С. 99–103.
196. Михайлов С. В. Методология правовых ценностей / С. В. Михайлов // Аспирант и соискатель. – 2010. – № 3. – С. 26–32.
197. Михайлов С. В. Правовая ценность: концептуальный подход / С. В. Михайлов // Юрист-правоведъ. – 2010. – № 2. – С. 71–75.
198. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : підручник / В. В. Мицик ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Промені, 2010. – 722 с.
199. Мишина И. Д. Нравственные ценности в праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / И. Д. Мишина. – Екатеринбург, 1999. – 200 с.
200. Мірошніченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія / М. Мірошніченко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 29–32.

201. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизаций. Путь разума / Н. Н. Моисеев. – М. : Норма, 1998. – 582 с.
202. Молодих І. В. Слов'янська єдність: міфи чи історична реальність у контексті глобалізації / І. В. Молодих, О. М. Федоренко. – Режим доступу: eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/.../Molodykh%20.pdf?...1
203. Мушак Н. Б. Механізм правового регулювання відносин України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини / Н. Б. Мушак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 5. – С. 5-13.
204. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.
205. Наближення правової системи України до європейських стандартів: актуальні питання соціального захисту [Актуальна тема номера журналу «Право України». – 2016. – № 8. – С. 9–89.
206. Наближення правової системи України до європейських стандартів: актуальні питання соціального захисту [Актуальна тема номера журналу «Право України». – 2016. – № 7. – С. 9–136.
207. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; под ред. В. Д. Зорькина. – М. : Прогресс, 1987. – 248 с.
208. Нерсисянц В. С. Политико-правовые ценности: история и современность / В. С. Нерсисянц. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
209. Нерсисянц В. С. Проблемы общей теории права и государства : учебник / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – 644 с.
210. Нерсисянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В. С. Нерсисянц // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 38–47.
211. Несинова С. В. Сучасні аксіологічні проблеми трансформації права в умовах глобалізаційних процесів / С. В. Несинова // Вісник Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля. Сер. Юридичні науки. – 2015. – Вип. 1. – С. 49–55.
212. Новгородцев П. И. Существо русского православного сознания / П. И. Новгородцев. – М. : Раритет, 1995. – 541 с.

213. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН и [др.] ; уч. Секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2000. – Т.1: А-Д. – 721 с.
214. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН и [др.] ; уч. Секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2001. – Т.2: Е-М. – 634 с.
215. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН и [др.] ; уч. Секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2001. – Т.3: Н-С. – 692 с.
216. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН и [др.] ; уч. Секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2001. – Т.4: ЕТ-Я. – 605 с.
217. Ноздрін О. До визначення понятійно-категоріального апарату у загальній теорії права і держави / О. Ноздрін // Юридичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 17–23.
218. Нудренко Л. А. Экономические гарантии прав человека в контексте партнерства цивилизаций / Л. А. Нудренко // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 256–258.
219. Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір / І. Г. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2008. – Вип. 40. – С. 167–172.
220. Оборотов І. Г. Секуляризація правових цінностей в умовах західної цивілізації / І. Г. Оборотов // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов ; НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 77–80.
221. Оборотов Ю. Верховенство права як шлях до правової гармонії в Україні / Ю. Оборотов // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2008. – № 4. - С. 5–11
222. Оборотов Ю. М. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави / Ю. М. Оборотов // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 150–158.
223. Оборотов Ю. Н. Общеправовое развитие и евразийская правовая семья / Ю. Н. Оборотов // Философия права. – 2001. – № 1. – С. 68–74.

224. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзаменаційний довідник / Ю. М. Оборотов. – О. : Юрид. літ., 2010. – 184 с.
225. Оборотов Ю. М. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. М. Оборотов. – О. : Юрид. літ., 2001. – 156 с.
226. Оборотов Ю. Н. Уровни постижения правовых ценностей / Ю. Н. Оборотов // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов ; НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 41–45.
227. Общетеоретическая юриспруденция : учебник / [под ред. Ю.Н. Оборотова]. - О. : Фенікс, 2011. - 436 с.
228. Овчинников А. И. Правовое мышление : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. И. Овчинников. – Краснодар, 2004. – 48 с.
229. Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме: Монография / А. И. Овчинников. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2002. – 288 с.
230. Овчинников А. И. Правовое мышление: аксиологический и герменевтический аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Овчинников Алексей. Игоревич. – Ростов-на-Дону, 2000. – 213 с.
231. Осаке К. Размышления о природе сравнительного правоведения: некоторые теоретические вопросы / К. Осаке // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 3. – С. 54–71.
232. Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части : учеб-практ. пособие / К. Осаке. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Дело, 2002. – 464 с.
233. Осин В. Н. Общепризнанные социальные ценности (свобода, право, права и свободы, государство) и правовой менталитет / В. Н. Осин // Вопросы философии. – 2012. – № 9. – С. 46–55.

234. Осипян Б. А. Высший смысл и назначение закона / Б. А. Осипян // «Черные дыры» в российском законодательстве. – М., 2006. – № 4. – С. 73–79.
235. Павлов С. С. Духовные ценности евразийской правовой семьи / С. С. Павлов // Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії : тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 3 вересня 2006 р.) / ОНЮА. – О., 2006. – С. 219–224.
236. Павлов С. С. Правова культура України в генезисі світових цивілізацій / С. С. Павлов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2007. – Вип. 33. – С. 59–67.
237. Павлов С. С. Правовые ценности в условиях постмодерна / В. И. Павлов // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов, НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 72–81.
238. Павлов С. С. Про визначення традиції права України / С. С. Павлов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2009. – Вип. 45. – С. 86–96.
239. Павлов Ю. М. Глобализация, унификация и проблема дифференциации мировых культур / Ю. М. Павлов. – М., 2007. – 211 с.
240. Панайотис И. Бумис. Авторитет и силы священных канонов. Институт церковного права [Электронный ресурс] / И. Бумис Панайотис. – М., 2006. – Режим доступа: http://tihvinhram.ru/wp-content/uploads/2013/06/library_ebook_177_html.htm
241. Панайотис И. Бумис. Непогрешимость Православия: Критерии основания и единства. Институт церковного права [Электронный ресурс] / И. Бумис Панайотис. – М., 2006. – Режим доступа: http://arhiv-knig.ucoz.ru/_ld/5/598_panaiotis_bumis.htm
242. Панарин А. С. Испытание глобализмом / А. С. Панарин. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416 с.

243. Панткина М. И. Феноменологическая методология: опыт исследования права / М. И. Панткина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2008. – 240 с.
244. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
245. Пахалов М. Ю. Справедливость: от объективной ценности в политико-правовой мысли западноевропейского Средневековья к современной абстракции / М. Ю. Пахалов // История государства и права. – 2013. – № 17. – С. 39–43.
246. Пепеляев С. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських правових цінностей / Сергій Пепеляєв // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 1. – С. 75–84.
247. Петров Р. Європейські «спільні цінності»: імплікації для України / Р. Петров // Право України. – 2006. – № 10. – С. 110–113.
248. Петров Р. А. Європейські «спільні цінності» імплікації для України / Р. А. Петров // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 161–164.
249. Петрова Е. А. Права человека как общецивилизационная ценность (на примере экономических прав) / Е.А. Петрова // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар/ Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 276–277.
250. Пірен М. І. Європейські цінності та їх реалізація у сфері державної служби та кадрової політики України [Електронний ресурс] / М. І. Пірен. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
251. Пономарева В. П. Правовые ценности как феномен юридической антропологии / В. П. Пономарева // Право: история, теория, практика : сб. статей и материалов. – Брянск, 2006. – С. 14–23.
252. Правовая аккультурация как предмет теоретического исследования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Источник: <http://naukarus.com/pravovaya-akkulturatsiya-kak-predmet-teoreticheskogo-issledovaniya>

253. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін.] /. – К. : Юрид. думка, 2008. – Кн. 1 : Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – 344 с.
254. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
255. Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16 вересня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021.
256. Пушкарев С. А. Понятие правовых ценностей и методология их изучения / С. А. Пушкарев // Философия права. – 2008. – № 2. – С. 84–90.
257. Рабинович П. М. Права людини и громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабинович. – Х. : Право, 1997. – 212 с.
258. Рабинович П. Социалистическое право как ценность / П. Рабинович. - Изд. 2-е, стере. – О. : Юрид. лит., 2006. – 166 с.
259. Рабинович П. М. Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення / П. М. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 13–21.
260. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / П. М. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 37–46.
261. Рабінович П. М. Потребова праворозуміння як вислід соціально-матеріалістичної парадигми (загальнотеоретична характеристика) / П. М. Рабінович // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 1. – С. 6–15.

262. Рабінович П. М. Потребове праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал / П. М. Рабінович // Право України. - 2014. - № 5. - С. 31-40.
263. Рабінович П. М. Чи можлива універсальна теорія права як спільна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права? (запрошення до дискусії) / П. М. Рабінович // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 245–248.
264. Рабінович П. Праворозуміння: потребова інтерпретація / П. Рабінович // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1/2. – 229–238.
265. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
266. Разметаєва Ю. Права людини як фундаментальна цінність громадського суспільства: до постановки питання / Ю. Разметаєва // Юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 109–112.
267. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт ; общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова. – М. Республика, 1998. – 413 с.
268. Ромашов Р. А. Правовые культуры России и Запада: параллели и пересечения / Р. А. Ромашов // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 250–252.
269. Рубинский Ю. И. Ценностные ориентиры Европы = Main trends of the European values / Ю. И. Рубинский . - М. : Ин-т Европы РАН , 2013. – 56 с.
270. Рубинский Ю. И. Европейские ценности / Ю. И. Рубинский // Доклады Института Европы РАН. – М., 2007. - № 189.
271. Рулан Н. Историческое введение в право : учеб. пособие / Н. Рулан. – М. : Nota Bene, 2005. – 672 с.
272. Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан ; отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2000. – 452 с.
273. Рязанов М. Ю. Право як цінність слов'янства та її відображення в правовій культурі України / М. Ю. Рязанов // Актуальні проблеми філософії

права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов, НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 259–263.

274. Рязанов М. Ю. Право як цінність слов'янства та її відображення в правовій культурі України / М. Ю. Рязанов // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов, НУ ОЮА. – О., 2012. – С. 259–263.

275. Рязанов М. Ю. Слов'янське право в правовій спадщині України : монографія / М. Ю. Рязанов. – О. : Фенікс, 2015. – 160 с.

276. Савчин М. В. Порівняльне правознавство. Загальна частина : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 288 с.

277. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / А. Х. Саидов ; отв. ред. В. А. Туманов. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Юристъ, 2007. – 510 с.

278. Сакало О. Є. Європейські цінності: сутнісні основи та практичне втілення [Електронний ресурс] / О. Є. Сакало. – Режим доступу: dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/4335

279. Сальников М. В. Генезис и эволюция российской политико-правовой традиции (историко-теоретический и сравнительно-правовой анализ) : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М. В. Сальников. – СПб, 2005. – 53 с.

280. Самигуллин В. К. Закат права или переоценка ценностей / В. К. Самигуллин // Право и политика. – 2005. – № 12. – С. 143–151.

281. Сеидова Г. Н. Ислам и глобализация: за и против / Г. Н. Сеидова // Век глобализации. – 2013. – № 1. – С. 67–78.

282. Сенченко Н. Православные духовные ценности и либерализм / Н. Сенченко // Персонал плюс. – 2004. – № 5. – С. 32–39.

283. Сидорова Е. В. Миф о правовых ценностях / Е. В. Сидорова // История государства и права. – 2012. – № 11. – С. 24–26.
284. Сидорова Е. В. Проблемы методологии исследования правовых ценностей / Е. В. Сидорова // Государство и право. – 2012. – № 7. – С. 96–101.
285. Сидорова Е. В. Свойства правовых ценностей / Е. В. Сидорова // Право и образование. – 2011. – № 12. – С. 81–87.
286. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию / В. Н. Синюков. – 2 изд., доп. – М. : Норма, 2010. – 672 с.
287. Ситар І. М. Акультурація у праві (теоретичні, культурологічні та антропологічні аспекти) [Електронний ресурс] / І. М. Ситар. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..
288. Скакун О. Ф. Место общего сравнительного правоведения в системе юридических наук и его официальный статус / О. Ф. Скакун // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. ст. / за ред. Ю.С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресів, О. М. Редкін. – К., 2006. – С. 5–10.
289. Скворцова Ю. В. Правовая аккультурация и развитие российской правовой системы / Ю. В. Скворцова // Ленинградский юридический журнал. -2013. - № 1. - С. 104–116.
290. Следзевский И. В. Мультикультурализм: хрупкий баланс между интеграцией и дезинтеграцией / И. В. Следзевский // Общественные науки и современность. – 2013. – № 2. – С. 123–137.
291. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Керимова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академический проект, 2004. – 864 с.
292. Сокольская Л. В. Правоая аккультурация как предмет теоретического исследования / Л. В. Сокольская В. И. Сокольский // Право и образование. - 2014. – № 11. – С. 59–68.

293. Сорокин В.В. Концепция эволюционного развития правовой системы в переходный период : автореф. дис. ... доктора юрид. наук / В. В. Сорокин. – Екатеринбург, 2003. – 35 с.
294. Сорокин В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ , 2007. – 456 с.
295. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М., 1992. – 610 с.
296. Станік С. Р. Динаміка правової культури : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Р. Станік. – О., 1999. – 19 с.
297. Стрыгина С. В. Политические ценности диалога Запад-Восток / С. В. Стрыгина // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 4. – С. 140–146.
298. Сумбатян Ю. Г. Проблемы современной цивилизации / Ю. Г. Сумбатян // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 4. – С. 111–119.
299. Супатаев М. А. К проблематике цивилизационного подхода к праву: очерки общей теории и практики / М. А. Супатаев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 144 с.
300. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие / А. В. Сурилов. – К. ; О. : Вища школа, 1989. – 439 с.
301. Сюкияйнен Л. Р. Исламский взгляд на свободу и равенство: юридическое закрепление и религиозно-этические границы / Л. Р. Сюкияйнен // Всеобщая декларация прав человека: универсализм и многообразие опытов. – М. : Отделение общественных наук РАН, Институт государства и права РАН, Институт философии РАН, 2009. – С. 49–56.
302. Тангалычева Р. К. Межкультурная коммуникация и аккультурация (опыт зарубежных исследований) / Р. К. Тангалычева // Социс. – 2015. – № 7. – С. 89-98.

303. Тангалычева Р. К. Теории и кейсы межкультурной коммуникации в условиях глобализации / Р. К. Тангалычева. - СПб. : Алетейя, 2012. – 248 с.
304. Тарасишина О. М. Справедливість як правова цінність / О. М. Тарасишина // Юридический вестник. – 2002. – № 3. – С. 114–118.
305. Тацій В. Наука у висловах вчених / В. Тацій // Право України. – 2010. – № 1. – [текст з обкладинку журналу].
306. Твалтвадзе А. Г. Секуляризация как фактор общественного прогресса (на примере государственно-правовых отношений) / А. Г. Твалтвадзе // Вопросы религии и религиоведения. Вып. 1. Антология отечественного религиоведения : сборник / сост. и общ. ред. Ю. П. Зуева, В. В. Шмидта. Ч. 3. Институт научного атеизма – Институт Религиоведения АОН при ЦК КПСС. – М., 2009. – С. 303–326.
307. Телегина В. А. Правосудие как социально-правовая ценность: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Телегина Валентина Александровна. – Саратов, 2006. – 215 с.
308. Тельник М. В. Конфлікт правових цінностей західного та східного світу в сучасну епоху глобалізації / М. В. Тельник // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.– 2008. – Вип. 40. – С. 184–187.
309. Терещенко Т. В. Цінності європейської цивілізації : наук.-методич. посібник / Т. В. Терещенко. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 172 с.
310. Тиле А. А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах / А. А. Тиле, Г. В. Швеков. – М. : Высш. шк., 1973. – 199 с.
311. Титаренко М. Л. Китай: прогресс в развитии политической системы. О китаизированной концепции прав человека / М. Л. Титаренко // Всеобщая декларация прав человека: универсализм и многообразие опытов : сб. ст. / ред. колл. В.С. Степин [и др.]. – М., 2009. – С. 69–74.
312. Тихомиров А. Д. Плюралізм розуміння порівняльного правознавства (порівняльного права) / А. Д. Тихомиров // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2005. – № 3. – С. 12–21.

313. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : НОРМА, 1996. – 432 с.
314. Ткаченко А. В. Переосмысление функционалистской парадигмы сравнительного правоведения в контексте преодоления геометрической традиции европейского мышления / А. В. Ткаченко // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К., 2009. – С. 57–61.
315. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник / А. Дж. Тойнби. – М. : Рольф, 2001. – 640 с.
316. Тростников В. Православная цивилизация. Исторические корни и отличительные черты / В. Тростников. – М. : Сибирский цирюльник, 2004. – 272 с.
317. Тугаринов В. П. Марксистская философия и проблема ценности. / В. П. Тугаринов // Проблема ценности в философии. – М. : Наука, 1966. – 147 с.
318. Уварова О. О. Верховенство права: сучасні інтерпретації (відгук на автореферат дисертації Луців Олега Михайловича «Верховенство права: сучасні інтерпретації», представленої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01) [Електронний ресурс] / О. О. Уварова, Д. О. Вовк. – Режим доступу до док.: www.uvarova.info/438/
319. Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: укладено 21 березня 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75, т. 1. – Ст. 2125.
320. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом: питання імплементації [Актуальна тема номера журналу «Право України». – 2015. - № 8. – С. 9–114.]

321. Удовика Л. Г. Формування правових цінностей в умовах глобалізації / Л. Г. Удовика // Актуальні проблеми держави і права : зб наук. пр. / МОН України, ОНЮА. – О., 2009. – Вип. 45. – С. 81–86.
322. Фальковський А. О. Аксиологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. О. Фальковський ; НУ ОЮА. – О., 2011. – 17 с.
323. Федорова А. Принцип універсальності та культурний релятивізм / А. Федорова, О. Святун // Юридика Україна. – 2010. - № 10. – С. 115–120.
324. Философия : учебник / под ред. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд. – М. : Юристъ, 1998. – 524 с.
325. Философский словарь / под ред. И. Т. Фронова. – М. : Политиздат, 1991. – 562 с.
326. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посібник / за заг. ред. П. М. Рабиновича. – Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
327. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедия / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 751 с.
328. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
329. Фреде де Э. Культура, цивилизация и идентичность / де Э. Фреде // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17–23.
330. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 141–149.
331. Хантингтон С. П. Демократия и авторитаризм в третьем мире в конце XX века / С. П. Хантингтон. – М., 1995. – 24 с.
332. Хантингтон С.П. Столкновение цивилизаций? / С. П. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 3. – С. 33–48.

333. Ханстантинов В.О. Нормативно-правові засади толерантності в Україні / В.О. Ханстантинов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / ОНЮА, Південноукр. центр гендер. дослідж. – О., 2009. - Вип. 38. - С. 279-286.
334. Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Кн. 1 / Є. О. Харитонов. – О. : БАХВА, 1998. – 344 с.
335. Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : навч. посіб. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
336. Хомяков А. С. О понятии соборной личности / А. С. Хомяков. – М. : Паломник, 1999. – 208 с.
337. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. В 2 т. Т. 1. Основы / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М. : Междунар. отнош., 2000. – 480 с.
338. Цыпин В. Курс церковного права / В. Цыпин. – Клиn : Христиан. жизнь, 2002. – 703 с.
339. Чернопищук Я. Європейські правові цінності в Конституції України / Я. Чернопищук // Юридичний вісник. - 2011. - № 2. - С. 24-30.
340. Честнов И. Л. История политических и правовых учений: теоретико-методологическое введение: учебное пособие / И. Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 279 с.
341. Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемическое размышление о Всеобщей декларации прав человека) / И. Л. Честнов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 73–82.
342. Честнов И.Л. Диалогичность права в глобализирующемся обществе / И. Л. Честнов // Диалог правовых культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения (г. Санкт-Петербург, 22-23 мая 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 282–285.

343. Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т государства и права РАН, 2003. – 204 с.
344. Чефранов А. Поняття цінності як основа правової аксіології / А. Чефранов // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 8–12.
345. Чичнева Е. А. Взаимосвязь права и религии в сравнительных исследованиях российского и западного права / Е. А. Чичнева // Философские науки. – 2003. – № 1. – С. 125–136.
346. Чукин С. Г. Плюрализм, солидарность, справедливость. К проблеме идентичности философско-правового дискурса в ситуации постмодерна / С. Г. Чукин. – СПб. : Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. – 180 с.
347. Шайо А. Универсальные права, миссионеры, обращенные и «местные дикари» / А. Шайо // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1998. – № 2. – С. 89–94.
348. Шемякин Я. Г. Дискурс взаимодействия и взаимодействие дискурсов: Россия – Латинская Америка – Запад / Я. Г. Шемякин // ОНС: Общественные науки и современность. – 2011. – № 3. – С. 79–96.
349. Шлаг П. Загальнолюдські цінності у постсучасному світі / П. Шлаг // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 137–149.
350. Шпикер М. Христианство и свободное конституционное государство / М. Шпикер // Религия и право. – 2000. – № 1. – С. 4–9.
351. Шумилов В. М. Международное право : ученик / В. М. Шумилов. – 2-е, перераб. – М. : Междунар. отнош., 2012. – 528 с.
352. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Школа культурной политики, 1995. – 48 с.
353. Яковлев А. И. Лекции по истории Христианской Церкви / А. И. Яковлев. – М. : Паломник, 2006. – 368 с.
354. Cassese A. International Law / A. Cassese. – Oxford: University Press, 2001. – 502 p.

355. Johnston D. A brief history of justice / D. Johnston. – Wiley-Blackwell, 2011. – 402 p.
356. Raz J. Individual Rights in the World Order : [report] / J. Raz // VR 24th World Congress: Global Harmony and Rule of Law (15-20 september 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. – Beijing : International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy. World Congress, 2009. – P. 1–17.
357. Weiming T. Cultural Diversity, Intercivilizational Dialogue, and Harmony – a Confucian Perspective / T. Weiming // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. – Beijing, 2009. – P. 28–56.